

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України

Засновано у 1998 р.

Науковий збірник

4(64)
2012

У номері

Соціологія та профспілковий рух

Хомерікі О.А.

Європейський освітній простір:
динаміка і тенденції розвитку
(соціологічний макроаналіз) 5

Чепак В.В.

Управління в інституті освіти: пошуки
методологічних орієнтирів 11

Шапошникова І.В.

Дослідження впливу телебачення на
формування цінностей сучасної
студентської молоді 19

Економіка.

Проблеми економічного становлення

Гармідер Л.Д.

Розробка інструментів розвитку
кадрового потенціалу підприємства з
використанням компетентнісного
підходу 26

Зоценко О.К.

Інституційні аспекти структури
ринку акцій України 35

Маслов А.О.

Зміст та структура інформації
в межах теорії інформаційної
економіки 39

Міщук І.С.

Проблеми відродження економіки в
еколого-дестабілізованому регіоні 48

Онищук Н.В.

Визначення складу елементів
туристичних центрів як методична
засада розроблення якісного
турпродукту 52

Суслова Т.О.

Формування системи сучасних
функцій ціни як результат еволюції
її сутності 58

Чорнодід І.С.

Особливості забезпечення соціальної
безпеки держави за сучасних умов
розвитку національної економіки 64

Шарманська В.М., Поветкіна А.О.

Економіко-математичні і статистичні
методи як інструментарій економічної
діагностики фінансового стану
підприємства 68

Політика, історія, культура

Берест І.Р.

Зародження та діяльність перших
професійних спілок на українських
землях у ХІХ ст. 76

Жолоб М.П.

Динаміка чисельності національних
релігійних громад в Україні
упродовж 20-х років ХХ ст. 83

Конта Р.М.

Етнологічна діяльність Зенона Кузелі в
Науковому товаристві ім. Шевченка:
дорадянська історіографія 89

Крисенко Д.С.

Торговельна політика адміністрації
Р. Рейгана щодо СРСР
(1981–1989 рр.) 93

Лукашенко А.І.

Вплив християнського дуалізму на
формування повсякденної
соціальної парадигми раннього
середньовіччя 98

Сапелкіна З.П.

Соціальна доктрина Католицької
Церкви як чинник консолідації
польського профспілкового руху
«Солідарність» 104

Автори номера 109

Вимоги до статей 111

Contents

Sociology and the trade union movement

- Khomeriki E.A.*
European educational space: dynamics and the development tendencies (sociological micro-analysis) 5
- Chepak V.V.*
Management in the institute of education: the search of methodological orientations 11
- Shaposhnikova I.V.*
Investigation of TV influence on the formation of modern youth values 19
- ### ***Economics. Problems of economic development***
- Garmyder L.D.*
The development of staff potential of the enterprise using the competence approach 26
- Zotsenko O.K.*
Institutional aspects of the stock market structure in Ukraine 35
- Maslov A.A.*
Content and structure of information in the context of the theory within the information economy 39
- Mishchuk I.*
Problems of the economic recovery in the ecological destabilized region 48
- Onishchuk N.*
Definition of travel centers elements as a methodological basis of the effective tourist products development 52
- Suslova T.O.*
Formation of the system of modern price function as a result of its evolution content 58
- Chornodid I.S.*
The peculiarities of social security ensuring in the current state of national economy development 64

- Sharmanska V.M., Povetkina A.A.*
Economic-mathematical and statistics methods as tools of economic diagnostics of enterprise 68

Politics, history, culture

- Berest I.*
Origin and activity of the first trade unions on the Ukrainian lands in the XIXth century 76
- Zholob M.P.*
Changes in the number of national religious communities in Ukraine during the 20s of the twentieth century 83
- Konta R.M.*
The ethnological activity of Zenon Kuzelya in Shevchenko Scientific Society: pre-Soviet historiography 89
- Krysenko D.S.*
The Reagan's administration trade policy towards the USSR (1981–1989) 93
- Lukasbenko A.I.*
Influence of Christian dualism on the formation of everyday social paradigm of the early Middle Ages 98
- Sapelkina Z.P.*
Social doctrine of the Catholic Church as a factor of consolidation of the Polish trade union movement «Solidarnost'» 104

Соціологія та профспілковий рух

УДК 378.014-044.247(4)

Хомерікі О.А.,

канд. педагог. наук,
доцент кафедри соціології та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Європейський освітній простір: динаміка і тенденції розвитку (соціологічний макроаналіз)

У статті розглядаються проблеми і особливості модернізації системи вищої освіти у контексті формування європейського освітнього простору. Зокрема досліджується процес формування європейської вищої освіти і основні тенденції її розвитку.

Ключові слова: європейський освітній простір, модернізація, гуманізація, мультикультуралізм, неоліберальні освітні реформи, модернізаційні процеси.

Протягом тривалого часу європейські країни через релігійні, мовні, соціально-економічні і політичні відмінності були не тільки роз'єднані, а й явно ворожі одна одній. Ідея європейського консенсусу народжувалася і розквітала в ході тривалого і складного розвитку країн Європи. Але так чи інакше антична спадщина, християнство, середньовічна культура, ідеї Відродження, Реформації і Просвітництва склали міцний фундамент, для ідей єдиного справедливого європейського світу, спільної відповідальності всіх народів за долю континенту, що сьогодні реалізується в рамках європейської інтеграції.

Метою статті є здійснення соціологічного макроаналізу чинників формування європейського освітнього простору.

Європейська культурна традиція полягає в особливій спільності витоків, доль та спадщини, що привела до формування культурно-історичної спільності з єдиним культурно-генетичним кодом, з характерним самовідчуттям і самосвідомістю європейців [7, с. 194]. Її формуванню сприяли чотири чинники: перевага юридичної системи, початок якої дало римське право; соціальна солідарність і розуміння, засновані на християнському благочесті і гуманізмі; демократизм, що базується на правах і свободах та нарешті, універсалізм, основу якого склали космополітичні принципи Просвітництва [8, с. 16]. Моральний універсалізм, об'єднуючи лібералізм і християнство, сьогодні є головним критерієм ставлення до нових ідеологічних течій в Європі, одним з яких виступає мультикультуралізм [4, с. 45].

Сучасний європейський інтеграційний процес, пройшовши послідовно стадії загального ринку, валютно-економічного союзу та політичної інтеграції, впритул наблизився до досягнення нової якості за умов інтеграції культури, освіти та досліджень. Наразі очевидно, що для втілення цілей інтеграції і розвитку єдиної Європи не підходить «метод плавильного котла», який нищить національну культурну своєрідність як великих, так і зовсім маленьких європейських держав. До того ж сучасна Європа не просто мультикультурна і мультиетнічна у традиційному розумінні. Вона об'єднує багато мільйонів неєвропейців, і її культура повинна засновуватися на принципах гостинності та взаємності як підставах ідентифікації та

приналежності. Мультикультуралізм сприймається як даність і перевага і для кожної з національних держав окремо, і для Євросоюзу в цілому [8, с. 2-3; 16, с. 253-254].

Виникає питання загальної інтеграції, що необхідна для більшості європейських країн, з усім різноманіттям їх національних систем, норм, символік, змістів, особливо у сфері культури та освіти. Європа не повинна бути тільки загальним ринковим простором або «великою фабрикою», керованою транснаціональними корпораціями. Вкрай необхідним є створення відкритого громадянського суспільства, основними рисами якого є плюралізм, терпимість, толерантність, культура діалогу [5, с. 20-21]. Усі ці принципи, засновані на європейській культурній традиції, сприяли формуванню потужного об'єднання – Європейського Союзу. Європейське співтовариство та Європейський Союз мають власні унікальні риси та якісно відрізняються від будь-яких інших міжнародних формувань, що є продуктом інтернаціоналізації світогосподарських зв'язків. Якщо основою європейської інтеграції є інтернаціоналізація західноєвропейської економіки, то в ідеологічному плані її стимулятором була і є «європейська ідея», тому Європейський Союз – це не просто загальна економіка, а й загальне право, загальні інститути, загальна політика за умов збереження національного культурної своєрідності [3, с. 8].

Процес становлення вищої європейської школи як соціального інституту має і конкретно-історичний характер, найтісніше пов'язаний з розвитком індустріального суспільства, оскільки пройшов шлях від перших середньовічних європейських університетів до сучасної масштабної і поліфункціональної системи. Етапи і темпи цього розвитку повторювали етапи і темпи розвитку людського суспільства в цілому, специфіку розвитку окремих країн і народів. Вища освіта поступово набула масового характеру. Сталося це в першу чергу під впливом потреб суспільного виробництва, що вимагало все більшої кількості працівників високого рівня професійної підготовки та компетенції.

Індустріальна цивілізація принципово змінила зв'язок освіти і науки. Використання об'єктивного наукового знання і застосування наукових досягнень у вищій освіті стає дедалі інтенсивнішим, наука починає визначати зміст вищої освіти, формувати його методологічну і фактологічну основу. На зміну догматичному схоластичному утворенню доіндустріальної епохи приходить справді наукова освіта [3, с. 74-76]. Звичайно ж, це було поступове, хоча і досить швидко нововведення. Спочатку в найстаріших європейських університетах почали проголошуватися ідеї Коперника, Галілея, Декарта та ін. Вже в другій половині XVII ст. простежувалася тенденція до залучення до навчального процесу провідних науковців, з'явилися лекційні курси, що ґрунтувалися на знаннях, здобутих під час теоретичних та практичних досліджень (згадаймо працю І.Ньютона як професора Кембриджського університету) [2, с. 277-300]. У XIX ст. вища школа стає центром науково-дослідної роботи, а вона, у свою чергу – найважливішою функцією і обов'язком професорсько-викладацького складу. Змістом освіти стає передача теоретичного та емпіричного наукового знання, озброєння студентів науковою методологією.

Історія розвитку європейської освіти засвідчує, що сьогодні в Європі доречно говорити не стільки про її інтернаціоналізацію, скільки про реінтернаціоналізацію, про повернення до традицій середньовічної європейської культури XVII ст. [14]. Єдиний культурний простір Європи сформувався в середньовіччі багато в чому завдяки університетам. Розвиток середньовічної університетської моделі сприяв виникненню своєрідного інтернаціонального, навіть космополітичного стану вчених зі своїм способом життя, різноманітними контактами, незалежними від відстаней і міждержавних кордонів. Європейські держави отримали владу над системою вищої освіти тільки в умовах культури суспільства модерну, але і тоді академічна спільнота більшою мірою, ніж інші професійні групи, прагнула академічної мобільності. Тому, універсальний, інтернаціональний характер розвитку вищої освіти зберігався як елемент європейської культури, незважаючи на формування в XIX–XX ст. національних моделей освіти, національних структур організації освітнього процесу та обмежений характер міжнародних зв'язків між вищими навчальними закладами [8].

До кінця XX ст. в системах вищої освіти усіх без винятку країн практично неможливо було розділити науку і освіту. Кращі університети, інститути, факультети становили єдині

навчально-науково-виробничі комплекси, на науково-дослідну діяльність викладацький склад витрачав більше половини свого робочого часу. У розвинутих країнах Заходу більшість науково-дослідних розробок і досі виконується саме у вищій школі, причому, як правило, більше половини з них припадає на фундаментальні дослідження (55 % в Японії, 60 % в США та Німеччині, більше 90 % у Франції і Великобританії) [1, с. 97].

У XX ст., особливо в 50-і роки і пізніше, вища освіта на новому етапі науково-технічного та технологічного прогресу все більше орієнтується на підготовку кадрів для роботи безпосередньо на виробництві. У провідних країнах світу в системі вищої освіти формується сектор професійної підготовки. Прикладом цього є технічні та політехнічні коледжі в США, Великобританії, Японії, вищі професійно-технічні школи у ФРН, інженерні та інженерно-технологічні інститути в СРСР і у Франції. Розвиток таких освітніх установ був дуже бурхливим, темпи зростання чисельності студентів у них значно вищі, ніж у традиційних. Аналогічна тенденція простежувалася в цей період в СРСР, а пізніше – і в Україні. Так, наприкінці 80-х років мало не 2/3 студентів вищих навчальних закладів вивчали технічні дисципліни, у дипломух близько 60 % випускників зазначалося «інженер» або «технолог» [10, с. 28].

Таким чином, зазначимо, що до середини XX ст. в розвинутих країнах світу склалися цілісні системи вищої освіти, що мають, поряд з національними особливостями, багато спільних рис, обумовлених логікою процесу індустріалізації. Сучасний дослідник Навроцький виділяє серед них такі [10, с. 28]:

- ❑ вища школа сформувалася як самостійний соціальний інститут з відповідною системою установ, власними ресурсами, інституалізованими зв'язками і взаємодіями;
- ❑ вища освіта стала повністю масовою (охоплення навчанням в розвинутих країнах становило у 80-х роках більше 20 % населення Великобританії, до 57 % – у США), а його організація мала характер неперервного виробництва;
- ❑ вища освіта набула істинно наукового характеру, що виявлялося у розробці єдиних науково-навчально-виробничих комплексів;
- ❑ вища освіта у ході свого розвитку ставила перед собою головне завдання – обслуговування потреб виробництва, що секуляризувало і спрофанувало її стратегічну мету, у чому виражалась її конкретна прикладна і практична спрямованість;
- ❑ метою вищої освіти стало масове виробництво якісних освітніх послуг, з урахуванням градацій цієї якості, навчанням стандартних фахівців, відповідно до потреб суспільного виробництва;
- ❑ у змісті вищої освіти почали домінувати його природничі і прикладні складові, тобто ті дисципліни, що безпосередньо пов'язані з матеріальним виробництвом і служать науково-технічному прогресу;
- ❑ зміст навчального процесу у вищій школі почав орієнтуватися переважно на виховання у студентів навичок і вмінь практичної діяльності, щоб оперувати знаннями при вирішенні конкретних виробничих завдань;
- ❑ в організації навчального процесу домінували ідеї та методи авторитарної педагогіки, переважала суб'єкт-об'єктна схема взаємодії викладача зі студентами, що дозволяла масово випускати стандартних дипломованих фахівців.

Критика авторитарної моделі педагогіки, як і масовізація, стандартизація вищої освіти, що породжують ефект «школярництва» досить широко проаналізовані та розкритиковані не тільки педагогами, а й соціальними філософами, психологами. Зупиняючись на соціологічному контексті цього явища, зазначимо, що воно було детерміноване гіперфункцією інституту освіти, який у свою чергу, слугуючи високим технологічним темпам розвитку індустріального суспільства, дедалі більше поступався стратегічній суспільно значущій меті виховання високоінтелектуальної еліти короткостроковій кон'юктурній тактиці. Таким чином висока мета вищої освіти підпала під вплив тотальної секуляризації і була спрофанована до рівня суб'єкту ринкових відносин, що у свою чергу переформатувало суспільну значущість освіти [10, с. 28].

Природньо, такі радикальні зміни у житті суспільства не могли не вплинути на вищу освіту. Невідповідність вимогам, що пред'являються до вищої школи сучасними тенденціями

у розвитку людської цивілізації, і становить суть глобальної кризи усієї системи освіти і вищої освіти зокрема. В Україні ця складова освітньої кризи особливо сильно виявляється в тому, що починаючи з 60-х років у цій сфері не відбувалось жодних істотних змін, а вища школа фактично підпорядковувалась індустріальному суспільству.

XXI ст. значно актуалізувало проблему органічної інтеграції європейських структур, що передбачає величезну теоретичну і практичну роботу в цьому напрямі. Водночас посиленню інтегративної тенденції в Європі адекватно протистоять відцентрові процеси. Тож від концептуальних рішень щодо геополітичної ролі майбутньої Європи, порядку їх реалізації залежатиме доля мільйонів людей.

Наразі європейська співдружність і європейська вища школа пройшли майже піввіковий шлях до прийняття Болонської декларації. Необхідність європейської інтеграції для соціально-економічного розвитку й уникнення війн усвідомлювали провідні діячі політики й культури вже давно.

Ключовою одиницею інтеграції європейської освіти в офіційних документах визначався університет. Це акцентувало увагу на досить важливому моменті у процесі інтеграції, а саме на тому, що реформа повинна здійснюватися не «зверху», а «знизу», тобто університети, а не міністерства повинні бути її ініціаторами і провідниками. У той самий час така реформа не може здійснюватися без підтримки держави, тому вища освіта в Європі стає тією сферою, що формується державами, структурами Європейського Союзу, експертами, академічною спільнотою та приватним сектором.

Це має особливо велике значення, оскільки незалежність та автономія університетів забезпечує постійне пристосування вищої освіти та наукових досліджень до змін у суспільних потребах та до здобутків науково-технічного прогресу.

Для розвитку національних систем освіти в кожній країні повинні діяти потужні методологічні центри, роль яких братимуть на себе провідні університети цих країн. Ця ідея лягла в основу створення співдружності провідних університетів Європи, що виступили новаторами, піонерами тих перетворень, за якими йшла вся Європа. Тому Велика хартія університетів – це результат пропозиції, з якою у 1986 р. Болонський університет звернувся до інших університетів Європи. Ідею складання та підписання такого документа з ентузіазмом підтримала наукова, освітянська та політична еліта Європи.

Нині стало очевидним, що на модернізацію європейської освітньої системи активно впливають глобалізаційні та інтеграційні процеси. Відтак вища освіта країн Західної Європи зазнала подвійного тиску – «згори» на вищі школи певної країни діють перераховані нами зовнішні чинники, а «знизу» впливають національні і локальні потреби.

Хоч ці внутрішні національні впливи, очевидно, вельми різноманітні й істотно залежать від економічної і культурної атмосфери кожної з країн Західної Європи, проте у багатьох із них є чимало спільного.

Серед внутрішніх суперечностей і чинників впливу на модернізаційні процеси у вищій освіті вкажемо на постійне змагання між наміром університетів зміцнити свою автономію і бажанням вищих керівних структур якщо й не посилити залежність ВНЗ від цих структур, то принаймні отримати більше коштів на роботу інспекторату та інших місць зайнятості для багатьох осіб. Наслідком цього часто є існування розбіжності між урядовими деклараціями про «демократичні засади діяльності системи вищої освіти» і «громадсько-державне управління і забезпечення якості» та збільшенням кількості контрольних інстанцій, перевірок та інших засобів відволікання частини персоналу ВНЗ від виконання статутних функцій та ін. [6, с. 35].

Нині у багатьох країнах Західної Європи розгорнулося змагання між прихильниками традиційного для попереднього часу централізованого державного управління і поширенням ліберальних чи неоліберальних підходів. Для стислого викладу останніх скористаємося статтею А. Сбруевої [12] і матеріалами М. Петерса [17]. Неоліберальні освітні реформи впроваджені з метою:

- обмеження функцій держави в галузі освіти;

- ❑ поширення теорій соціального вибору на сферу освіти (вибір форм освіти як один з видів вигідного обміну);
- ❑ методологічного індивідуалізму: людина як вільний, раціональний, автономний, зацікавлений у максимізації власного блага індивід – homo economicus, який живе за умов певної соціальної організації, створеної для охорони його природних прав та сприяння вигідному обміну з іншими індивідами;
- ❑ розвитку «нового менеджризму», тобто поширення принципів та механізмів менеджменту, характерного для приватного бізнесу, на соціальну сферу, зокрема, на освіту. Трактуювання освітніх установ як квазіавтономних, самоврядних структур малого бізнесу;
- ❑ поширення на сферу освіти ринкових механізмів конкуренції;
- ❑ трансформації форм контролю: від контролю політичного, бюрократичного до контролю ринкового, споживацького; від концентрації уваги на контролі вхідних параметрів, тобто кількості вкладених ресурсів, до надання пріоритету контролю результатів, ефективності, продуктивності «шкільного виробництва»;
- ❑ «маркетингації демократії», коли поняття «рівність», «справедливість», «солідарність», що становлять основні цінності демократичного суспільства, розглядаються на економічному, а не політичному рівні, за рахунок чого людина виступає, передусім, споживачем, а не громадянином;
- ❑ децентралізації, деволюції управління освітньою системою, тобто передачі владних повноважень та відповідальності з центру у регіони, з регіонів на місця;
- ❑ заохочення приватного та неформального секторів до примноження «соціального капіталу»;
- ❑ «культурної реконструкції», «маркетингації суспільної свідомості», формування «підприємницького суспільства», в якому відбуваються перетворення шкіл на інституції малого бізнесу, що конкурують між собою, та запровадження «курікулу конкурентності й підприємництва»;
- ❑ високого рівня екологічної свідомості, виховання «зеленого консьюмеризму», надання переваги ринковим способам розв'язування екологічних проблем [8, с. 12].

Зауважимо, навіть у США та інших країнах, що є прихильниками зниження рівня централізації управління освітою, перераховані вище ознаки наявні далеко не в усіх планах реформ. Найбільш послідовними популяризаторами і захисниками принципів неолібералізму є міжнародні фінансові організації (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Світова організація торгівлі), які надмірно часто ототожнюють освітні послуги з туристичними чи якимось ще більш «ліберальними». Одночасно, за умов фінансової безнадії все ж доводиться йти на типово неоліберальні кроки і вводити плату за навчання, загострювати конкуренцію за державні гранти чи позики на отримання вищої освіти тощо.

До внутрішніх чинників і впливів можна віднести прагнення керівників ВНЗ досягти максимальних результатів за рахунок оптимізації витрат. Прикладом подібних проблем може бути вибір між негайним придбанням наявної на ринку інформаційної техніки чи відмовою від неї на користь вичікування надходження більш продуктивної і скеруванням коштів у банки для отримання відсотків від капіталу.

Таким чином, у ході аналізу виявлено сукупність чинників впливу на модернізаційні процеси у вищій освіті. Вони є такими: науково-технологічний прогрес, процеси глобалізації та інтеграції, скорочення державних витрат на вищу освіту і пов'язані з цим умови фінансового і матеріального забезпечення, зміна ринків праці, процеси демократизації, «маркетингації» вищої освіти, сукупна дія світових конвенцій із прав людини і захисту дітей, розвитку і підтримки толерантності, національного самовизначення і самоповаги, постійне змагання між наміром університетів зміцнити свою автономію і бажанням вищих керівних структур отримати більше коштів від держави [6, с. 34]. Наведені приклади того, як виявили себе такі чинники впродовж ХХ ст. і особливість сучасного переходу до високих технологій засвідчують домінування неklasичного і немеханічного підходів, а також те, що передбачення подальших подій можливе лише на новій (нелінійній і синергетичній) філософії розвитку.

Зазначимо, що у суспільстві знань абсолютна більшість активного населення працюватиме у третинному секторі, тому його слід готувати з наданням не лише вузькопрофесійних, а й педагогічних, психологічних та інших знань.

Література:

1. Галаган А.И. Высшая школа: в поисках новых путей / А.И. Галаган // Свободная мысль. – 1992. – №5. – С.91-100.
2. Кирсанов В. С. Научная революция XVII века / В.С. Кирсанов. – М.: Наука, 1987. – 341 с.
3. Клімова Г. П. Освіта і цивілізація / Г.П. Клімова. – Х.: Право, 1996. – 128 с.
4. Ідея університету: Антологія / Упоряд.: М. Зубрицька. – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.
5. Кремень В.С. Єдність завдань реформування й забезпечення стабільності – запорука розвитку вищої освіти / В.С. Кремень // Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи: Методол. Семінар 22 листоп. 2000 р.: Зб. наук. праць, Київ, 22 листоп. 2000 р. – К.: Знання, 2000. – С. 4-17.
6. Кряжев П.В. Глобальні процеси і зміна умов для освітніх інновацій / П.В. Кряжев // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені М. Гоголя. – Серія «Психолого-педагогічні науки». – 2004. – №1. – С. 34 – 38.
7. Маркузе Г. Разум и революция: Гегель и становление социальной теории / Пер. с англ. А.П. Шурбелев. – СПб.: Владимир Даль, 2000. – 541 с.
8. Навроцкий А. И. Экономические и социальные проблемы развития высшего образования в Украине / А.И. Навроцкий // Грані. – 1999. – № 6(8). – С. 88-93.
9. Навроцкий О.И. Багатоступенева освіта: проблеми сприйняття нововведення / О.І. Навроцький // Науково-методичний збірник. – Х.: ХДУ, 1993. – С.14-16.
10. Освіта України // Інформаційно-аналітичний огляд. – К., 2001. – 221 с.
11. Пригожин А.И. Игровой подход в управленческом консультировании / А.И. Пригожин // ВНИИСИ. Нововведение как фактор развития: Сб. трудов. – 1987. – Вып. 16. – С. 59-60.
12. Сбруева А. Болонський процес: пошуки шляхів підвищення конкурентоспроможності європейської вищої освіти / А. Сбруева // Шлях освіти. – 2002. – № 1. – С. 18-21.
13. Якуба Е.А. Демократизация и развитие высшей школы / Е.А. Якуба // Структура освіти в регіоні: проблеми оптимізації. – Х.: Авеста, 1996. – 125 с.
14. Evans M. Kampf um kluge Koepfe // Der Spiegel. – 2004. – № 3. – S. 46-52.
15. Jaspers K. Psychologie der Weltanschauungen. Encyclopedia. – 496 s.
16. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981. – Bd. 1-2. – 516 s.
17. Peters M. Neoliberalism. Encyclopedia of philosophy of education, 1999. – Режим доступу: <http://www.educa-cao.pro.br>.

Хомерики Е.А. Европейское образовательное пространство: динамика и тенденции развития (социологический макроанализ). В статье рассматриваются проблемы и особенности модернизации системы высшего образования в контексте формирования европейского образовательного пространства. В частности исследуется процесс становления европейского высшего образования и основные тенденции его развития.

Ключевые слова: европейское образовательное пространство, модернизация, гуманизация, мультикультурализм, неолиберальные образовательные реформы, модернизационные процессы.

Khomeriki E.A. European educational space: dynamics and the development tendencies (sociological micro-analysis). The issues of modernization of higher education in the context of European educational space formation are revealed in the article. The process of European higher education establishment and its development is pointed out.

Key words: European educational space, modernization, humanization, multiculturalism, educational reforms, modernization processes.

УДК 37:316.74

Чепак В.В.,

докт. соціол. наук, доцент,
доцент кафедри галузевої соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Управління в інституті освіти: пошуки методологічних орієнтирів

У статті розглядаються методологічні засади управління освітою через аналіз основних положень інтеракціонізму, теорії обміну, розуміючої соціології, марксизму і структурного функціоналізму. Визначається методологічна роль окремих соціологічних концепцій для характеристики процесів управління освітою за умов українського суспільства загалом і в межах його системи освіти зокрема.

Ключові слова: управління освітою, інтеракціонізм, теорія обміну, розуміюча соціологія, марксизм, структурний функціоналізм.

Зміни, що відбуваються в українському суспільстві, передбачають вдосконалення систем управління на всіх рівнях суспільної організації, включно з освітою. Потреба в управлінні розвитком освіти як системою призводить до необхідності зміни його цільових орієнтирів, які пов'язані із забезпеченням соціальної функції освіти. По-перше, це цілі створення єдиного освітнього простору, що забезпечують високоефективну систему послуг і умов, що відображають освітні потреби всіх груп населення. По-друге, це цілі формування практики соціалізації і виховання молодого покоління з урахуванням загальнолюдських цінностей і цінностей національної культури.

Окреме місце тут належить соціологічному знанню, зокрема соціології управління, що вивчає закономірності, засоби, форми та методи цілеспрямованого впливу на соціальні відносини й процеси в суспільстві та його підсистемах (включно з освітою), з метою впорядкування, підтримки, збереження його оптимального функціонування і розвитку або зміни, переведення до іншого стану. Соціологія управління досліджує також природу управлінських відносин, з'ясовує соціальні цілі управління з погляду соціальних критеріїв, їх відповідності інтересам тих, ким управляють, аналізує соціальні наслідки управлінських рішень і дій. Але, незважаючи на чималу кількість досліджень різних аспектів управління освітою, як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціології, чіткої методології дослідження не вироблено. Тому метою цієї статті є визначення методологічної ролі окремих соціологічних концепцій для характеристики процесів управління освітою за умов українського суспільства загалом і у межах його системи освіти зокрема.

В історії соціологічної думки процеси управління на загальнотеоретичному рівні розглядалися М. Вебером [1], Р. Мертоном [12], Т. Парсонсом [13], А. Туреном [17].

Початок досліджень пов'язаний із концепцією «соціальних систем» – Ч. Барнард [19], Г. Саймон [27], А. Етціоні [24]. Висновки, сформульовані представниками цієї концепції, мають здебільше загальнотеоретичний характер.

У сучасній зарубіжній і вітчизняній соціології можна відзначити праці Л. Болмена та Т. Діла [23], Р. Бернбаума [20], В. Хоя і С. Міскела [26], І. Гавриленка [2], О. Грудзинського [3], О. Скідіна [15], М. Туленкова [16], де проаналізовано різні аспекти управління освітою.

Щоб виокремити соціологічні концепції для аналізу, будемо виходити із тих характеристик, яким, на нашу думку, вони мають відповідати. Це певна тривалість існування та внутрішня «стійкість», яка вможливило збереження своєї сутності, незважаючи на зовнішні трансформації, пов'язані з розвитком і ускладненням соціологічних теорій. До таких концепцій належать: структурний функціоналізм, теорія конфлікту, символічний інтеракціонізм, розуміюча соціологія, теорія обміну.

Вихідним принципом *символічного інтеракціонізму* є визнання особливої значущості індивідуальних людських дій. Основне завдання цього напрямку зводять до пошуку відповіді

на питання про те, яким чином індивіди утворюють стійкі, упорядковані, стереотипізовані форми відносин (структури) [21; 22].

Соціальним простором ця соціологія вважає безпосереднє соціальне оточення індивіда, малі соціальні групи, тому такий напрям соціологічної думки, перебуваючи на стику соціології й соціальної психології, відноситься до мікросоціології.

Шлях конструювання соціальної системи представники символічного інтеракціонізму пропонують здійснювати не згори вниз (як у марксизмі чи структурному функціоналізмі), а знизу вгору: від індивіда до групи і тільки потім – до «великого суспільства». Але до аналізу «великого суспільства» (соціальної системи в цілому) інтеракціоністи, як правило, не вдаються, оскільки тут виникає найбільша складність – пошук переходу від одного рівня аналізу до іншого. Ця обставина породжує суттєві обмеження теоретичного застосування інтеракціоністської соціології для пояснення історичного процесу, включно з процесами управління. Проте на своєму мікросоціологічному рівні ця теорія відкриває деякі важливі закономірності утворення людських спільнот і управління ними.

Індивіди, які взаємодіють у малих соціальних групах, прагнуть досягти певної впорядкованості власних відносин і форм активності. Для цього потрібна свого роду конвенція, згода з приводу найзагальніших схем поведінки. Якщо всі члени групи приймають їх, то ця конвенція стає регулятором їх поведінки. Але її саму вможливають завдяки раціональності взаємодіючих індивідів.

Цю раціональність, згідно з теорією символічного інтеракціонізму, виявляють у їхній здатності:

- використовувати символи та знаки для позначення явищ зовнішнього середовища;
- виробляти свої варіанти альтернативних дій;
- здійснювати селекцію різних форм поведінки відповідно до значущості їх для ефективної взаємодії.

Тобто ефективні форми поведінки поступово схематизують, утворюють стійку конфігурацію і стають регуляторами подальших дій.

З погляду психології такі конструкти свідомості виступають як *рольові очікування* і втілюються у чітко окреслених лініях поведінки. В соціологічному розумінні – це певна роль, виконання якої є необхідною умовою існування групи як сталої соціальної спільноти. Відмова від виконання ролі означає відмову індивіда належати до тієї чи іншої спільноти. Отже, рівень рольового виконання визначає позицію індивіда у групі, його статус і престиж.

Керуючись таким підходом, суспільство можна розуміти як сукупність груп, що взаємодіють, при цьому відносини між ними впорядковуються на підставі спільної згоди, загальноприйнятої схеми необхідної чи бажаної поведінки. Отже, соціальні інститути – це організовані форми групової взаємодії. Вони надають стихійній соціальній активності упорядкованості та сталості, необхідних для нормального функціонування системи. Тобто суспільство розглядають як сконструйовану індивідами систему, що постає із взаємного узгодження і відбору найпродуктивніших структур дії.

Суспільство як взаємопов'язана система позицій, ролей, статусів, групових очікувань і реакцій на реальну поведінку завжди має тенденцію до відхилення від заданих норм. Між рівними структурними компонентами не може бути повної відповідності.

Такі відмінності й суперечності породжують соціальний рух і зміни. Але їхні рушійні сили не завжди можна піддати соціологічному аналізу. Отже, соціалізація, за логікою цієї теорії, є процесом засвоєння ролей. Під час взаємодій різного характеру формують образ власного «я» («Я»-концепція) та образ іншого. У цьому процесі усталені та плинні зразки власного «я» транслуються індивідові від інших індивідів у конкретних ситуаціях взаємодії, зазнають своєрідної кристалізації, внаслідок чого утворюється стійка схема поведінки.

З осмисленням власного «я» дії індивіда стають послідовнішими і їх коригують за допомогою системи групових очікувань, ролей, позицій, ієрархії статусів та рівнів престижу. Поступово формують взаємоузгоджений комплекс установок, спрямувань і сенсів щодо інших, а також щодо себе.

Стосовно системи освіти такий підхід не обмежується вивченням тільки навчальних об'єднань (шкільного класу, студентської групи тощо), де переважає безпосереднє спілкування і

психологічна взаємодія; це бачення є ефективним і при поясненні управлінської діяльності, особливо таких її складових як установки чи мотивація поведінки. Адже поведінку управління можна розглядати як «роль», що має власну стійку соціально-психологічну структуру.

Від взаємодії елементів зазначеної структури залежить ефективність поведінки, а від неї – відповідно, реалізація управлінських функцій. У контексті цієї парадигми ефективним може бути дослідження малих або первинних управлінських груп як певних людських спільнот. Зокрема, важливо знати, яким чином трансформують управлінські вказівки і команди зверху через найближче оточення індивіда, як це оточення сприяє їх виконанню чи гальмує його згідно із природою власної структури.

Розглядаючи спілкування як основу соціалізації, інтеракціонізм у процесах суспільних перетворень орієнтований на особистість та умови її соціалізації. Сім'я і школа із периферійних сфер суспільного життя переміщуються до центру. Тому система освіти набуває характеру соціальної творчості, а усі процеси цієї системи (включно з управлінням) відповідно стають складовими соціальних перетворень.

Основою творчості, у такому розумінні, є особистісний приклад, новаторський зразок, який «колективізують», усупільнюють, роблять правилом, нормою, моделлю і прикладом для наслідування. Для управління це особливо важливо, оскільки особистість може стати носієм нової ідеї, творцем важливого проекту, реформатором управлінської системи тощо. Отже, соціальні зміни виникають саме на підставі появи нових особистісних зразків, що передбачає інноваційні дії з боку певних соціальних агентів.

Отже, інтеракціоністська теорія відображає суб'єктивно-психологічний зріз процесу управління (різновидом якого є й управління освітою), розкриває особливості колективної поведінки у малих соціальних групах, тобто сутнісний бік соціальних інновацій. У цьому контексті ефективність функціонування освітньої організації великою мірою залежить і від особистої відданості управління своїй ідеї, і від суб'єктивного залучення до цього процесу його послідовників.

Близькою до інтеракціонізму за своєю філософською орієнтацією є соціологічна теорія обміну. В ній суспільні відносини розглядають як такі, що створені «зсередини» і є результатом творчої інтенції індивідів у їхній взаємодії. У цьому сенсі, індивіди впорядковують хаотичну соціальну активність певними стійкими загальноприйнятими правилами. Але суспільні відносини при цьому не є настільки психологізованими, як це можна бачити при аналізі попередньої теорії. Їх розглядають радше як опредметнені, тому що основним соціальним зв'язком вважається процес обміну [21; 25].

З усієї сукупності відносин ця теорія виокремлює процес обміну. Його розглядають як всезагальний та універсальний механізм соціального зв'язку. При цьому до процесу обміну залучено і явища духовного життя. Більше того, саме такі явища вважають важливими компонентами утворення суспільних відносин.

Вихідним пунктом процесу обміну, з погляду представників цієї теорії (і в цьому її принципова відмінність від класичної політичної економії, зокрема політекономії марксизму), є обмін заохоченнями і санкціями. Решта продуктів обміну – це лише їх модифікація. Діяльність у процесі обміну та інтерес, що є його основою, вважають чинниками об'єднання людей у певну соціальну спільноту [21; 25]. На такому підґрунті формують увесь категоріальний апарат теорії: цінність, заохочення, почуття надбання чи втрати, норми (стійкі правила обміну), кількість, якість, внески, зиск тощо.

При цьому варто підкреслити, що «обмін» як дія і результат є не тільки центральною категорією теорії обміну: зазначений термін, у такому його розумінні, охоплює всі форми суспільної взаємодії людей. Це означає, що обміняти можна все, що має об'єктивну чи суб'єктивну цінність у контексті соціальної взаємодії.

Але тут неминуче постає питання: наскільки ця теорія може застосовуватися до соціологічного пояснення процесів управління освітою? Передусім, важко погодитись із розумінням людини як абсолютно раціональної істоти, яка в кожній взаємодії з іншими людьми переймається суто підрахунком надбань і втрат. Адже тоді всю її універсальну сутність зводять лише до утилітаристської моделі «економічного» індивіда (homo economicus).

Насправді ж кожна конкретна людина не є настільки раціоналістичною. Так, будь-який управлінець діє не тільки за розрахунком, а й під впливом почуттів, пристрастей, несвідомих мотивів поведінки. Причому, в певних ситуаціях емоції переважають над розумом, що впливає на його результати діяльності. Тому цей метод не може бути застосований для аналізу управлінських процесів, через його однобічний обмежений характер.

Але у деяких ситуаціях така методологія є корисною. Наприклад, найсильніший ефект вона може дати у дослідженні тієї частини управлінської діяльності, що належить до сфери товарно-грошових відносин. Тут дійсно є чинними принципи вигідних грошових інвестицій. Крім цього, треба мати на увазі, що управлінська діяльність – процес, який потребує постійних інновацій та нововведень, пов'язаних зі змінами в інших сферах функціонування суспільства.

Управлінець повинен точно розраховувати ті ресурси, які він має у своєму розпорядженні, прагнучи, щоб різні нововведення за найменших витрат забезпечували як індивідуальний, так і колективний зиск. Але поряд з матеріальними ресурсами мають бути враховані й духовні, наприклад, ідейна переконаність, психологічне залучення індивіда до процесу управління тощо. Одним з особливих ресурсів, що належить використовувати у цьому процесі, є інструменти переконання, пропаганди переваг проекту, ідеї чи програми, а також загальний культурно-психологічний стан того соціуму, у просторі якого відбуватимуться перетворення. Нарешті, на підставі такої методології можна досліджувати такий тип індивідуальної чи колективної поведінки, що притаманний діям «людини економічної».

Управлінська діяльність передбачає, безумовно, інституціонально-державницький підхід. Необхідне вивчення кількісного та якісного складу працівників адміністративних органів та інших державних службовців, позаяк управління – це ніщо інше як адміністративна діяльність. Але тут патерни позицій та поведінки близькі до моделі, описаної М. Вебером [1]. Це модель бюрократичної раціональності, що передбачає попередній розрахунок і ретельну калькуляцію цілей і засобів їх досягнення, з метою одержання від втілення того чи іншого проекту вигоди як у соціокультурному, так і в соціально-психологічному її вимірі.

Розуміюча соціологія є особливим напрямом макросоціології. Вона об'єднує різні течії соціологічної думки, спільним для яких є лише визнання необхідності вироблення методів пізнання, що дали б можливість проникнути у внутрішній світ соціального суб'єкта, насамперед у структуру його мотивів і дій.

Методологію розуміючої соціології зводять до того, що, оскільки людина – не річ серед речей, то її поведінку не можна пояснити доти, доки не досягнуто розуміння. Основою ж для розуміння є та обставина, що соціолог – теж людина, завдяки чому він здатний зрозуміти дії інших людей зсередини, через проникнення до їхнього суб'єктивного стану, до психічного змісту їх душевних переживань і мотивів.

Основою такого розуміння можуть стати опредметнені продукти людської діяльності (матеріальна і духовна культура). Саме таким чином, на думку прихильників цього підходу, стає зрозумілим сенс результатів людської діяльності попередніх епох: через знаряддя праці, матеріальні елементи художньої культури, письмові тексти тощо. В них закодовані внутрішні спонукання людей минулого чи наших сучасників. Пошуком інструментарію розкодування займаються зараз представники окремого філософського напрямку – герменевтики, що також є певною мірою світоглядною основою розуміючої соціології.

Соціологічний аспект полягає у тому, щоб запропонувати конкретну експлікативну модель структури соціальної (колективної, орієнтованої та інших) дії. Така модель має ґрунтуватися на опредметнених результатах попередніх дій, але водночас належить враховувати внутрішні мотиви дійових осіб, які ведуть спостереження.

Так, М. Вебер (представник цього напрямку) запропонував метод побудови «ідеальних типів дії», сутність якого він зводив до того, що ми розуміємо іншу людину лише тоді, коли можемо пояснити для себе поставлені нею цілі та вибрані засоби їх досягнення [1].

Критерієм класифікації «ідеальних типів дії» М. Вебер вважає міру їх раціональності з огляду на співвідношення цілей і засобів. Він вирізняє чотири типи раціональної дії:

- цілераціональний (раціонально вибраним цілям відповідають раціонально вибрані засоби їх досягнення);

- ціннісно-раціональний (індивід орієнтований у своїй поведінці на певну систему цінностей, а отже, його поведінка настільки раціональна, наскільки раціональні цілі, наявні у цій системі, і можливі засоби їх досягнення);
- традиційний (індивід наслідує прийняті у тій чи іншій культурі звичні еталони поведінки, його дії настільки раціональні, наскільки раціональними є притаманні його соціальному оточенню традиції, звичаї тощо);
- афективний (індивід орієнтований на почуття, пристрасті, емоції, тобто його дії раціональні в межах раціональності емоційних станів індивіда, які є основою соціальної дії).

На відміну від інших соціологічних підходів цей напрям, розглядаючи окремі соціально-психологічні аспекти процесу управління, відіграє важливу роль у його розумінні: адже мобілізація індивідуальних і колективних зусиль неможлива без порозуміння партнерів.

Для широкої аудиторії мають бути зрозумілими та прийнятними методи управління, і тільки у цьому разі можна говорити про їх ефективність. Якщо ж управління здійснюють в умовах централізованої і бюрократичної держави, то можливості діалогу і переговорів суттєво обмежені. При цьому потрібно зважати на те, який у суспільстві рівень взаєморозуміння взагалі, оскільки він багато у чому визначає динаміку чи статику управління, його відповідність певному етапу суспільного розвитку. Враховуючи специфіку управління сферою освіти, логічно зробити висновок, що в цій царині взаєморозуміння є одним із найважливіших критеріїв оцінки діяльності управлінця.

Вибір структурного функціоналізму і марксизму щодо тлумачення процесів управління освітою є не випадковим, адже за своїми основними положеннями вони майже протилежні. Так, структурний функціоналізм розглядає будь-яку систему (зокрема й систему освіти) як апріорі функціональну, життєздатну, продуктивну і веде мову лише про окремі дисфункції на мікрорівні. Натомість марксизм виходить із принципової недосконалості системи, пропонуючи революційний підхід до розв'язання системних проблем. Якщо структурний функціоналізм є органістично-оптимістичним, то марксизм – радше механістично-песимістичним. Останнє зумовлено тим, що марксистська соціальна теорія припускає лише антагоністичність у рамках будь-якої системи, виходячи із презумпції класової боротьби будь-якого соціального формування. Освіта у цьому плані не є для марксизму винятком.

Відповідно, і питання управління в марксизмі та структурному функціоналізмі дістають різне тлумачення. Тим самим зіставлення цих підходів (якщо абстрагуватись від їх належності до різних історичних етапів) увиразнює надзвичайну складність процесу управління, зокрема управління освітою [18].

Основами марксизму і структурного функціоналізму в соціології управління є теоретичні праці Е. Дюркгейма [6], К. Маркса [11], Р. Мертона [12], Т. Парсонса [13; 14], а також таких сучасних соціологів як П. Друкер [5], Дж. Тернер [28], М. Янг [29].

Як виглядає школа під кутом зору марксистської соціологічної моделі, яким чином здійснюють управління нею? Перш за все, за умов класового суспільства єдина школа неможлива. Структуру системи освіти формують залежно від стану класів, які утворюють соціальну структуру такого суспільства.

Для буржуазії школа – це засіб власного класового відтворення, інструмент формування певного типу особистості представника панівного класу, що передбачає сукупне вміння експлуатувати, придушувати, привласнювати, маніпулювати, формування прихильності до певних ідеології та культури. Це елітарна культура, яку перетворюють на систему духовного примусу, тобто економічне панування поєднують з духовно-ідеологічним.

Стосовно інших соціальних груп школа, згідно з методологією марксизму, здійснює відчуження від культурної спадщини і розділяє майбутніх громадян буцімто відповідно до їх здібностей, а фактично – за соціальним статусом. Здійснюючи таку класово та соціально зумовлену селекцію, ця школа відтворює наявні соціальні структури у вигляді особливих матриць соціального порядку і водночас певний особистісний тип – осіб, яких примусово залучають до цієї структури.

З точки зору пригнобленого класу (а класичний марксизм виражає саме її) систему освіти та управління нею базують на принципах, що суперечать його інтересам. Оскільки

функціонування школи й управління спрямовані на гноблення і придушення робітничого класу, то усі нововведення в цій сфері мають на меті удосконалення її репресивних механізмів – такі висновки випливають із засад марксистського підходу. Тому всі управлінські нововведення спрямовані на підвищення ефективності соціалізації особистості як представника панівного класу (формування владних управлінсько-маніпуляційних здібностей, вміння концептуалізації дійсності у власних інтересах, виховування почуття групової належності та власної соціокультурної вищості тощо).

Оскільки школу розглядали як арену класових битв, то з позиції марксизму шлях її перетворень – це революційний шлях, шлях ідеологічної боротьби за зміну цілей і засобів навчання, включно зі змінами у способі управління школою. Тому працівників управлінських структур розглядають як прихильників чи противників, союзників чи попутників робітничого класу.

Марксизм ставить перед робітничим класом, який завоював політичну владу, завдання будувати нове суспільство і разом із тим нову школу. Але тут закономірно виникають питання: якою має бути ця школа і якою має бути система управління нею? В офіційних, передусім законодавчих, документах [4; 7] та у педагогічних працях із проблем революційного перетворення системи освіти та управління нею [8; 9; 10] можна знайти свідчення пошуку методологічних засад нової школи.

Це мала бути єдина, рівноправна, позбавлена будь-якої сегрегації за класовими, національними, релігійними та іншими ознаками школа, тобто демократична, з національними мовами викладання, безкоштовна, автономна, з учителем, який має надзвичайно високий соціальний статус. Така школа передбачала самоуправління, а її керівні органи мали бути виборними, однак теоретичний задум такої школи на практиці не здійснився.

Крім того, масова школа мала бути безкоштовною, оскільки для нової держави потрібні були виконавчі кадри певного рівня підготовки. Але масова школа функціонувала, головним чином, за умов злиднених фінансових дотацій. Керівні ж кадри формували методом практичної селекції у спеціалізованих навчальних закладах. За такого розподілу важко говорити про єдність управління освітнім процесом, оскільки існували окремі програми, окремі організаційні та методичні підходи. Методологія вироблення політичної стратегії у сфері освіти та її управління була від початку суперечливою. За таких умов проблематично й оцінювати ефективність управлінських зусиль. Тому був необхідний новий, реалістичний погляд на дійсність.

Всупереч марксизму до підґрунтя структурно-функціонального аналізу суспільного порядку покладено ідею «нормативної згоди» основних суб'єктів історичної дії стосовно загально визнаних цінностей та орієнтацій культури. Системоутворювальною властивістю, тобто фундаментальною і визначальною основою соціальної системи в цій концепції вважають не матеріальне виробництво, а опредметнення в культурі норм і ціннісних орієнтацій. Тому базовою діяльністю стає не праця (предметно-оперативна діяльність з перетворення природи соціально-організованим чином), а культуротворча діяльність, тобто досягнення цінностей культури та реалізація їх в індивідуальній та колективній поведінці [13; 14].

Загальний вигляд соціального устрою, згідно з положеннями структурного функціоналізму, такий: універсальні цінності культури опредметнюють в соціальних нормах, на підставі яких індивіди і групи здійснюють діяльність. Задля підтримання стійкості системи, що передбачає досягнення дієвості соціальних норм, формують необхідні соціальні інститути: соціальний контроль, що захищає ці норми і стежить за їх виконанням, інститут соціалізації (суспільна система навчання і виховання), призначений для індивідуального і колективного засвоєння культурних і соціальних норм тощо.

Таким чином, цінності культури, зовнішні для індивіда, через школу стають внутрішньою основою його діяльності. Як чинник ефективного засвоєння цінностей культури значну роль відіграє управління школою, на засадах якого протікають складні процеси функціонування соціальної організації. Отже, управління покликане підтримувати систему в рівновазі, сприяти її існуванню і самозбереженню.

Наведений короткий аналіз дає підстави вбачати головний недолік структурного функціоналізму в його неспроможності адекватно відобразити тенденції суспільного розвитку, адже, якщо суспільство і його особливі структурно-функціональні елементи мають на меті суто самовідновлення, самовідтворення, то не зрозуміло, де шукати витoki суспільних змін. Більше того, будь-які соціальні інновації, з цього погляду є певною девіантністю, відхиленням від норми – патологією.

До того ж соціальний аналіз за такої постановки питання зводять до пошуку засобів «лікування» девіантної поведінки. Це означає, що структурний функціоналізм може описувати тільки таке суспільство, що не має антагоністичних суперечностей, чітко виражених соціальних конфліктів, а саме суспільство, в якому класові та інші соціальні конфлікти легітимовані, а відносини між основними суб'єктами збудовано на діалозі, «переговорах» заради досягнення згоди, балансу інтересів. Тобто це своєрідна ідеалізація «благополучного» суспільства, що еволюціонує досить повільно.

Таким чином, структурний функціоналізм головну увагу зосереджує на проблемах реформ як єдиному засобі усіх соціальних перетворень, включно зі змінами системи освіти. Але при цьому реформи зведено до інновацій пристосовницького характеру. За такої інтерпретації безпідставно говорити про продукування нових суспільних відносин та нових форм управління. Ці форми можуть бути змінені лише частково, залишаючись в основі практично самототожними. Це у свою чергу, гальмує розвиток усієї системи освіти, що потребує не лише окремих змін, що теж важливо, а й докорінних перебудов. Понад те, розв'язання потенційних конфліктів, що обов'язково виникають в управлінській діяльності, є практично неможливим і негативно впливає на інші складові освітньої системи.

На підставі проведеного аналізу можна стверджувати, що *інтераціоналістська методологія* відповідає перехідним періодам у суспільному розвитку, коли від розв'язання переважно економічних завдань соціальна система переходить до розбудови громадянського суспільства шляхом пом'якшення конфліктної моделі розвитку. За цих умов формуються соціальні суб'єкти, а їх взаємовідносини перебувають на стадії становлення. Таким чином, значну увагу приділяють психологічно-символічній взаємодії, суб'єктивній залученості до соціального діалогу, пошуку механізмів ціннісно-нормативної згоди. Управління в цьому разі розглядають як механізм прийняття рішень і контролю за їх виконанням.

Більшою мірою ці тенденції відображені у *розуміючій соціології*, хоча остання більш зосереджена на структурі практичної дії, ніж на символічній взаємодії.

Нарешті, досить ефективною методологією при вивченні управління освітою як особливого виду маркетингу, що має справу зі специфічним товаром, є *теорія обміну*. Уявлення про інтенсивний взаємообмін (грошового капіталу – на культурний капітал, соціальної позиції – на академічну успішність, індивідуальної обдарованості – на посадову кар'єру тощо) і його соціокультурні еквіваленти можуть використовуватися для дослідження еволюції процесу управління за умов суспільства з розвинутою ринковою економікою. Застосування такого бачення є обмеженим через те, що не всі людські дії підлягають еквівалентному обміну і впливати з еквівалентного обміну.

Традиційний марксизм може виступати продуктивною методологією при аналізі процесу управління освітою у межах класичного капіталізму, тобто за умов вільної ринкової конкуренції, інтенсивної початкової індустріалізації, відсутності соціальної згоди, у тому числі й щодо розв'язання питань удосконалення управління середньою і вищою школами.

Натомість структурний функціоналізм є найадекватнішою методологією при аналізі тих суспільств, які мають розвинуту економіку, але помітне відставання від інших суспільств у сфері соціальних, політичних, культурних перетворень. Таке суспільство зосереджене головним чином на відтворенні, а не на оновленні соціальних відносин. Тому осмислення проблеми інституційного вдосконалення системи освіти і управління нею в такому суспільстві є надзвичайно актуальним.

Література:

1. Вебер М. Избранные произведения /М. Вебер. – М.:Наука, 1990. – 656 с.

2. Гавриленко И.Н. Критика культурологических концепций в буржуазной социологии образования / И.Н. Гавриленко, Р.И. Федий. – М.: ИНИОН-СССР, 1987. – 149 с.
3. Грудзинский А.О. Проектно-ориентированный университет. Профессиональная предпринимательская организация вуза / А.О. Грудзинский. – Н. Новгород : Изд-во ННГУ, 2004. – 370 с.
4. Дополнения к тезисам о самоуправлении, принятые Сессией Московского губернского Совета социального воспитания // Вестник просвещения. – 1923. – № 10. – С. 167-172.
5. Друкер Ф.П. Эпоха разрыва: Ориентиры для нашего меняющегося общества : [пер. с англ.]; Ф. Питер Друкер ; [под ред. Б.Л. Глушака]. – М.: Вильямс, 2007. – 336 с.
6. Дюркгейм Э. Социология образования / Э. Дюркгейм; [науч. ред. В.С. Собкин, В.Я. Нечаев; пер. с фр. Т.Г. Астаховой]. – М.: ИНТОР, 1996. – 80 с.
7. Заколоткин Н.Ф. ВКП(б), Советская власть, комсомол и профсоюзы о культурном строительстве: сб. док. / Н.Ф. Заколоткин. – М., 1930. – 608 с.
8. Крупская Н.К. К вопросу о социалистической школе / Н.К. Крупская. Пед. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1978. – Т. 2. – С. 7-16.
9. Ленин В.И. О науке и высшем образовании. Сборник / В.И. Ленин. – [2-е изд., доп.]. – М.: Политиздат, 1971. – 422 с.
10. Луначарский А.В. Воспитание нового человека / А.В. Луначарский // О воспитании и образовании / [под ред. А.М. Арсеньева, Н.К. Гончарова и др.]. – М.: Педагогика, 1976. – С. 269-299.
11. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс // Маркс К. Избранные сочинения: в 9 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 2.
12. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон; [под ред. В. Танчера]. – Киев: Абрис, 1996. – 306 с.
13. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Социология: хрестоматия / [сост. Ю.Г. Волков, И.В. Мостовая]. – М.: Гардарики, 2003. – С. 92-123.
14. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; [науч. ред.; пер. М.С. Ковалева]. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
15. Скідін О.Л. Управління освітою: теоретико-методологічний аналіз соціальних технологій / О.Л. Скідін. – Запоріжжя : ЗДУ, 2000. – 223 с.
16. Туленков М.В. Сучасні теорії менеджменту. навч. посіб. / М.В.Туленков. – К.: Каравела, 2012. – 304 с.
17. Турен А. Возвращение человека действующего / А. Турен. – М.: Мир, 1998. – 225 с.
18. Чепак В.В. Особливості дослідження проблем управління освітою в контексті марксизму і структурного функціоналізму / В.В.Чепак // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. Праць. – К.: Київський університет, 2005. – Вип. 3. – С. 5–12.
19. Barnard Ch. Functions of an Executive / Ch. Barnard. – Cambridge : Harvard University Press, 1958.
20. Birnbaum R. Management Fads in Higher Education: Where They Come From, What They Do, Why They Fail / R. Birnbaum. – San Francisco : Jossey-Bass inc., Publishers, 2000.
21. Blau P. Exchange and Power in Social Life / P. Blau. – N. Y. : Wiley & Sons, 1964. – 352 p.
22. Blumer H. Symbolic interactionism: perspective and method / H. Blumer // University of California Press. – 1986. – 208 p.
23. Bolman L. Modern Approaches to Understanding and Managing Organizations / L. Bolman, T. Deal. – San Fransisco : Jossey-Bass, 1984.
24. Etzioni A. Modern Organizations / A. Etzioni. – Englewood Cliffs ; N.J. : Prentice-Hall, 1964. – 120 p.
25. Homans G. Social behavior: Its elementary forms / G. Homans. – N. Y. : Harcourt, Brace & World, 1961. – 404 p.
26. Hoy W. Educational Administration. Theory Research and Practice / W. Hoy, C. Miskel. – N. Y. : McGraw-Hill, inc., 1987. – 488 p.
27. Simon H. Models of Man: Social and Rational / Simon H. – N. Y. : John Wiley and Sons, Inc., 1957. – 279 p.
28. Terner D. Sociology of Education / D. Terner. – N. Y. : New-York Univ.-Press, 1999.
29. Young M. F. D. The Curriculum of the Future: Form the «New Sociology of Education» to a Critical Theory of Learning / M.F.D. Young. – Bristol : The Falmer Press, 1998.

Чепак В.В. Управление в институте образования: поиск методологических ориентиров. В статье рассматриваются методологические основы управления образованием через анализ основных положений интеракционизма, теории обмена, понимающей социологии, марксизма и структурного функционализма. Определяется методологическая роль отдельных социологических концепций для характеристики процессов управления образованием в условиях украинского общества и его системы образования.

Ключевые слова: управление образованием, интеракционизм, теория обмена, понимающая социология, марксизм, структурный функционализм.

Chepak V.V. Management in the institute of education: the search of methodological orientations. The methodological approaches of educational management in the context of analysis of the main issues of interactionism, theory of exchange, sociology of understanding, Marxism and structural functionalism are considered in the article. The methodological role of the separate sociological concepts for description of management education processes in the conditions of Ukrainian society and in the system of education in particular is determined.

Key words: educational management, interactionism, theory of exchange, sociology of understanding, Marxism, structural functionalism.

УДК 316.346-057.875:172.022.1:79.097

Шапошникова І.В.,канд. філол. наук, доцент,
професор кафедри соціальної роботи та соціальної психології
Херсонського державного університету

Дослідження впливу телебачення на формування цінностей сучасної студентської молоді

У статті висвітлюються результати проведеного соціологічного дослідження впливу телебачення на формування цінностей сучасної студентської молоді. Визначаються телепрограми, які позитивно і негативно впливають на ціннісні орієнтації студентства. Досліджуються приклади поведінки, пропаговані сучасним українським телебаченням.

Ключові слова: студентська молодь, телебачення, цінності, моральні норми, програми, поведінка.

У системі телебачення останнім часом відбулися значні зміни, що не могли не позначитися на цінностях сучасного студентства. Кардинальні зміни в економічних і політичних відносинах останнього десятиліття створили в українському суспільстві стан невизначеності, розгубленості і фрустрації з усіма її наслідками – депресіями, пасивністю, агресивністю тощо [4].

Можна стверджувати, що саме з комерціалізацією телебачення, ігноруванням моральних і духовних норм (найбільшу тривогу у людей викликає пропаганда сексу і насильства), нехтуванням потреб громадян пов'язана недовіра людей до телебачення. За таких умов набувають особливої важливості складні проблеми соціалізації студентської молоді, формування у неї ціннісних орієнтацій.

У соціологічній площині історія та методологія масової комунікації розглядалися у наукових працях таких вітчизняних і зарубіжних дослідників: О. Ануфрієвої, Ю. Воронцова, А. Коваленко, А. Лобанової, Г. Почепцова, Ф. Шаркова, Р. Барта, В. Ліппмана, Ю. Лотмана, А. Моля, Ч. Морріса, Г. Шиллера, У. Шрамма, [1-3; 5]. Разом з тим впливу телебачення на ціннісні орієнтації студентської молоді приділяється, на нашу думку, недостатньо уваги. Тому виникає необхідність у дослідженні цієї проблеми.

Метою статті є оприлюднення та аналіз результатів проведеного соціологічного дослідження впливу телевізійних програм на ціннісні орієнтації студентської молоді на прикладі студентів ВНЗ Херсонського регіону.

З комерціалізацією телебачення гостро постала проблема ерозії національної культури, яка обумовлена зменшенням у телеєфірі кількості культурно-пізнавальних програм у класичному вигляді і збільшенням частки неякісного програмного продукту США, Мексики, Бразилії (серіалів, шоу, ігор). Центральне телебачення перетворилося на інститут заробляння грошей і тим самим негативно вплинуло на традиції вітчизняної журналістики, послабило зв'язки з історією, культурою, втратило духовну основу і перестало формувати загальнолюдські культурні цінності, національну самосвідомість. Телебачення сприяло втраті українцями почуття патріотизму, єдності і національної гордості. В Україні наразі не існує балансу інтересів держави, суспільства і приватного капіталу у соціальній сфері мас-медіа і, у зв'язку з цим, телебачення перестає здійснювати свої духовні, виховні, етичні функції.

Наше дослідження, проведене серед студентів ВНЗ Херсонського регіону, вказує на те, що зміни в системі телебачення вплинули на студентів, великою мірою спонукало їх до переосмислення усталених орієнтирів. Поряд з цінностями індивідуального характеру такими як самореалізація, досягнення матеріального благополуччя, прагнення до кар'єрного зростання, можна виділити й інші: родина, доброзичливе ставлення до людей і тварин, повага і дружба, любов до рідного краю – ці цінності довго залишались незатребуваними, проте на

початку нового тисячоліття вони стають вагомими. На питання про те, які особистісні якості понад усе подобаються респондентам, отримано такі відповіді (табл. 1).

Зазначимо, що формування системи цінностей відбувається на основі відбору певних типів поведінки і досвіду людей. Цінності засвоюються у процесі соціалізації індивіда, а не біологічним шляхом. Особливо важливу роль в орієнтуванні індивідів відіграє інформація, що надходить з екрану телевізора.

Таблиця 1

Відповіді респондентів на питання «Які особистісні якості Вам подобаються найбільше?»

№ з/п	Варіант відповіді	Відсоток, %
1.	Доброта, гуманне ставлення до людей	27,9
2.	Любов до Батьківщини	26,3
3.	Повага до батьків	37,8
4.	Родина	36,5
5.	Дружба	34,6
6.	Чесність	29,3
7.	Прагнення до справедливості	26,5
8.	Повага до дорослих	25,2
9.	Прагнення до знань	24,3
10.	Висока духовність	20,6
11.	Висока моральність	20,2
12.	Розвинуте почуття обов'язку	18,9
13.	Безкорисливість	18,5
14.	Совісність	16,4
15.	Патріотизм	14,8
16.	Соціальна активність	13,3
17.	Віра в ідеали	10,8
18.	Громадянська мужність	4,3

У ході дослідження ми виявили, що чоловіки дивляться телевізор частіше, ніж жінки. 63,33 % чоловіків щодня проводять час перед екраном, тоді як серед жінок ця кількість становить лише 50,91 %. Опитування засвідчує, що з усіх засобів масової інформації телебачення користується найбільшою популярністю серед опитаних студентів. При відповіді на питання, чи дивляться вони телевізор, 99,8 % респондентів відповіли позитивно. За даними анкетування, в середньому перегляду телепередач як чоловіки, так і жінки приділяють 2-3 год. щоденно.

З отриманих даних випливає, що особливою популярністю серед глядачів користується канал «Інтер», його дивляться 60 % чоловіків і жінок. Студенти зазначають, що у напруженому ритмі життя потрібні ті програми, що надаватимуть можливість проводити своє дозвілля, не замислюючись над проблемами і життєвими негараздами. Більше того, програми цього телеканалу знайомлять студентів з новинами шоу-бізнесу, допомагають підтримувати життєвий тонус і налаштовують на те, що кожна людина повинна прагнути до реалізації своїх творчих здібностей. 61,2 % студентів підкреслюють, що програми «Інтеру» сприяють прищепленню таких цінностей як соціальна активність, любов до музики і спілкування. Другу позицію у глядацькому рейтингу займають канали «1+1» (55,4 %) і «СТБ» (51,6 %). Їх телепередачі, на думку студентів, мають пізнавальний характер. Четверте і п'яте місця посідають відповідно ТРК «Україна» і «Новий канал», де, як зазначають респонденти, можна побачити переважно ті програми і фільми, що не мають вагомого змістового навантаження, виконуючи суто розважальну функцію (т/с «Єфросинія. Продовження», «Гра у хованки», «Катіна любов-2», «Молодята», «Татусеві дочки», «Друзі», «Не родись вродливою», «Вороніни», «Щасливі разом»).

Усього лише 25,6 % студентської телеаудиторії, велику частину якої становлять чоловіки, віддає перевагу інформаційно-аналітичному каналу «УТ-1», пояснюючи це тим, що саме

тут можна отримати повну інформацію про стан державної політики, про соціально-економічні умови розвитку не лише нашої, а й інших країн. Програми новин цього каналу, на думку студентів ХДУ, ХНТУ, ХДАУ виховують політичну активність, патріотизм, прагнення кар'єрного зростання, самоудосконалення і самоосвіти, а також сприяють формуванню активної соціальної позиції.

Цінності визначаються насамперед вибором індивіда шляхів осмисленого життя. Кожному шляху відповідає певна група цінностей. Більшість опитаних студентів погодилися з тим, що телебачення сильно впливає на вибір життєвого шляху і визначення подальших цілей (табл. 2).

Таблиця 2

Відповіді респондентів на питання «Як Ви вважаєте, чи впливає телебачення на вибір життєвих цілей і прагнень студентів?», (%)

Варіант відповіді	У середньому	Стать		ВНЗ		
		чол.	жін.	ХДУ	ХНТУ	ХДАУ
Так	72,4	76,3	68,5	73,9	78,6	75,4
Ні	14,7	12,4	16,9	15,2	14,9	15,3
Важко відповісти	13,0	11,3	14,6	10,9	6,5	9,3

За даними нашого дослідження, 76,3 % респондентів чоловічої статі і 68,5 % респондентів жіночої статі відповіли, що телебачення відіграє значну роль у виборі їх життєвого шляху. 73,9 % студентів ХДУ відзначили значущість телебачення у визначенні своїх життєвих цілей. Студенти ХНТУ теж довіряють телебаченню і покладаються на його допомогу у пошуку подальшого життєвого шляху (78,6 %). 75,4 % студентів з ХДАУ погоджуються з тим, що телебачення впливає на визначення життєвих завдань. Тільки 12,4 % студентів чоловічої і 16,9 % жіночої статі відповіли на це питання негативно. Далі студентам, які дали позитивну відповідь, було запропоновано відповісти ще на одне запитання (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на питання «Якщо телебачення впливає на вибір життєвих цілей і прагнень студентів, то яким чином?», (%)

Варіанти відповіді	В середньому	Стать		ВНЗ		
		чол.	жін.	ХДУ	ХНТУ	ХДАУ
Телебачення сприяє закріпленню принципу, що кожна людина – володар своєї долі	36,6	35,6	37,5	34,5	41,5	45,3
Показуючи різні реаліті-шоу, телебачення навіть глядачеві, що головна мета – реалізувати себе як особистість	34,4	36,5	32,3	33,5	34,5	31,2
Демонструючи зразки героїзму, телебачення налаштовує служити іншим людям, загальній справі (навіть всупереч своїм власним інтересам)	4,2	16,8	11,6	15,3	14,3	11,5
Телебачення навчає як мати міцну родину	12,6	13,6	11,6	12,5	11,8	12,8
Телебачення навіть прагнення до великих прибутків	23,4	18,9	27,9	28,6	25,4	19,5
Телебачення висвітлює факти життя заможних людей, тим самим провокує відчувати усі радощі і задоволення від життя за будь-яких обставин	13,3	11,6	14,9	13,5	18,5	14,2
Інше	3,2	3,5	2,9	3,2	2,8	2,4
Важко відповісти	2,0	1,6	2,5	2,2	2,5	2,4

За даними табл. 3, думку про те, що телебачення сприяє закріпленню принципу, що кожна людина є господарем своєї долі підтримує 34,5 % студентів ХДУ. 36,5 % респондентів чоловічої статі відповіли, що телебачення налаштовує на особисту самореалізацію, як одну з

головних цінностей. Найбільший відсоток з них становлять студенти ХНТУ (34,5%), тоді як у ХДУ ця кількість становить 33,5 %, а в ХДАУ – 31,2 %. 16,8 % опитаних студентів чоловічої статі вважають, що телебачення, демонструючи зразки героїзму, налаштовує служити іншим людям, навіть усупереч власним інтересам. До них також приєднуються 11,6 % респондентів жіночої статі. 12,5 % студентів ХДУ відзначили, що телепередачі вчать створенню міцної родини. 11,8 % молодих людей, які навчаються у ХНТУ теж вважають, що телебачення формує сімейні цінності. 28,6 % студентів ХДУ відповіли, що телебачення пробуджує прагнення молодих людей до великих прибутків. 14,9 % респондентів жіночої статі вважають, що, показуючи життя багатих людей, телебачення провокує спробувати усі можливі задоволення.

Таким чином, наведені дані засвідчують, що телебачення допомагає студентам визначитися у виборі життєвих пріоритетів, формуючи при цьому цінності самореалізації і розвитку особистих якостей, а також сімейні цінності, бажання допомогти ближнім і дружбу.

До телепрограм, що позитивно впливають на формування ціннісних орієнтацій, належать програми спортивної тематики. Найбільша кількість шанувальників таких програм серед студентів ХНТУ (38,9 %). На думку опитаних, програми спортивної тематики значно посилюють і формують патріотизм, гордість за свою Батьківщину і любов до неї. Ця точка зору належить переважно студентам з факультетів технічної спрямованості, які народилися і постійно проживають у місті. У такому випадку студенти виявляють бажання бути у вирі подій, які диктують свої правила, принципи і гасла, найважливішим з яких для молоді є здоровий спосіб життя і відмова від шкідливих звичок. Спортивні програми безперечно корисні, оскільки саме вони демонструють шляхи поліпшення фізичного стану людини, розповідають про життя чемпіонів і спрямовують глядачів до впорядкування життєвих принципів і досягнення поставлених цілей. Очевидно, що студентська молодь охоче прийняла сентенцію про те, що міцне здоров'я – це одна з найголовніших цінностей і запорука життєвого успіху.

Згідно з отриманими результатами можна стверджувати, що у середньому 45,3 % з опитаних студентів вважають, що радянські фільми про Велику Вітчизняну війну формують цінності мирного співіснування, любов до Батьківщини, повагу до старшого покоління. 24,3 % студентів виділили програму «Свобода слова», зазначивши, що вона спонукає до політичної активності. Значна частина студентів наразі дивиться реаліті-шоу, які спонукають розкрити свої таланти. Найпопулярнішими серед опитаних студентів є програми «Х-фактор» (56,4 %) і «Україна має талант» (53,4 %), також студенти уважно слідкують за конкурсантами «Фабрики зірок» (45,6 %) і учасниками шоу «Танцюють всі» (34,1 %). Отримані у процесі інтерв'ю відповіді наштовхують на думку, що такі шоу формують цінності краси, любові до музики, виховують творчі нахили в особистості. 27,9 % студентів дивляться програму «Найрозумніший», завдяки якій прищеплюється переконання у цінності освіти, формуються прагнення до знань, працелюбність і допитливість. 19,2 % студентів виділяють програму «Ремонт+», яка, на їх думку, формує гарний смак в облаштуванні оселі і власного життєвого простору. Для 18,4 % респондентів цікавою є програма «Квартирне питання», що, на їх погляд, виховує працелюбство і прагнення створити затишок в оселі. 24,3 % опитаних дивляться програму «Школа доктора Комаровського», бо переконані, що вона допомагає майбутнім батькам вирішувати питання, пов'язані зі здоров'ям дітей. 48,6 % студентів подобається програма «Караоке на майдані», яка розкриває пісенні таланти українців. 38,9 % студентів стверджують, що «ТСН-тиждень» сприяє розвитку соціальної активності.

19% опитаних зазначають, що демонстрація катастроф в телефірі прищеплює співчуття до людей, які постраждали внаслідок природних катаклізмів чи військових конфліктів. Такі програми не викликають у студентів прагнення до насильства, навпаки, на їхню думку, бажання допомогти ближнім і висловити своє співчуття посилюється.

Разом з тим існує також інший бік формування ціннісних орієнтацій після перегляду окремих телепередач. На українському телебаченні є місце таким програмам як «Надзвичайні новини», «Щиросердне зізнання», «Зона ночі», «Критична точка», в яких головними прийомами впливу на глядача є сенсаційність і маніпуляція свідомістю. Деякі сюжети цих програм фіксували факти, що супроводжуються «гнівними» коментарями, які відволікають увагу від головних питань, наприклад, чи звершилося правосуддя, чи розкрили злочин, чи пока-

рані злочинці. Глядачі не мають змоги дізнатись, що сталося з героями репортажів, чи допоміг хтось постраждалим. Результат, допомога не є головною метою таких телепередач, важливий перш за все шоковий ефект, що є запорукою популярності. Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку телебачення активно використовують вищезгаданий принцип висвітлення подій. Глядачі в такому разі гостро відчують свою беззахисність, а сюжети не тільки негативно впливають на психіку, але й призводять до морального занепаду суспільства, даючи приклади кримінальної поведінки.

Таблиця 4

Відповіді респондентів, отримані у ході проведення інтерв'ю з приводу формування тих чи інших ціннісних орієнтацій різними програмами українських телеканалів

№ з/п	Група цінностей	Види цінностей	Програми, що формують такі цінності
1.	Моральні	Мир, доброта, чесність, патріотизм, любов, родина, повага до батьків, любов до ближніх, мирне співіснування, любов до навколишнього середовища	Фільми про Велику Вітчизняну війну (45,3 %), російська програма «Жди меня» (34,7 %), спортивні трансляції (34,6 %)
2.	Художньо-естетичні	Любов до музики, мистецтва, історії	Сучасні розважальні програми про музику, стиль і жанри (45,7 %)
3.	Політичні	Інтерес до влади, робота на керівній посаді, політична активність	Новини на всіх каналах (31,2 %), «Свобода слова» (24,3 %), «Шустер Life» (25,7 %), «Велика політика з Євгенієм Кисельовим» (16,7 %)
4.	Цінності-цілі	Прагнення до здорового способу життя, бажання прославитись, реалізація своїх творчих здібностей, освіта, облаштування оселі і побуту починаючи від приготування страв до створення затишку в оселі, працелюбство	«Школа лікаря Комаровського» (24,3 %), «Ремонт+» (19,2 %), «Квартирне питання» (18,4 %), «Дача» (7,6 %), «Крок до зірок» (14,5 %), «Чотири весілля» (16,7 %), «Найрозумніший» (27,9 %), «Сніданок з Юлією Висоцькою» (13,4 %), «Їмо вдома» (15,6 %), «Караоке на майдані» (48,6 %), «Ласкаво просимо» (4,5 %), «Зважені та щасливі» (37,6 %), «Х-фактор» (56,4 %), «Україна має талант» (53,4 %), «Фабрика зірок» (45,6 %), «Танцюють всі» (34,1 %)
5.	Матеріальні	Кар'єра, гроші, влада, володіння великою кількістю матеріальних благ	«Світське життя» (35,4 %), «Куб» (27,5 %), «Козирне життя» (17,6 %), «Зіркове життя» (16,7 %)
6.	Соціальні	Спілкування, участь у житті суспільства, інтерес до соціальних проблем, повага і виконання закону	«Факти» (27,8 %), «Підсумки тижня» (23,4 %), «Телевізійна служба новин» (32,1 %), ТSN-тиждень (38,9 %), «Події» (25,3 %), «Подробиці» (17,6 %), «Сімейний суд» (11,8 %), «Судові справи» (13,5 %), «Федеральний суддя» (8,9 %)
7.	Цінності - відносини	Співчуття, бажання надати допомогу	Покази з місць катастроф (19 %), новини про жертв військових конфліктів (16,7 %), повідомлення про теракти (14,6 %)

Регулярний показ лих та насильства сприяє тому, що студентська молодь починає узагальнювати таку інформацію, визначаючи її як типову для нашого суспільства. Як наслідок – цінність усвідомлення трагічності подій, що відбуваються навколо, втрачає свою значущість, поступаючись місцем байдужості, а потім і агресії.

Сучасні студенти не бачать свого майбутнього без цінностей гуманістичного характеру, доказом цьому можуть бути вибрані варіанти відповідей, що містяться в табл. 5.

Таблиця 5

Відповіді респондентів на питання «На Вашу думку, які цінності необхідно формувати у молодого покоління в майбутньому?», (%)

Варіант відповіді	В середньому	Стать		ВНЗ		
		чол.	жін.	ХДУ	ХНТУ	ХДАУ
Дотримання норм права	47,8	52,4	43,2	49,6	46,2	48,5
Повага до чесної праці	37,5	34,9	40,1	40,1	41,2	39,6
Сімейні стосунки	36,4	38,4	34,4	35,1	36,8	37,1
Виконання морального обов'язку перед близькими і суспільством	30,8	33,9	27,7	32,5	33,6	29,5
Любов і доброта	46,9	43,9	49,9	47,6	46,5	48,7
Прагнення до творчої самореалізації	32,5	29,4	35,6	33,4	35,7	36,9
Гуманне ставлення не тільки до людей, а й до всіх інших істот, що населяють планету	36,9	35,2	38,6	37,4	38,2	36,5
Інше	5,2	6,1	4,3	5,7	6,3	4,9
Важко відповісти	1,5	1,8	1,2	0	0,8	1,5

За даними табл. 5 47,8% студентів вважають, що головні цінності, які телебачення повинно прищеплювати студентам у майбутньому – це дотримання норм права і повага до закону. Не менш важливими, на думку студентів, є любов і доброта (46,9%). 36,9% студентів стверджують, що телепередачі повинні виховувати гуманне, доброзичливе ставлення не лише до людей, а й до тварин. 36,4% респондентів зазначили, що головна ціннісна орієнтація, якої треба дотримуватися в майбутньому, – це сімейні стосунки. 37,5% студентів висловлюються за те, щоб телебачення формувало повагу до чесної праці. Також 32,5% вибрали варіант відповіді, що студенти повинні прагнути до творчої самореалізації, а телебачення повинне допомагати в пошуку талантів і їх розкритті.

Таким чином, можна дійти висновку, що сучасні студенти дотримуються духовно-моральних ціннісних орієнтації і прагнуть того, щоб у майбутньому вони збереглися в суспільстві. Більшість респондентів погодилися з тим, що одна з головних ролей у формуванні гуманістичних цінностей належить телебаченню. Як зазначалося вище, одним із завдань телебачення є сприяння процесу соціалізації студента, залучення його до визначеної суспільної цілісності з урахуванням норми, яка є раціональним і формалізованим регулятором поведінки людей. У табл. 6 наводяться дані соціологічного опитування щодо прикладів поведінки, які пропонує телебачення.

Таблиця 6

Відповіді респондентів на питання: «Як Ви вважаєте, які приклади поведінки дає телебачення молоді?», (%)

Варіант відповіді	У середньому	Стать		ВНЗ		
		чол.	жін.	ХДУ	ХНТУ	ХДАУ
Затверджує зразки моральної поведінки	8,9	9,6	8,2	9,4	9,1	8,5
Навчає ставитися з любов'ю до оточення	11,3	12,6	10,0	11,3	10	9,2
Сприяє формуванню лідерських здібностей	25,9	24,1	27,7	28,9	25,3	27,8
Вчить бути соціально відповідальним та вести здоровий спосіб життя	23,5	19,5	27,5	20,6	23,9	25,1
Вчить допомагати бідним і захищати слабких	12,5	10,6	14,4	12,3	11,8	13,4
Телебачення провокує конфлікти, агресію і насилля	10,6	10,1	11,1	10,1	11,3	11,2
Телебачення вчить молодих людей добиватися своїх цілей навіть ціною інтересів інших людей	21,6	20,6	22,6	20,6	22,3	21,5
Телебачення ставить на перше місце вигоду і культ грошей, знижує значущість духовних цінностей	19,6	17,8	21,4	17,5	19,6	20,1
Інше	5,6	6,2	5,0	5,2	5,4	5,1
Важко відповісти	4,2	4,9	3,5	4,3	4,3	3,8

Отримані дані засвідчують: 8,9 % студентів вважають, що телебачення демонструє зразки моральності і благородної поведінки. На думку 11,3 % респондентів, телебачення сприяє розвитку почуття любові до ближніх. 25,9 % відмічають позитивний вплив телебачення у формуванні лідерських здібностей. 23,5 % опитаних переконані, що телебачення вчить бути соціально відповідальними і вести здоровий спосіб життя. 12,5 % стверджують, що телебачення вчить допомагати бідним і захищати слабких і тільки 10,6 % студентів відповіли, що телебачення провокує конфлікти і насилля. 21,6 % студентів наголошують на тому, що телебачення вчить молодих людей домагатися своїх цілей, навіть ціною інтересів інших, слабших людей. 19,6 % студентів вважають, що телебачення ставить на перше місце вигоду і культ грошей, принижуючи при цьому значущість духовних цінностей.

Звикладеного доходимо висновку, що телебачення загалом демонструє позитивні зразки поведінки для сучасних студентів, формуючи важливі ціннісні орієнтації на добро, взаємодопомогу, захист слабких. Телебачення сприяє розвитку лідерських якостей особистості, даючи молоді настанову на повну самореалізацію. Сучасні студенти більше часу почали приділяти самоосвіті, читанню, а також самовихованню. Основою соціального життя студентства, що набуває усе більшого значення, є приватне життя. Саме воно дає прагнення поліпшити власне життя і збільшити рівень матеріальних статків, знаходячи час на розваги і саморозвиток. Засобом задоволення цих життєвих потреб студентської молоді повинно стати і сучасне, технічно оснащене телебачення.

Література:

1. Ануфрієва О. Тенденції взаємодії засобів масової інформації з молодіжною аудиторією/ О. Ануфрієва// Соціальна психологія. – 2005. – №6 (14). – С.111-119.
2. Вплив засобів масової інформації та інших джерел на формування здорового способу життя дітей та молоді. Розділ І. ЗМІ як особливий чинник впливу на формування способу життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://m.health.gov.ua/health.nsf>.
3. Лобанова А.С. Методологическое обоснование функционирования диады «гражданское общество – масс-медиа» / А.С. Лобанова // Масс-медиа и гражданское общество : монография / Под ред. А.М. Холода; А. Бартошек, А. Лобанова, С. Михальчик и др. – Кривой Рог: Международный исследовательский центр «Человек: язык, культура, познание», 2008. – 227 с.
4. Социология массовой коммуникации: учебник для вузов [Текст]/ сост. Л.Н. Федотова. – СПб.: Питер, 2003. – 400 с.
5. Шарков Ф.И. Истоки и парадигмы исследований социальной коммуникации/ Ф.И. Шарков// Социс. –2001. –№8. –С. 52-61.

Шапошникова И.В. Исследование влияния телевиденья на формирование ценностей современной студенческой молодежи. В статье освещаются результаты проведенного социологического исследования влияния телевиденья на формирование ценностей современной студенческой молодежи. Определяются телепрограммы, которые позитивно и негативно влияют на ценностные ориентации студенчества. Исследуются примеры поведения, пропагандируемые современным украинским телевиденьем.

Ключевые слова: студенческая молодежь, телевидение, ценности, моральные нормы, программы, поведение.

Shaposhnikova I.V. Investigation of TV influence on the formation of modern youth values. The article deals with the results of the sociological investigation about the TV influence on the formation of modern youth values. The programs with positive and negative influence on the moral values of the students' youth are pointed out. The behavioural patterns proposed by the modern TV are investigated.

Key words: students' youth, television, values, moral norms, programs, conduct.

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 005.336.2:005.95:658.8

Гармідер Л.Д.

канд. екон. наук, доцент,
доцент кафедри економіки підприємства
Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля

Розробка інструментів розвитку кадрового потенціалу підприємства з використанням компетентнісного підходу

У статті зібрано і систематизовано дані про визначення поняття «компетенція». Проаналізовано підходи до класифікації компетенцій. Запропонована модель компетенцій з урахуванням особливостей та специфіки розвитку кадрового потенціалу торговельних підприємств.

Ключові слова: модель, компетенції, класифікація, розвиток, кадровий потенціал, торговельне підприємство.

Головна ідея компетентнісного підходу, який знайшов відображення в «Комплексі нормативних документів для розроблення складових системи галузевих стандартів вищої освіти» [1]; «Концепції модернізації російської освіти на період до 2020 року» [2], у рекомендаціях Ради Європи [3], освітніх стандартах [4], полягає в тому, що результат освіти визначається як здатність і готовність людини до ефективної та продуктивної діяльності у різних соціально значущих ситуаціях.

На основі аналізу літератури стосовно визначення понять компетентність/компетенція можна дійти таких висновків (див. табл.1):

- суть понять «компетентність» і «компетенція» описується як здатність (будь-який прояв можливостей людини), властивість (стійке психічне утворення, що забезпечує якісно-кількісний рівень поведінки і діяльності), якість (наявний рівень прояву певної сторони можливостей людини);
- поняття «компетентність» і «компетенція» можуть вживатися як синонімічні, а можуть бути розділені за різними ознаками; при цьому компетенцію можна розглядати як потенційну активність, а компетентність – як характеристику реальної активності суб'єкта діяльності.

Таблиця 1

Визначення поняття «компетенція»

№ з/п	Джерело	Визначення
1.	Томилин О.Б. Образовательные технологии формирования компетенций в системе высшего профессионального образования / О.Б. Томилин, А.В. Бритов, С.И. Демкина // Университетское управление: практика и анализ. – 2005. – № 1. – С. 112–123.	«...у академічному розумінні компетенція припускає володіння методологією і термінологією, що властива області знання, а також знання чинних у цій сфері системних взаємозв'язків і здатність визначати їх аксіоматичні межі; у професійному контексті під компетенцією розуміється володіння правом відповідно до своїх знань або повноваженням робити або вирішувати щось, судити про що-небудь».

2.	Козлова А.В. Классификация компетенций и возможности их измерения в вузе с информационно-телекоммуникационными образовательными технологиями [Электронный ресурс] / А.В. Козлова, О.С. Михно, Е.В. Чмыхова. – Режим доступа: http://www.edit.ru/ .	«...коктейль навичок, що притаманні кожному індивідові, в якому поєднуються кваліфікація в строгому значенні цього слова, соціальна поведінка, здатність працювати в групі, ініціативність і любов до ризику».
3.	Маркова А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя / А.К. Маркова // Советская педагогика. – 1990. – № 8. – С. 21–26.	«...індивідуальна характеристика ступеня відповідності вимогам професії як психічний стан, що дозволяє діяти самостійно і відповідально, як володіння людиною здатністю і умінням виконувати певні трудові функції».
4.	Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен М.: «Когито-Центр», 2002. – 396 с.	«...явище, яке складається з великої кількості компонентів, багато з яких відносно незалежні одні від одного... деякі компоненти відносяться швидше до когнітивної сфери, а інші – до емоційної... ці компоненти можуть замінювати один одного як складові ефективної поведінки; види компетенцій – суть «мотивовані здібності».
5.	Стернберг Р.Д. Практический интеллект / Р.Д. Стернберг. – СПб.: Питер, 2002. – 265 с.	«...готовність людини мобілізувати усі ресурси, необхідні для виконання завдання на високому рівні, як можливість гнучкого застосування знання».
6.	Бурыкин К.Н. Реферативный обзор по проблематике измерения компетенций в образовании / К.Н. Бурыкин. – М.: СГА, 2007. – 143 с.	«...здатність суб'єкта діяти адекватно, згідно з умовами ситуації, у напрямі отримання значущих, таких, що мають певну цінність результатів».
7.	Алюшина Ю.И. Наше видение модели специалиста / Ю.Е. Алюшина, Н.А. Дмитриевская, Л.А. Ефимова // Научное обеспечение открытого образования: Науч. метод. и информ. сб. – М.: Моск. гос. ун-т экономики, статистики и информатики, 2000. – С. 27–33.	«...єдність навичок, знань і відносин у процесі професійної діяльності, що визначаються вимогами посади, конкретною ситуацією і бізнес-цілями організації».
8.	Кузьминов Я.И. Государственные образовательные стандарты высшего профессионального образования: перспективы развития / Под ред. Я.И. Кузьмина и др. – М.: Логос, 2004. – 39 с.	«...володіння певними знаннями, навичками, життєвим досвідом, що дозволяють судити про що-небудь, робити або вирішувати що-небудь».
9.	Зимняя И.А. Ключевые компетенции новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – №5. – С. 34–42.	«...інтелектуально і особистісно обумовлений досвід соціально-професійної життєдіяльності людини, що ґрунтується на знаннях. Основою цієї інтеграційної якості виступають знання, уміння, навички, досвід, цінності і схильності особи до соціально-професійної діяльності».
10.	Концепция модернизации российского образования на период до 2020 года. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.businesspravo.ru .	«...система універсальних знань, умінь, навичок, а також досвід самостійної діяльності і особистої відповідальності».
11.	Європейський проект TUNING [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.let.rug.nl/TuningProjekt/index.htm . Комплекс нормативних документів для розроблення складових системи галузевих стандартів вищої освіти / Лист Міністерства освіти і науки України від 31.07.2008 № 1/9-484 головам робочих груп МОН України з	«...знання й розуміння (теоретичне знання академічної галузі, здатність знати й розуміти), знання як діяти (практичне й оперативне застосування знань до конкретних ситуацій), знання як бути (цінності як невід'ємна частина способу сприйняття й життя з іншими у соціальному контексті)».

	розроблення галузевих стандартів вищої освіти та головам науково-методичних комісій МОН України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: elib.crimea.edu/zakon/list484.pdf . – 73 с.	
12.	Шишов С.Е. Мониторинг качества образования. / С.Е. Шишов, В.А. Кальней – М.: Педагогическое общество России, 2000. – 320 с.	«...здатність застосовувати знання, уміння і особисті якості для успішної діяльності у певній сфері».
13.	Вербицкий А. Гуманизация, компетентность, контекст – поиски оснований интеграции /А. Вербицкий, О. Ларионова // Вестник высшей школы. – 2006. – № 5. – С. 19–25.	«...сфера діяльності фахівця, його права, обов'язки, відповідальність».
14.	Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно ориентированной парадигмы образования/ А.В. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58–64.	«...володіння людиною відповідною компетенцією, до якого входять його особисте ставлення до неї і предмета діяльності».
15.	Ильязова М.Д. Формирование инвариантов профессиональной компетентности студента: ситуационно-контекстный подход: автореф. дисс... на соис.уч. степени доктора педагог. наук: спец. 13.00.08 – теория и методика профессионального образования/ М.Д. Ильязова – М., 2010 – 40 с.	«...інтегральна, виявлена в діяльності характеристика особи, яка визначає успіх діяльності і відповідальність за її результати».
16.	Фрумин И.Д. Компетентностный подход как естественный этап обновления содержания образования // Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление: Материалы 9-й научно-практ. конф. – Красноярск: КрасГУ, 2003. – С. 33–57. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.sustdev.narod.ru	«...здібності (наявність можливості) вирішувати складні реальні завдання».
17.	Круне Н.И. Формирование информационной составляющей профессиональной компетентности студентов технических специальностей (на примере специальности 230103 «Автоматизированные системы обработки информации и управления»): автореф. дисс... на соис. ученой степени канд. педагог. наук: спец. 13.00.08 – теория и методика профессионального образования (педагогические науки)/ Н.И. Круне. – Новосибирск, 2011. – 23 с.	«...єдність теоретичних знань, практичних умінь, особових якостей, соціальних норм і практичної готовності і здатності особи здійснювати професійну діяльність і самоудосконалюватися в ній».

Результати теоретичного аналізу компетенції дозволили виділити три групи визначень. Перша група відображає у визначенні компетенції щось, притаманне особі, яка навчається (базова якість індивідуума, здатність, новоутворення, готовність, інтегровані характеристики, творчі навички та ін.), підкреслюється активний характер цієї властивості (допомагає проявитися знанням, умінням і навичкам у незнайомій ситуації; знаходити застосування отриманим знанням у різних професійних ситуаціях тощо). У другій групі визначень розглядаються компетенції як критерій і способи оцінки, висувається ідея багатокомпонентності як категорії результату освіти. Третя група визначень, близька до другої групи установкою на вимір, оцінку, пропонує розуміти компетенції як «...відкриту систему знань, умінь і навичок», єдність знань, навичок і відносин, що визначаються вимогами посади, професійної діяльності; як певний досвід особи, що формується все життя; як міжгалузеві знання, уміння і здібності, необхідні для адаптації і продуктивної діяльності; як конгломерат професійних знань, умінь і понадпрофесійних навичок.

Відмінність визначень третьої групи полягає у тому, що в них є спроба інтегрувати внутрішні, суб'єктивні начала особистості і вимоги середовища.

Проте аналіз теорії і практики управління сучасними підприємствами засвідчив, що виявлення і оцінка компетенцій здійснюється головним чином на основі суб'єктивних суджень керівників. Тому актуальним завданням є розробка інструментів розвитку кадрового потенціалу підприємства, заснованих на використанні і розвитку компетенцій як підприємства в цілому, так і окремих співробітників.

Аналізуючи підходи до класифікації компетенцій в навчанні і розвитку, ми дійшли висновку про те, що прості моделі (одновимірні) поступаються багатовимірним (табл. 2).

Таблиця 2

Підходи до класифікації компетенцій

№ з/п	Автор (джерело)	Класифікації компетенцій
1.	Галузевий стандарт вищої освіти [1]	соціально-особистісні компетенції; загальнонаукові компетенції; інструментальні компетенції; професійні компетенції (загальнопрофесійні; спеціалізовано-професійні)
2.	Байденко В.И. [5]:	соціально-особистісні компетенції; економічні компетенції; загальнонаукові компетенції; спеціальні компетенції
3.	Зимняя И.А. [6]	компетентності, що стосуються самого себе як особистості, як суб'єкту життєдіяльності; компетентності, що стосуються взаємодії людини з іншими людьми; компетентності, що стосуються діяльності людини, проявляються в усіх її типах і формах
4.	Спенсер Л.М., Спенсер С.М. [7]	«кластери компетенцій» як досягнення і дія; допомога і обслуговування інших; дія і здійснення впливу; менеджерські компетенції; когнітивні компетенції; особистісна ефективність
5.	Рамперсад К.Х. [8]	компетенції, що стосуються особи і рівня інтелекту; компетенції на рівні знань – те, що слід вивчити і знати; компетенції на рівні навичок – те, що людина повинна уміти робити; компетенції на рівні поведінки – відносини, принципи, норми і цінності, манера поведінки й інші якості, необхідні для обіймання певної посади
6.	Володина Н. [9]	корпоративні (чи ключові), які застосовані до тої чи іншої посади в організації; управлінські (чи менеджерські), що потрібні керівникам для успішного досягнення бізнес-цілей; професійні (чи технічні), які застосовані відносно певної групи посад.

Проведений нами аналіз підходів до класифікації компетенцій засвідчує, що під компетенціями розуміється або якість особи, або характеристики, властивості цих якостей, або певний досвід, єдність знань, умінь, навичок (табл. 2). Незважаючи на те, що існують незліченні джерела «готових» компетенцій, і їх використання і застосування приваблює кожне підприємство, необхідно пройти процес розробки власної моделі компетенцій, оскільки будь-яке підприємство унікальне і працює за «своїми» правилами.

На підставі викладеного вище, при управлінні розвитком компетенцій підприємств роздрібної торгівлі нами рекомендується використовувати дві моделі компетенцій, опис

яких наведених на рис. 1. Категорія «професійні компетенції» деталізована з урахуванням специфіки торговельного підприємства (аналогічно можна деталізувати інші групи компетенцій). Компетенції, наведені на рис. 1, дозволяють використовувати різне угруповання компетенцій, і підходити індивідуально до розвитку кожної групи (для фахівців і керівників рекомендується використовувати профіль компетенцій «4К»).

Модель компетенцій «4К»	Модель компетенцій з поділом на п'ять категорій
<ol style="list-style-type: none"> 1. Компетентність 2. Якість роботи 3. Клієнтоорієнтованість 4. Креативність 5. Корпоративність 6. Лідерство	<ol style="list-style-type: none"> 1. Соціальна компетентність 2. Особистісна компетентність 3. Компетентність як керівника 4. Корпоративні компетенції 5. Професійні компетенції:<ul style="list-style-type: none"> ☐ загальні професійні компетенції; ☐ знання документації; ☐ знання обладнання та технології роботи; ☐ охорона праці.

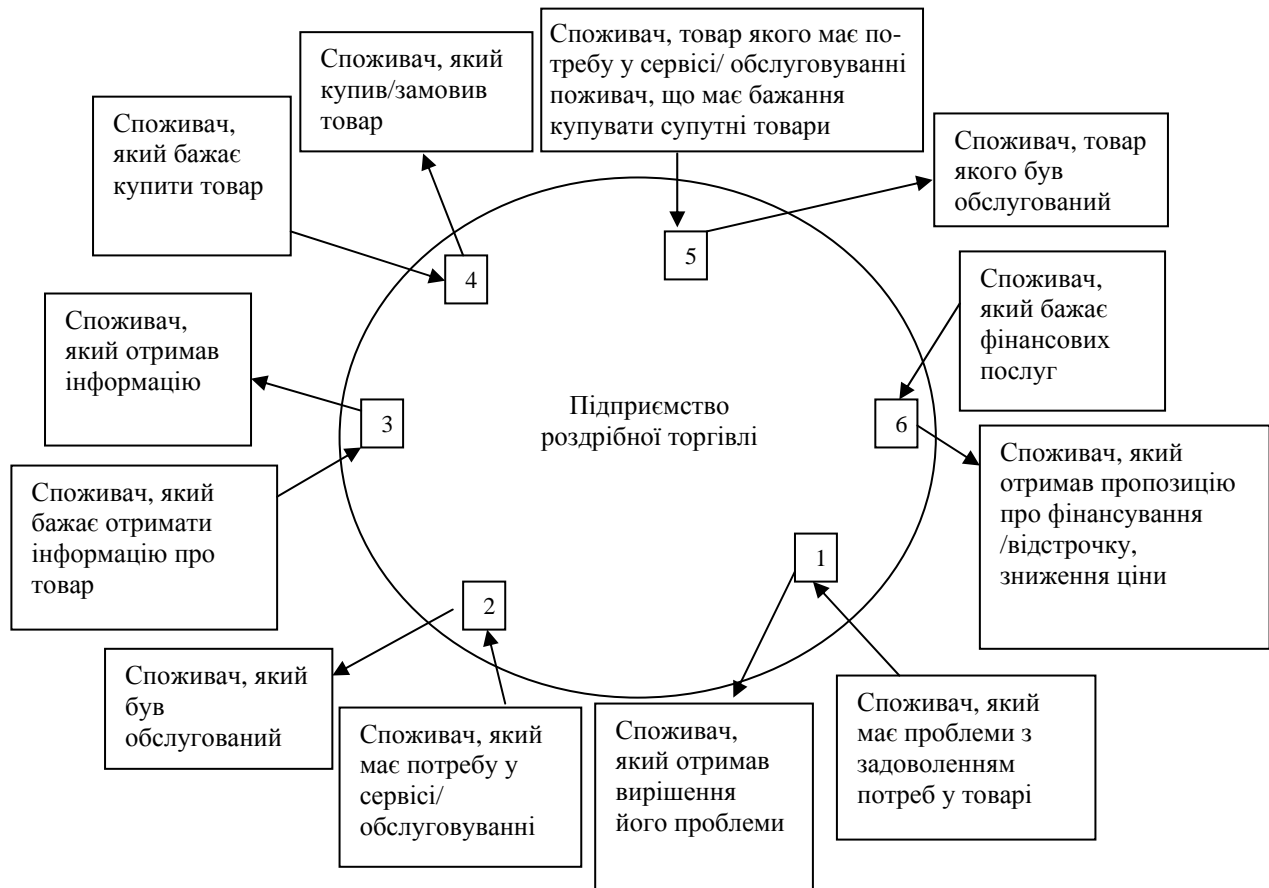
Рис. 1 Моделі компетенцій з деталізацією категорій «Професійні компетенції» за галузевою специфікою

На основі запропонованих моделей компетенцій розробляється профіль компетенцій. Процес розробки профілю компетенцій починається з виявлення внутрішніх бізнес-процесів підприємства, орієнтованих на споживача і компетенцій, необхідних кожному співробітнику, який бере участь у внутрішніх процесах підприємства [10]. Таким чином, враховується одна з основних вимог до компетенцій підприємства: створення споживчої цінності, оскільки, по-перше, це виходить з самого визначення бізнес-процесу як стійкої, цілеспрямованої сукупності взаємозв'язаних видів діяльності, яка за певною технологією перетворить входи на виходи, що становлять цінність для споживача, а, по-друге, при виділенні ключових бізнес-процесів використовується критерій ступеня їх дії на критичні (ключові) фактори успіху, реалізація яких забезпечує відповідність критеріям споживчої цінності [11]. Вихідною інформацією для виявлення ключових компетенцій підприємства є: ранжований перелік ключових факторів успіху; ключові бізнес-процеси підприємства – ті процеси, що мають найвищий індекс важливості, що визначається експертним шляхом на основі оцінки ступеня впливу цього бізнес-процесу на реалізацію ключових факторів успіху [11]. Для підприємств роздрібною торгівлі ключовими бізнес-процесами є процеси, орієнтовані на споживача. «Спрут» – єдина концепція моделі процесу, яка базується на процесах, що орієнтовані на споживача [10].

Грунтуючись на «Типовій схемі роботи торговельного підприємства на базі ПО АСУТ S – Market™» нами розроблена модель-«спрут» процесів, орієнтованих на споживача для підприємств роздрібною торгівлі (рис 1).

Згідно із цією моделлю процес «Обслуговування роздрібного покупця» є основним бізнес-процесом, що формує ключові компетенції підприємства і безпосередньо пов'язаний з кінцевим споживачем.

Як було відзначено вище, після визначення основних процесів, орієнтованих на споживача, наступним кроком є виявлення групи стратегічних професій, які є власниками і учасниками основних процесів і побудова їх профілю компетенцій (табл. 3).

Рис. 1 Модель «спирт» процесного підходу для підприємств роздрібно торгівлі*

* розроблено автором на основі: [12]

Примітка:

Список SOP для торговельного підприємства:

1. Послуги споживачеві (бізнес-процеси «Передпродажна підготовка» і «Управління асортиментом»).
2. Сервіс споживача (бізнес-процес «Обслуговування роздрібного покупця»).
3. Підтримка продажів (бізнес-процес «Обслуговування покупця в торговельному залі»).
4. Продаж товарів (бізнес-процес «Обслуговування покупця в торговельному залі»).
5. Сервіс товару (бізнес-процес «Післяпродажне обслуговування»).
6. Управління фінансами (бізнес-процеси «Розрахунково-касове обслуговування» і «Маркетингові акції» – розпродаж, уцінка товару).

Ми погоджуємось із визначеннями понять, що запропонували Р.С. Каплан та Д.П. Нортон, а саме: «групи стратегічних професій – це ті позиції, або посади, де працівники, які мають відповідні компетенції, можуть продемонструвати найбільшу віддачу» [13].

Результати нашого дослідження бізнес-процесів торговельного підприємства, орієнтованих на споживача, дозволили виявити, що ключовими точками стратегії є чотири групи професій: керівники магазинів, які здійснюють контроль за операціями, що пов'язані з обслуговуванням покупців; продавці, які зміцнюють взаємовідносини з наявними клієнтами; категорійні менеджери, які допомагають розширювати клієнтську базу за рахунок нових споживачів; касири, які проводять розрахунки з покупцем і допомагають залучити покупців для повторних покупок [12].

Наступним кроком за визначенням групи професій, що мають вирішальне значення для реалізації процесів, орієнтованих на споживача, є формування детальних вимог до цих професій, що часто називається формуванням профілю професій або компетенцій (табл. 3). Наприклад, управляючий магазину керує діяльністю працівників магазину, що спрямована на забезпечення процесу обслуговування покупців. Він використовує свої знання про

завдання та обов'язки працівників магазину, щоб вирішувати проблеми покупців. До вимог щодо базових знань для цієї посадової позиції входять техніки продажів; законодавства, що стосується роботи магазину, проведення аналізу рівня продажів і якості обслуговування клієнтів, асортименту. Керуючий надає клієнтам повну і точну інформацію про товари, яка сприяє правильному вибору, також він інформує про режим роботи магазину, його адресу та ін.

Управляючий магазином, який розробляє рішення для клієнтів, повинен володіти уміннями консультанта, куди входять рішення проблем, навички управління персоналом, управління змінами, а також взаємовідносинами. Домінуюча цінність цієї професії – створення довгострокових довірливих партнерських відносин з клієнтами.

Таблиця 3

Стратегічні професії і їх компетенції для підприємств роздрібної торгівлі*

№ з/п	Групи стратегічних професій/компетенцій	Керуючий магазином	Категорійний менеджер	Продавець-консультант	Касир торговельного залу
1.	Знання	техніки продажів; технології SMART; методів контролю; асортименту; законодавства	особливостей необхідного ринку; переговорної техніки, основ ділового протоколу і спілкування	компанії і мережі магазинів, в якій він працює; характеристик торговельної марки; товарів, які продаються в магазині; правил продажу і обслуговування покупців	касової дисципліни; виконання стандартів; обслуговування покупців
2.	Вміння	приймати рішення; вирішувати конфліктні ситуації; розставляти пріоритети	формувати асортиментну матрицю; розробляти маркетингові заходи; керівництва і координації діяльності співробітників відділу	спілкуватися; продавати; працювати в команді продавців	виконувати розрахункові операції на ККМ різних типів; роботи з терміналом; забезпечувати безпеку обслуговування покупців
3.	Цінності	орієнтація на результат; орієнтація на клієнта і взаємодію; робота в команді; прагнення до професійного розвитку	орієнтація на результат; орієнтація на клієнта і взаємодію; робота в команді; прагнення до професійного розвитку	орієнтація на результат; орієнтація на клієнта і взаємодію; робота в команді; прагнення до професійного розвитку	орієнтація на результат; орієнтація на клієнта і взаємодію; робота в команді; прагнення до професійного розвитку

* складено автором на основі: [14-20]

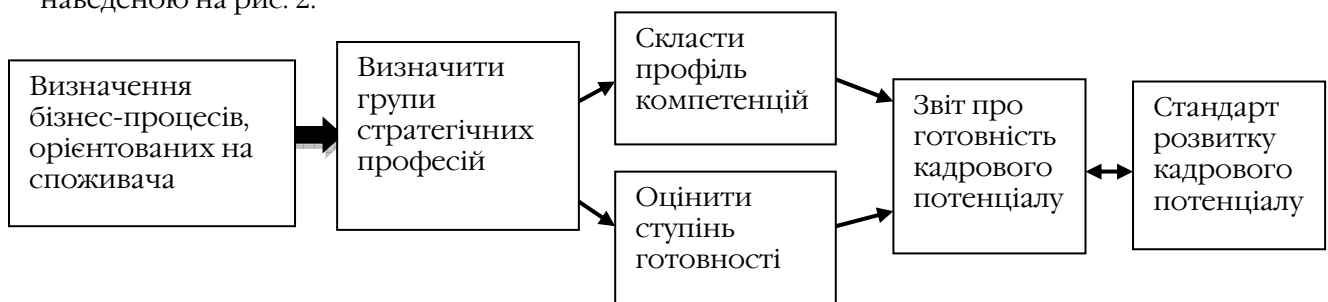
Наступний крок побудови моделі розвитку кадрового потенціалу полягає в оцінці готовності кадрового потенціалу. Профіль компетенцій є робочим документом, за допомогою якого управляючий магазину може оцінити відповідність конкретного співробітника вимогам, що пред'являються до нього посадою. Оцінка готовності кадрового потенціалу припускає виявлення можливостей і компетенцій працівників стратегічних професій. Стратегічна готовність – це аналог ліквідності: чим вище ступінь готовності, тим швидше нематеріальні активи можуть перетворюватися на грошові кошти [13]. Підприємство повинно оцінити готовність персоналу для цього внутрішнього процесу. Усі результати зводяться до «Звіту про стратегічну готовність», який становить загальну картину можливостей

кадрового потенціалу виконати свою стратегічну роль. У звіті проводять порівняння реальних результатів і поставлених завдань; виявляють причини і пропонують заходи щодо ліквідації розривів між наявними і необхідними компетенціями у групах стратегічних професій. Для формування цих компетенцій і ліквідації розриву між рівнем наявних компетенцій розробляється програма розвитку кадрового потенціалу підприємства, яка є складовою Стандарту розвитку кадрового потенціалу підприємства.

Програми розвитку кадрового потенціалу більшості підприємств в основному намагаються охопити усіх працівників на шкоду представникам тих професій, які насправді мають стратегічне значення для торговельного підприємства. Фокусуючи інвестиції до людського капіталу і програми розвитку на цій, відносно невеликій (часто менше 10%), групі співробітників, підприємство може досягти прориву швидше і з меншими витратами, ніж розпилюючи кошти на увесь персонал [13]. Прогрес у ліквідації розривів у компетенціях стратегічних професій повинен стати основою звіту про стратегічну готовність кадрового потенціалу.

Виявлення потреб у розвитку компетенцій пропонується здійснювати за схемою, наведеною на рис. 2.

Рис. 2 *Схема розвитку кадрового потенціалу підприємства на основі компетентнісного підходу*

У разі невідповідності співробітника вимогам розробляється Стандарт розвитку кадрового потенціалу на підставі моделі компетенцій, що, на нашу думку, дасть можливість привести у стратегічну відповідність кадровий потенціал підприємства. Наступним кроком після виявлення потреб у навчанні є обґрунтування вибору методів навчання. Для цього, по-перше, визначаються найбільш прийнятні для розвитку компетенції, по-друге, проводиться класифікація методів навчання, що дозволяє приймати рішення відносно найбільш відповідних методів для усунення виявлених розривів у рівні пріоритетних компетенцій.

Нині корпоративним моделям компетенцій відводиться важлива роль у політиці управління персоналом. Якщо до стратегічних завдань компанії входить забезпечити організації конкурентну перевагу на ринку, керівництву необхідно знати, що кожен співробітник повинен уміти робити, які знання і практичні навички мати, щоб «рухати» підприємство вперед. Для вирішення цього завдання ми рекомендуємо використовувати моделі компетенцій.

Література:

1. Комплекс нормативних документів для розроблення складових системи галузевих стандартів вищої освіти /Лист Міністерства освіти і науки України від 31. 07. 2008 № 1/9-484 головам робочих груп МОН України з розроблення галузевих стандартів вищої освіти та головам науково-методичних комісій МОН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.elib.crimea.edu/zakon/list484.pdf>. – 73 с.
2. Концепция модернизации российского образования на период до 2020 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.businesspravo.ru/>.
3. Европейский парламент и Совет Европы. Рекомендации (23 апреля 2008) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.socio.msu.ru/>.
4. Федеральные образовательные стандарты СПО [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mon.gov.ru/pro/fgos/spo/>.

5. Байденко В.И. Компетентностный подход к проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования (методологические и методические вопросы): Метод. пособ. / В.И. Байденко – М., 2005. – 30 с.
6. Зимняя И.А. Ключевые компетенции новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – №5. – С. 34-42.
7. Спенсер Л.М. Компетенции на работе: модели максимальной эффективности работы / Л.М. Спенсер, С.М. Спенсер. – М.: НИРО, 2005 – 384 с.
8. Рамперсад К.Х. Универсальная система показателей деятельности: Как достигать результатов, сохраняя целостность / К.Х. Рамперсад – М.: «Альпина Бизнес Букс», 2004. – 352 с.
9. Володина Н. Модель компетенций – это не сложно / Н. Володина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kadrovik.ru>.
10. James Collins The Memory Jogger ISO 9001 2008 / James Collins – GOAL/QPC, 2009. – 266 с.
11. Бизнес-инжиниринговые технологии [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.betec.ru>.
12. Типовая схема работы торгового предприятия на базе ПО АСУТ S-Market™ [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.s-market.ru>
13. Каплан Роберт С. Стратегические карты. Трансформация нематериальных активов в материальные результаты / Роберт С. Каплан, Дейвид П. Нортон – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2005. – 512 с.
14. Портрет должности «Управляющий магазином» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://hrliga.com/>.
15. Сысоева С. Стандарта розничного магазина. Разработка инструкций и регламентов. /С. Сысоева – СПб.: Питер, 2008. – 176 с.;
16. Шесть шагов к успеху продавца [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bkworld.ru/web-article/web-publication>.
17. Коноваленко М.Ю. Профессионально-важные качества продавца-консультанта/ М.Ю. Коноваленко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://b-tr.narod.ru/>.
18. Портрет категорийного менеджера в цифрах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://planetahr.ru/publication>.
19. «Розничная торговля. Требования к обслуживающему персоналу. ГОСТ Р 51305-99» (утв. Постановлением Госстандарта РФ от 11.08.99 № 244-ст) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zakonprost.ru/>
20. Сысоева С.В. Большая книга директора магазина / С.В. Сысоева, Г.Г. Крок. – СПб.: Питер, 2012. – 381 с.

Гармидер Л.Д. Разработка инструментов развития кадрового потенциала предприятия с использованием компетентностного подхода. В статье собрано и систематизировано данные об определении понятия «компетенция». Проанализированы подходы к классификации компетенций. Предложена модель компетенций с учетом особенностей и специфики развития кадрового потенциала торговых предприятий.

Ключевые слова: модель, компетенции, классификация, развитие, кадровый потенциал, торговое предприятие.

Garmyder L. D. The development of staff potential of the enterprise using the competence approach. The article systematizes data according to definition of the concept "competence". Different approaches to the classification of competence are given. The model of competence which takes into account the specific features of staff potential development of trading enterprise is offered.

Key words: model of competence, classification, development, staff potential, trading enterprise.

УДК 336.76(477)

Зоценко О.К.,

аспірантка кафедри фінансів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*Інституційні аспекти структури ринку акцій України*

У статті розглядаються питання структури ринку акцій України з точки зору інституційної складової. Охарактеризовано основних учасників ринку акцій, а саме організації регулювання, емітенти, інвестори та інститути інфраструктури, що становлять невід'ємну частину фондового ринку України в цілому.

Ключові слова: фондовий ринок, ринок акцій, акція, емітенти, інвестори, інститути інфраструктури, регулювання фондових ринків.

Одним із провідних сегментів фондового ринку є ринок акцій, який нині є найбільш розвинутим та привабливим для інвесторів. За сучасних умов розвиток ринку акцій виступає каталізатором зростання національної економіки, адже діяльність фінансових інститутів зумовлює перерозподіл фінансових ресурсів та створює умови для стимулювання інвестицій. Особливого значення набуває побудова системи взаємозв'язків між фінансовими інститутами в процесі реалізації їх функцій, що визначає ефективність функціонування фондового ринку в Україні.

Дослідження питання інституційних аспектів розвитку ринку акцій у системі фондового ринку привертає увагу багатьох українських теоретиків та практиків, зокрема його дослідженням займалися Л.М. Алексеєнко, В.Л. Андрущенко, В.Д. Базилевич, А.С. Гальчинський, В.М. Геєць, Г.М. Калач, В.В. Корнеєв, В.І. Кравець, Т.П. Куриленко, О.В. Любка, І.О. Лютий, Л.Л. Кістерський, А.І. Кредісов, М.О. Кужелев, О.А. Куліш, К.С. Марахов, О.М. Мозговий, А.М. Мороз, С.В. Науменкова, В.М. Опарін, Ю.Є. Петруня, Л.О. Примітка, Н.І. Редіна, О.І. Рогач, В.О. Романишин, М.І. Савлук, В.М. Суторміна, В.М. Федосов, В.М. Шелудько та ін. Серед російських науковців, які зробили значний внесок у розробку теоретичних та практичних аспектів функціонування фондового ринку варто відзначити М.Ю. Алексеєва, А.В. Анікіна, О.В. Буторіна, Л.У. Глухарєва, В.Л. Іноземцева, Н.А. Ісхакова, В.П. Караваєва, К.В. Криничанського, М.М. Максимова, А.В. Мельникова, Я.М. Міркіна, Д.М. Павкова, Б.Ю. Пічугіна, Н.Ф. Самсонова, В.М. Усоскіна та ін.

Мета цієї статті полягає у дослідженні теоретичних засад інституційної структури ринку акцій в Україні.

Становлення фондового ринку в Україні відбувалося за умов відсутності необхідної практики та досвіду і супроводжувалося періодичною зміною його моделі. Тому на сучасному етапі розвитку фондовий ринок України має елементи як європейської, так і американської моделей фондових ринків. Така еkleктичність пояснюється тим, що в Україні у певні періоди розбудови фондового ринку орієнтувались на різні моделі. Єдності в підходах щодо визначення моделі українського ринку не було ні у вітчизняних фахівців, ні серед іноземних радників, кожний з яких пропонував та відстоював концептуальні засади моделей, що діяли в їх країнах. Головні відмінності стосувались рівня централізації ринку та системи реєстрації прав власності.

У загальному вигляді структуру ринку акцій України становлять органи та організації регулювання, емітенти, інвестори та інститути інфраструктури. Модель організації ринку акцій України показано на рис. 1. Головним регулятором функціонування ринку цінних паперів є держава. Система державного регулювання фондового ринку в Україні відображена у нормативно-правових актах Національної комісії з цінних паперів та

фондового ринку (далі – НКЦПФР), Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Національного банку України, Міністерства фінансів України, Державної податкової служби, Антимонопольного комітету України тощо.

Емітентами на ринку акцій в Україні є держава в особі центрального або місцевого органу влади (управління) або юридична особа (підприємство, установа, організація, компанія), що випускає (емітує) акції і несе зобов'язання по них перед власниками акцій. Відповідно до чинного законодавства в Україні емітентами можуть бути державні органи, органи місцевої адміністрації, підприємства й інші юридичні особи (включно зі спільними та іноземними підприємствами), зареєстровані на території України. Найбільші випуски акцій в Україні здійснюють юридичні особи – підприємства (табл. 1).

Інвесторами на ринку акцій України можуть виступати підприємства та організації, які вкладають капітал у цінні папери, інституційні інвестори, банки, держава, а також приватні підприємці та фізичні особи. Інституційні інвестори поділяються на інститути спільного інвестування (далі – ІСІ), пенсійні фонди та страхові компанії. ІСІ, як інституціональні інвестори, з'явилися в Україні під час проведення приватизаційної реформи з метою забезпечення функціонування фондового ринку та обміну приватизаційних цінних паперів на акції приватизованих підприємств. Протягом 1996-2002 рр. вони відігравали провідну роль у розвитку інвестиційних процесів та забезпеченні функціонування механізму проведення приватизації державного майна, здійснюючи винятково діяльність із спільного інвестування.

Таблиця 1

ТОР-5 емітентів акцій у I півріччі 2011 року*

№ з/п	Назва емітента	Обсяг емісії, млн. грн.
1.	ПАТ НАК «Нафтогаз Україна»	5000,00
2.	ПАТ «Державний експортно-імпортний банк України»	4589,00
3.	ПАТ АКБ «Укргазбанк»	4300,00
4.	ПАТ «Родовід Банк»	3950,00
5.	ПАТ КБ «Надра»	3500,00

*Джерело: складено автором на основі [2, с.16]

У сфері емісії цінних паперів ІСІ спостерігалися різноспрямовані тенденції. Так, обсяг випусків інвестиційних сертифікатів пайових інвестиційних фондів, зареєстрованих НКЦПФР у 2011 р., становив 75,75 млрд. грн., що на 39,15 млрд. грн. більше показника 2010 р. (36,6 млрд. грн.) [1, с. 3]. У свою чергу, обсяг зареєстрованих випусків акцій корпоративних інвестиційних фондів зменшився порівняно з попереднім роком на 103,17 млн. грн. та становив 8,77 млрд. грн. Разом із тим, загальна кількість інститутів спільного інвестування в Україні продовжує зростати. Як засвідчують дані табл. 2 за 2011 р. кількість зареєстрованих корпоративних та пайових інвестиційних фондів збільшилася з 1 544 до 1740. При цьому кількість КІФ збільшилася з 244 до 283, а кількість ПФ – з 1 300 до 1457. Це вказує на значний інтерес інвесторів до ринку спільного інвестування.

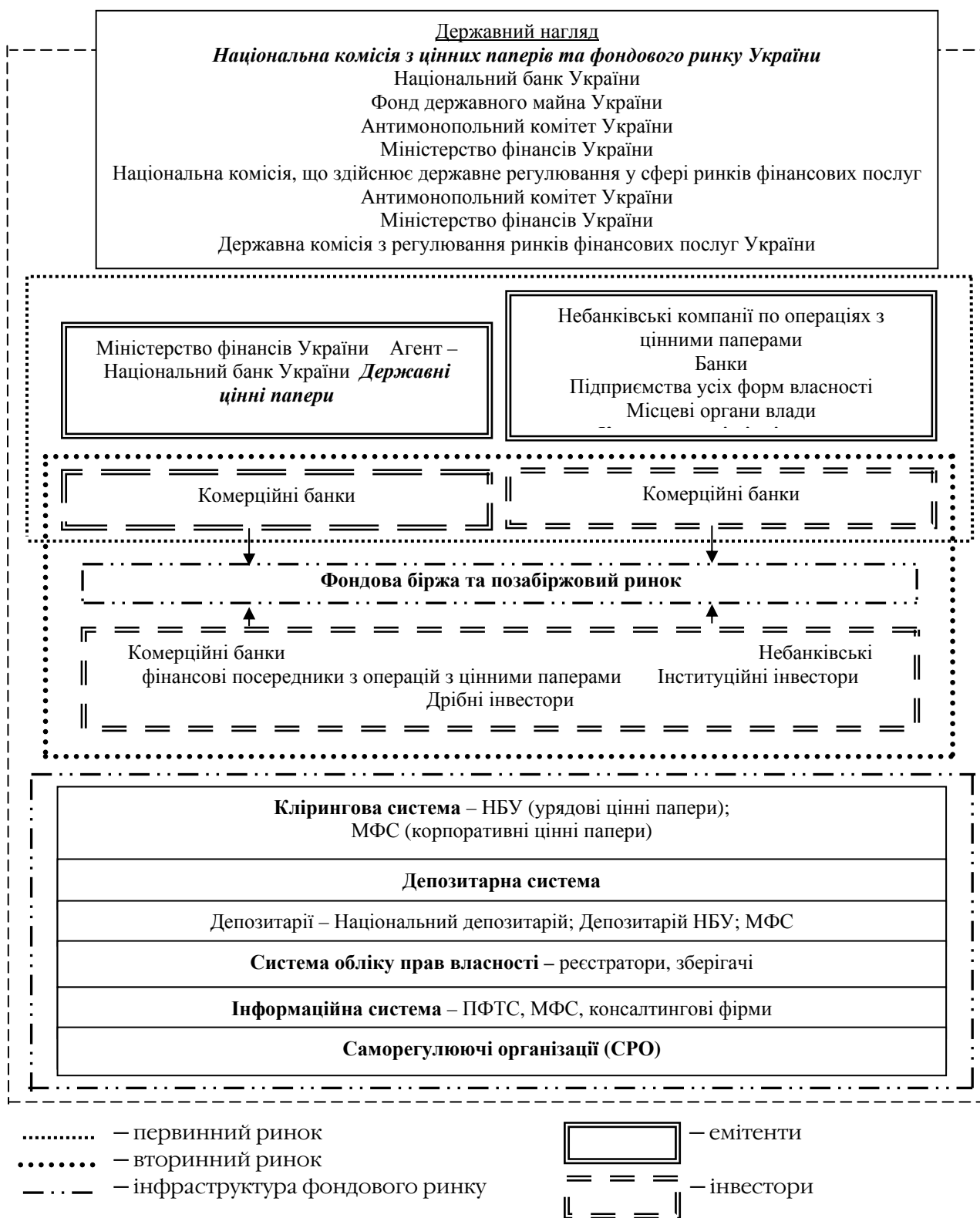

Рис. 1. Модель організації ринку акцій в Україні

Джерело: побудовано автором на основі [5, с. 46]

Формуючи свій інвестиційний портфель, пенсійні фонди виступають інвесторами на фондовому ринку. В Україні законодавством встановлений список активів, в яких можна розміщувати кошти накопичувальної частини пенсії. Зокрема, частка як акцій, так і

облігацій в інвестиційному портфелі пенсійного фонду не повинна перевищувати 40 %, причому частка цінних паперів одного емітента не повинна перевищувати 5 % [3].

Таблиця 2

Кількість зареєстрованих НКЦПФР корпоративних та пайових інвестиційних фондів в Україні у 2009–2011 рр.*

№ з/п	Вид інвестиційного фонду	Рік		
		2009	2010	2011
1.	Корпоративний інвестиційний фонд	225	244	283
2.	Пайовий інвестиційний фонд	1165	1300	1457
3.	Разом	1390	1544	1740

*Джерело: складено автором на основі [1, с. 1]

Що стосується страхових компаній як інвесторів на ринку цінних паперів, то вони виступають у цій ролі при створенні страхових резервів, оскільки згідно із Законом України «Про страхування», акції і облігації визначені як категорія активів при формуванні страхових резервів [4].

Індивідуальні учасники (приватні підприємці та фізичні особи) також виступають у ролі інвесторів на ринку цінних паперів. Однак, як засвідчує практика, індивідуальні інвестори в Україні через розрізненість, роздробленість та малу вартість акцій в одних руках фактично не мають змоги реалізувати своє право на управління акціонерним товариством. Низький рівень освіченості та інформованості населення в питаннях функціонування фондового ринку також не сприяє підвищенню їх активності на ринку цінних паперів.

Держава, будучи власником пакетів акцій підприємств, також може виступати інвестором на ринку акцій. З метою збереження розміру своєї частки у статутному фонді цих підприємств, за умов додаткової емісії акцій, уряд повинен придбавати акції нової емісії.

Крім фінансових інститутів, що забезпечують ефективне розміщення капіталів серед галузей економіки, значну роль відіграють інститути інфраструктури – весь комплекс елементів і видів діяльності, що створюють умови для ефективного функціонування ринкового механізму. Під інфраструктурою фондового ринку розуміють сукупність особливих інститутів, що надають спеціалізовані послуги суб'єктам господарювання з метою створення для них нормальних умов для функціонування, найкращої реалізації їх інтересів та подальшої інтеграції в єдину економічну макросистему. Відповідно, основною макроекономічною функцією інфраструктури фондового ринку слід вважати підвищення ефективності руху капіталу та ринкової економіки в цілому.

До основних елементів інфраструктури ринку акцій у системі фондового ринку України належать: професійні учасники – депозитарії, реєстратори і зберігачі, за безпосередньої участі яких забезпечується емісія та обіг акцій, організатори торгівлі, посередники у торговельних угодах (брокери, дилери), компанії з управління активами, розрахунково-клірингові центри, рейтингові агентства, аудиторські компанії, інформаційно-аналітичні та консалтингові компанії, які здійснюють інформаційне забезпечення всіх суб'єктів ринку.

Таким чином, можна стверджувати, що одночасно з наявними проблемами ринку акцій (незадовільні оцінки капіталізації та ліквідності, слабкий захист прав власності, переважання неорганізованого ринку) спостерігаються очікувані ознаки інституціоналізації ринку, до яких належать:

- а) переважання інституційних учасників (інвесторів) над індивідуальними, що засвідчує зрілість корпоративних варіантів розміщення активів і професіональне використання коштів;
- б) поширення організованих форм становлення і реалізації фінансових відносин, що означає легітимність і прозорість намірів учасників при укладанні угод на ринку акцій України.

З огляду на необхідність функціонування фінансової системи у стабільному, ефективному режимі за умов трансформаційної економіки, об'єктивною є необхідність існування в

цій системі базової складової – інституційно сформованого фондового ринку, який у майбутньому в Україні буде продуктивно інтегрований до структури розвинутої ринкової економіки.

Література:

1. Інформаційна довідка щодо розвитку фондового ринку України протягом 2011 р. [Електронний ресурс] // Національна Комісія з цінних паперів та фондового ринку: [сайт]. – Режим доступу: <http://www.nssmc.gov.ua/fund/analytics>. – Назва з екрана.
2. Річна звітність ДКЦПФР за I півріччя 2011 р. [Електронний ресурс] // Національна Комісія з цінних паперів та фондового ринку: [сайт]. – Режим доступу: http://www.nssmc.gov.ua/user_files/content/58/13143617_68.pdf. – Назва з екрана.
3. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 09.07.2003 р. № 1057-IV (редакція від 01.10.2011) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>. – Назва з екрана.
4. Закон України «Про страхування» від 07.03.1996 № 85/96-ВР [із змінами та доповненнями] [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр>. – Назва з екрана.
5. Шаповалова М.М. Питання функціонування та вдосконалення інфраструктури фондового ринку України: інформаційно-аналітичні матеріали / за ред. О.І. Кіреєва / М.М. Шаповалова, Н.І. Гребник. – К.: Центр наукових досліджень НБУ, 2005. – 132 с.

Зоценко Е.К. Институционные аспекты структуры рынка акций Украины. В статье рассматриваются вопросы структуры рынка акций Украины с точки зрения институциональной составляющей. Охарактеризованы основные участники рынка акций, а именно, институтам регулирования, эмитентам, инвесторам и институтам инфраструктуры, которые составляют неотъемлемую часть фондового рынка Украины в целом.

Ключевые слова: фондовый рынок, рынок акций, акция, эмитенты, инвесторы, институты инфраструктуры, регулирование фондовых рынков.

Zotsenko O.K. Institutional aspects of the stock market structure in Ukraine. The paper studies some aspects of the Ukrainian stock market structure in terms of the market institutional constituent. The market principal participants are identified, namely, its regulatory institutions, issuers, investors, the infrastructure institutions that form an integral part of the Ukrainian stock market as a whole.

Key words: stock market, share market, share, issuers, investors, infrastructure institutions, stock market regulation.

УДК 330.88:001.102

Маслов А.О.,

канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Зміст та структура інформації у межах теорії інформаційної економіки

У статті розглядається зміст інформації та структура економічної інформації у межах теорії інформаційної економіки. Висвітлюються основні інформаційні проблеми в економіці.

Ключові слова: інформація, економічна інформація, структура інформації, асиметрія інформації, теорія недосконалої інформації, інформаційна економіка, теорія інформаційної економіки.

Друга половина ХХ ст. характеризується розгортанням третьої науково-технічної революції, яка під впливом п'ятої інформаційної революції перетворилась на інформаційно-технологічну революцію, ознаменувалась різким прискоренням науково-технічного прогресу і швидким скороченням періодів між появою наукових ідей та початком їх масового

використання у виробництві. Будь-яка технологічна зміна сьогодні відбувається не лише частіше, а й здійснюється на фоні одночасних докорінних трансформаційних змін у діапазоні супутніх процесів – у виробництві використовуваних матеріалів, способах отримання енергії, базових виробничих технологіях тощо. Поряд із традиційними факторами економічного зростання, такими як земля, праця, капітал у його різноманітних формах, що розглядалися у межах класичної політекономії (XVII – XIX ст.), до яких згодом долучились підприємницький хист у межах неокласичного аналізу (кінець XIX – початок XX ст.) та інституціональний аналіз у межах як раннього, так і сучасного інституціоналізму (кінець XX – початок XXI ст.), сьогодні в економіці з'явилися нові фактори – інформація і знання. Зростання значення інформації як нового фактора, який відіграє величезну роль не лише в суспільному житті, а й в економіці обумовлено як змістом і характером процесу інформаційно-технологічної революції, так і ускладненням світогосподарських зв'язків. Результатом стало виробництво нових груп товарів як інформаційних благ.

Перехід до виробництва інформаційних товарів і послуг змушує докорінно трансформувати і соціально-економічні відносини. Властивості інформації та інформаційних продуктів значною мірою змінюють усталені уявлення про соціально-економічні відносини, що століттями тримались на матеріальних засобах виробництва. Закладені в основу інформаційної економіки складові виробничої системи потребують суттєвого перегляду ключових принципів організації суспільного життя з позицій необхідності і важливості вивчення інформації та її різноманітних аспектів.

Нині досить активно проводиться розробка проблем теорії інформаційної економіки за умов трансформаційної економіки у працях таких вчених-економістів як А. Борисенко, Н. Вінер, В. Корогодін, Р. Нижегородцев, Д. Стиглер, В. Спіцнадель, Н. Реймерс та ін.

Метою та завданням цієї статті є розкрити зміст та структуру інформації у межах теорії інформаційної економіки. Охарактеризувати основні інформаційні проблеми в економіці та запропонувати основні підходи до їх вирішення.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. світ розпочав новий етап розвитку, який все частіше називають інформаційним. Інформацію можна розглядати як систему інваріантних (таких, що зберігаються) параметрів взаємодіючих процесів. Свого часу Н. Вінер визнав, що інформація є найважливішою властивістю матерії, виступаючи мірою організованості систем. У сучасному суспільстві інформація пронизує всі види діяльності людини – від виробничої, господарської-економічної, науково-дослідницької до повсякденної побутової включно.

Хоча нині, незважаючи на широке використання терміну «інформація», ще немає єдиного загальноприйнятого аналітичного визначення цього поняття, без нього неможливо пояснити процеси прийняття рішень. Що ж таке інформація? Термін «інформація», який походить від латинського слова «informatio», що спочатку означало надання форми, формування, роз'яснення, викладення, обізнаність (поінформованість), трактувався досить широко і до середини XX ст. використовувався у вузькому розумінні як свідчення про навколишній світ і процеси, які в ньому відбуваються, що передаються і сприймаються людьми усно чи на письмі за допомогою умовних знаків і сигналів, якими виступали різні мови людського спілкування, чи за допомогою спеціального пристрою. Поступово зміст цього поняття розширювався і уточнювався.

Поява писемного викладу знань, що дала можливість для їх зберігання, накопичення і передачі від однієї людини до іншої, навіть на значні відстані, й отримало узагальнену назву «інформація». Це поняття дозволило людям говорити абстрактно про будь-які знання без їх прив'язки до конкретного змісту. Найбільш повно абстрактний характер інформації проявляється в математиці, яку можна вважати універсальною мовою людей. Описані в математичних символах рух і взаємодія матеріального світу дають можливість передбачити, наприклад, рух пароплава в морі, чи автомобіля на трасі, до того ж не лише абстрактного пароплава, а і конкретного.

Все вказує на те, що інформація носить як абстрактний, так і конкретний характер (табл. 1).

Таблиця 1

Конкретна та абстрактна інформація

	<i>Конкретна інформація</i>	<i>Абстрактна інформація</i>
Характер	<i>первинна інформація</i> – інформація, яку ми спостерігаємо в навколишньому світі у її природній формі і сприймаємо за допомогою наших органів відчуття	<i>вторинна інформація</i> – інформація, яку ми отримуємо в кодованому вигляді в процесі навчання і мислення
Походження	<i>натуральна інформація</i> , яку людина отримує із навколишньої дійсності у натуральному вигляді (предмети природи і побуту – дерева, тварини, будинки, предмети домашнього вжитку, різноманітна техніка тощо)	<i>миттєво перетворена конкретна інформація</i> , мислено перекодована, перетворена на слова певної мови, з якої ми починаємо оперувати в процесі спілкування
Зв'язок з пам'яттю	реальна, об'єктивна, образна інформація про навколишнє середовище.	<i>умовна інформація в закодованому вигляді, суб'єктивна</i> , де кодом виступає наша мова, яка пов'язує в процесі навчання конкретні образи з їхнім кодом мови; <i>концептуальна інформація</i> як кодована людиною інформація.

* [складено автором]

З табл. 1 бачимо, що конкретна інформація є первинною, натуральною і реально-об'єктивною, образною інформацією, а абстрактна інформація є вторинною, перекодованою, умовною концептуальною інформацією. Саме вторинна (концептуальна) інформація виділила людину з навколишнього середовища, забезпечила спадковість поколінь, а отже, розвиток людського суспільства. Але саме амбівалентність інформації, її подвійність, поперше, матеріальна властивість первинної інформації, яка існує незалежно від людини, і, по-друге, її відображення в пам'яті людини у кодованому вигляді як суто суб'єктивна властивість, призвело до певної плутанини і суперечностей у визначенні сутності інформації.

Інформація – це не просто зовнішній сигнал, деяке збурення, що діє на систему, а й внутрішня оцінка цього сигналу суб'єктом прийняття рішення, обумовлена активністю свідомості. Саме тоді, коли існує мета, повністю розкривається значення, смисл і цінність інформації. Якість інформації характеризується насамперед тим, наскільки знання, отримані про предмет і обстановку, допомагають суб'єкту в прийнятті рішень. Тобто, йдеться про те, що інформація та її оцінка виникають і можуть бути зрозумілими лише в контексті відносин «суб'єкт – об'єкт».

Поняття інформації є одним із фундаментальних у сучасній науці, у тому числі в економіці, і базовим в інформатиці та науці про інформацію – інформаціології. Фактично до усвідомлення інформації як фундаментальної природної субстанції людство підійшло лише в середині ХХ ст. Науковий підхід у інформації почав формуватись саме на основі вивчення властивостей вторинної інформації. Саме вторинну інформацію досліджують такі наукові напрями як інформатика, інтернетика, теорія інформації і навіть кібернетика, межі якої як науки сьогодні є настільки нечіткими, що вона все відчутніше розпадається на окремі напрями, у тому числі й на самостійний, який виник ще до її власного зародження – теорію передачі інформації. Теорія передачі інформації, у свою чергу, тривалий час залишалась основою науковою базою теорії інформації.

Людство повільно наближалось до усвідомлення глибинного змісту інформації. Значний поштовх до цього дав розвиток генетики і кібернетики, для яких інформація є безпосереднім об'єктом дослідження. Саме з розвитком кібернетики формуються нові підходи до пояснення інформації на основі поняття відмінності. Інформація – це щось, що передає відмінності природних об'єктів – предметів, процесів, явищ – у просторі і часі. Очевидно, що чим різноманітніше явище природи, тим більшим набором характерних ознак воно може бути описане. Так, за визначенням основоположника кібернетики Н. Вінера, «...інформація –

це позначення змісту, отриманого із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього і пристосування до нього наших почуттів» [3, с. 111].

Серед інших визначень інформації можна вказати на думку професора Р. Нижегородцева: «...інформація в найширшому значенні цього слова є всезагальна, універсальна властивість всіх речей, що відображає характер і ступінь їх упорядкованості. Це те загальне начало, яке об'єднує собою матерію і дух, речовину і енергію, буття і свідомість» [12]. В. Корогодін вважає, що «...інформацією можна назвати алгоритм побудови системи, що забезпечує відтворення цієї інформації, функціонально пов'язаної з середовищем свого місце розташування» [6, с. 81].

В. Спіцнадель стосовно інформації зазначає: «...інформація – це перетворена форма знання, не тотожна як такому, тобто, інформація не є саме знання. Інформація передається описами, тобто відповідями на питання, що починаються словами «хто», «коли», «що», «де», «скільки». Знання передається інструкціями, тобто відповідями на питання, які починаються з «як»» [15, с. 76]. Тобто, згідно з теорією В. Спіцнаделя, знання, на відміну від інформації, є сукупністю фактів (даних, інформації), що зберігаються в пам'яті людини чи базах про деяку предметну сферу, їх взаємозв'язків і правил, які можуть бути використані для отримання нових фактів та/або вирішення будь-яких задач, пов'язаних різноманітними видами інтелектуальної і практичної діяльності людей чи їх спільнот. Знання відображають велику кількість можливих ситуацій, що характеризуються станом і конкретною реалізацією об'єктів певного типу, способи переходу від одного опису об'єкта до іншого. Інформація може розглядатися лише як основа і доповнення до знання та стає його частиною після отримання суб'єктом, для якого вона призначена.

Цікавий підхід до визначення інформації дає А. Борисенко. Попередником інформації він вважає абсолютні обмеження («обмеження обмежень»). Взаємодіючи з абсолютним рухом – «рухом руху», абсолютні обмеження утворюють інформацію. Отже, на думку, А. Борисенко, вихідним фундаментальним началом інформації є обмеження руху, або міри свободи, матеріальних об'єктів [2].

Значний вклад до формування поняття «інформація» вніс згадуваний нами вище радянський вчений Н.Ф. Реймерс, який ще у 60-і роки ХХ ст. запропонував трактувати інформацію як один із найважливіших природних ресурсів і одночасно суспільні надбання, оскільки весь розвиток людства – результат освоєння і переробки інформації, яка отримується з навколишнього середовища і накопичується суспільством [13]. Але і в цьому визначенні також залишається відкритим питання про суть самої інформації.

Однією із основ сучасної теорії інформації та інформаційного пошуку є класична теорія інформації, що сформувалась у 40-х роках. завдяки працям американського ученого К. Шенона [17], який заклав основи теорії інформації – науки, що вивчає процеси, пов'язані з передачею, отриманням, перетворенням і зберіганням інформації, розглядає інформацію як зняту невизначеність наших знань про будь-що.

Отже, інформація як базовий системоутворюючий фактор надає принципово нові властивості характеру виробництва – модульність, багатофункціональність, мініатюризація та ін., особливостям праці – зокрема, віртуалізація процесів, підвищення творчості; специфіці соціальних відносин – формування мережевих систем, зокрема соціальних мереж, глобалізація тощо.

Важливим є те, що при дослідженні інформації необхідно враховувати її взаємозв'язок з іншими фундаментальними субстанціями. Впродовж своєї історії людство прагнуло оволодіти трьома найважливішими складовими: речовиною, енергією та інформацією. При цьому постійно відбувався процес накопичення знань, що привів до нового етапу розвитку цивілізації, в якому інформація і знання почали відігравати вирішальну роль в усіх сферах людської діяльності. Не вдаючись до характеристики матерії та енергії як матеріального начала, зазначимо, що однією з найважливіших рис функціонування сучасного суспільства і є інформація та його інформаційна оснащеність.

Зрозуміло, що без з'ясування суті інформації неможливо дати повний і всебічний аналіз інформаційної економіки та її теоретичного осмислення. З'ясуванню суті економічної інформації передує загальнонаукова характеристика її природи, форми прояву, класифіка-

ція, зв'язок і взаємодія з іншими основоположними поняттями, такими як речовина та енергія, а також з такими поняттями як факт, дані та знання.

У зв'язку з цим, сьогодні можна виокремити два концептуальних підходи до інформації: атрибутивний та функціональний. Більшість із відомих визначень інформації можна віднести до першої – атрибутивної концепції. Так, Р. Авдеев, В. Пликін, А. Суханов, У. Шерідан, А. Дьомін та інші розглядають інформацію як властивість усіх без винятку матеріальних об'єктів, тобто інформація є одним із атрибутів матерії. Двома іншими атрибутами є речовина та енергія. Йдеться про те, що трьома фундаментальними субстанціями Всесвіту є матерія, енергія та інформація. Звідси, за висловом Н. Вінера, «...інформація – це не матерія і не енергія, це третє...» [3, с. 111].

Якщо енергія відображає рух матерії, то інформація є відображенням структурної організації матерії чи Всесвіту. Поняття матерії та енергії є достатньо вивченими та зрозумілими для сучасної науки, натомість наразі відсутнє єдине загальноприйняте розуміння сутності інформації.

Друга – функціональна концепція, пов'язує інформацію із функціонуванням складних самоорганізованих систем, де інформація розглядається як елемент самої системи та як елемент комунікації між елементами системи. У неживій природі, за цією теорією, інформації не існує. Ця концепція розглядає інформацію у трьох аспектах – антропоцентричному, синергетичному (системному, термодинамічному) та кібернетичному (комунікативному), розглянути які у межах цієї статті ми, на жаль, не можемо.

Найближче до аналізу інформації у контексті економічних процесів і явищ підходить саме кібернетичний аспект інформації. Беззаперечно, що інформація виявила суттєвий вплив на всі галузі виробництва й інфраструктури, а в дії ринкового механізму інформаційного суспільства також з'являються нові риси, що суттєво відрізняють його від ринку індустріальної доби. Інформація як товари і ресурси перетворилась на стратегічний ресурс, від якого залежить, насамперед, конкурентоспроможність організацій. Інформація з розряду опосередкованих ознак, що брались до уваги агентами, стає основним ресурсом, послугою і продуктом (товаром).

Вперше проблема інформації як всезагального товару була порушена у статті А. Харта [18], який 70 років тому довів, що неможливо подолати виробничий цикл без притоку нової інформації. Пізніше концепція вартості інформації набула розвитку в статистичних дослідженнях, інженерних науках та менеджменті.

Але, на нашу думку, протиставлення атрибутивної і функціональної концепції інформації не зовсім правомірне і збіднює кожну із них. Так, аналізуючи компенсаторну функцію інформації у межах функціональної концепції, ми так чи інакше заходимо на поле атрибутивної концепції, відзначити про взаємозв'язок інформації з енергією та речовиною.

У цьому випадку можна говорити про амбівалентну природу інформації («*valentia*» – сила, «амбівалентність» – дослівно «обидві сили»), коли інформація розглядається через її приналежність до матеріальної чи ідеальної, дуальної чи плюралістичної субстанції. Амбівалентність чітко проявляється в сучасних інформаційних технологіях, які, за М. Кастельсом, перетворюють інформаційне суспільство на інформаціональне, про що докладніше йтиметься нижче. М. Кастельс зазначив: «...оскільки інформаціоналізм ґрунтується на технології знання та інформації, в інформаціональному способі розвитку є особливо тісний зв'язок між культурою і продуктивними силами, між духом і матерією» [5, с. 40].

З викладеного доходимо висновку, що поняття інформації, стаючи предметом вивчення багатьох наук, у тому числі й економічних, конкретизується і узагальнюється. Інформація з середини ХХ ст. становить загальнонаукове поняття, що охоплює відомості про об'єкти і явища навколишнього середовища, їх параметри, властивості і стани, які зменшують невизначеність знань про них і можуть бути використані людиною для вдосконалення її діяльності і накопичення знання. Інформація поділяється на релевантну і нерелевантну. Релевантна інформація – це будь-яка можливість, що дозволяє зменшити наявну невизначеність. Носіями релевантної інформації можуть бути повідомлення люди, організації. Нерелевантна інформація – це неправдива, або ж хибна інформація, чи істинна, але несуттєва для конкрет-

ного випадку. Такий вид інформації також має соціальну значущість. Якщо ж неправдива інформація поширюється спеціально, то вона називається дезінформацією (рис. 1).

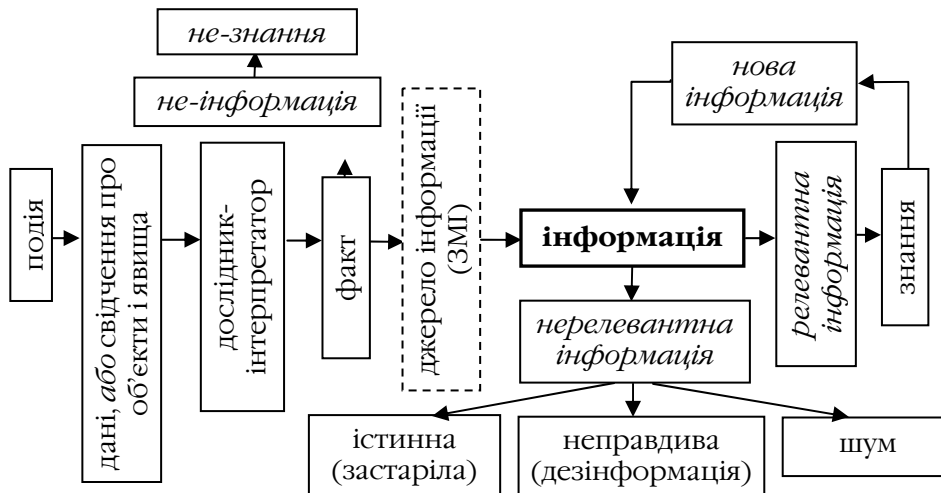

Рис. 1. Структура інформації як загальнонаукового поняття
* складено автором

Подія лежить в основі даних, або свідчення про об'єкти і явища навколишнього середовища у вигляді різноманітних параметрів, властивостей, станів та їх характеристик. Інформація – головне джерело розвитку людини і суспільства. Вона лежить в основі прийняття рішень, формування світогляду, комунікативних відносин у суспільстві. У суспільстві постійно циркулює величезна кількість інформації, яка впливає на свідомість, поведінку людей, формує їх дозволя, визначає світогляд.

Інформація становить собою фактор, що управляє суспільним розвитком. На неї спирається соціально-економічна система суспільства, оборона і національна безпека, наука і освіта, всі сторони людського життя стають частиною інформаційної сфери. Інформація і способи управління нею визначають стан суспільства, його життя, процеси, тенденції і перспективи розвитку.

Таким чином, зазначимо, що під інформацією ми розуміємо інтерпретовані дослідником дані або свідчення про об'єкти і явища навколишнього середовища у вигляді параметрів, властивостей, станів, які, набуваючи ознак факту, перетворюються на інформацію, що передається за допомогою певних засобів по каналах зв'язку реципієнту з метою зменшення його невизначеності (інформованості), і через засвоєння суб'єктом релевантної інформації стає знанням. У свою чергу, знання є основою для нової інформації та для нового знання. Отже, ми простежили весь шлях, який проходять дані від тієї чи іншої події, будучи у той чи інший спосіб інтерпретовані дослідником, набувають статусу факту і стають релевантною (чи нерелевантною) інформацією, яка засвоюється суб'єктом і стає знанням (чи не-знанням).

З розвитком інформатизації суспільства інформація стала найважливішою економічною категорією і джерелом додаткового доходу. Володіння релевантною системно організованою інформацією перетворюється на економічні переваги, що забезпечують перерозподіл природних ресурсів, праці і капіталу з відкриттям нових можливостей для всіх видів виробничої, економічної та фінансової діяльності. Різко зростає значення інформації і в інтелектуальній діяльності людей, які отримують можливість прийняття достатньо обґрунтованих складних рішень зі зниженням ризиків різного характеру.

Визначення інформації як зменшення невизначеності дає нам можливість використати це повною мірою, наприклад, при аналізі прийняття ринкових рішень за умов інформаційної асиметрії, тобто за умов невизначеності щодо ринкової кон'юнктури. Ця проблема

досить поширена в економіці на різноманітних ринках, як на фінансових, так і на ринку праці [9; 10].

Поняття «економічна інформація» можна розглядати у вузькому і широкому розумінні слова. Зокрема, широке трактування економічної інформації дає ВРЕ як інформації про економічні відносини та процеси суспільного відтворення. З іншого боку, трактування цього поняття у вузькому розумінні подано у тритомній українській Економічній енциклопедії: «...інформація економічна – інформація, що характеризує цифри, факти, відомості та інші дані, які базуються на показниках господарської діяльності» [4, с. 702].

Але таке визначення економічної інформації, на нашу думку, є досить спрощене. Під економічною інформацією слід розуміти відомості про економічні явища та процеси, що знижують ступінь невизначеності економічних суб'єктів, відчужені від їх авторів та перетворені на повідомлення (в тому числі записані на матеріальному носії), які можна відтворювати шляхом передачі людьми усним, письмовим чи іншим, зокрема, електронним способом.

Вдаючись до класифікації інформації, зазначимо, що залежно від сфери діяльності людини інформація може бути статистичною, соціологічною, економічною, юридичною, технічною та ін. Економічну інформацію класифікують за різними ознаками, і деякі з них ми розглянемо.

Так, за критичним параметром розрізняють інформацію, для якої критичним є час отримання її споживачем (англ. «time series information»), та ту, для якої найважливішим параметром є її зміст (англ. «content series information»). Важливість, споживча вартість першої є функцією часу, тобто після певного моменту вона втрачає свою цінність. Прикладами можуть бути біржові котирування, новини, а поза економікою – програма телебачення чи прогноз погоди. Так, раніше Інтернет портал «Yahoo» надавав своїм користувачам безкоштовну можливість отримувати біржові котирування із 20-хвилинною затримкою. Але для того, щоб отримати ту ж інформацію у реальному часі, тобто без затримок, за цю послугу необхідно було сплачувати окремо.

Інформація, що є чутливою до часу, як правило, не оновлюється після її створення. Прикладами іншого типу інформації, в якій споживача цікавить навпаки, не стільки час отримання, скільки зміст, є технології, поточна макроекономічна ситуація в країні та її прогноз, законодавство, відомості щодо стану ринків тощо. Така інформація може змінюватися після її створення, доступ до неї має здійснюватися у певній послідовності.

За способом використання інформаційні ресурси, на нашу думку, можна поділити на «маркетингові» та «технологічні». До маркетингових інформаційних ресурсів входять відомості про споживачів, постачальників сировини, конкурентів підприємства, попит на продукцію, методи та канали збуту продукції тощо. Маркетингові ресурси є менш стабільними, ніж технологічні, швидше змінюються й застарівають, формуються через дію зовнішнього середовища підприємства (й характеризують його), але не підпадають під вплив виробничого процесу. Їх функція полягає перш за все у виборі й обґрунтуванні найбільш раціональних напрямів використання інших ресурсів підприємства, способів їх поєднання у виробничому процесі. Тобто, вони впливають на розподіл інших наявних ресурсів, а опосередковано – й факторних доходів організації.

Технологічні інформаційні ресурси характеризують безпосередньо процес виробництва з боку застосованих технологій, науково-технічного прогресу та ін. Вони мають більш тривалий життєвий цикл, є порівняно стабільними, створюються як у зовнішньому середовищі, так і у виробництві; у виробничому процесі змінюються, водночас їх обсяг зростає. Важливо те, що з переходом підприємства на використання прогресивніших технологій, старі технологічні інформаційні ресурси миттєво втрачають свою цінність, але трапляється це порівняно нечасто.

За ступенем поширення інформації, її доступністю для окремого економічного суб'єкта виділимо такі її групи:

- загальнодоступна (вільно розповсюджується, її отримання не потребує окремих матеріальних витрат. Прикладами такої інформації є статистичні дані, законодавство, новини, наукові публікації тощо. Загальнодоступна інформація належить до

групи загальних ресурсів, тобто таких, чия цінність не залежить від того, чи знаходяться вони у певного суб'єкта, чи ні);

- комерційна (певні відомості, які суб'єкт може придбати у іншого суб'єкта за певну плату – окремі технології, аналітичні матеріали, реклама та ін.);
- конфіденційна (інформація, що не підлягає поширенню, становить комерційну таємницю суб'єкта), коли її розповсюдження може нанести шкоду діяльності суб'єкта, від матеріальних втрат до припинення його діяльності. Ця група є широкою, оскільки охоплює дані про комерційну діяльність суб'єкта, його фінансовий стан, ноу-хау, певну частину маркетингової інформації.

Економічну інформацію можна розглядати також як інформаційні ресурси. Залежно від характеру джерела інформаційні ресурси можуть бути внутрішніми та зовнішніми. Так, внутрішня інформація, як правило, є релевантною, реально віддзеркалює фінансово-господарський стан організації. Зовнішня інформація не обов'язково може бути такою, вона переважно є неточною, нерелевантною, неповною, суперечливою, має ймовірнісний характер, що як і її зміст значною мірою залежать від джерела інформації і ступеня довіри до нього. Це породжує спектр інформаційних проблем: дезінформація, асиметрія інформації, інформаційна нерівність та економічна нерівність.

Все це в межах асиметричності інформації пов'язано також з опортунізмом – у цьому випадку як приховування інформації – незалежно, хто від кого приховує, продавець від покупця, чи навпаки, покупець від продавця. Йдеться про приховування інформації на споживчих, фінансових (кредитних та страхових) ринках, ринку нерухомості, а також на ринку праці, коли робітник приховує від роботодавця свій справжній рівень кваліфікації, а наявність диплома (інформаційний сигнал) про освіту ще не є свідченням достатнього рівня кваліфікації.

З викладеного доходимо висновку, що спектр інформаційної проблематики в економіці та її теоретичного осмислення досить широкий. Насамперед, дослідження різноманітних інформаційних сигналів М. Спенсом [14], проблема пошуку інформації у Дж. Стіглера [16] – це сукупність концепцій асиметрії інформації. Це і дослідження Дж. Акерлофом [1] негативної селекції на ринку «лимонів» (потриманих автомобілів), або ж досить широкої проблеми витіснення з ринків якісних товарів гіршими. Нині це є актуальним в Україні, коли проблема якості товарів надзвичайно загострилася. Дж. Акерлоф, починаючи розглядати цю проблему ще на початку 70-х років на прикладі ринку потриманих автомобілів, що було найбільш яскравою ілюстрацією проблеми, навіть не підозрював, що на початку XXI ст. в Україні можна придбати далеко не новий автомобіль навіть із автосалону. Проблемам інформаційної асиметричності, зокрема на ринку праці, значну увагу приділили лауреати Нобелівської премії В.-С. Вікрі («аукціон Вікрі») [20; 8] та Дж.-А. Міррліс («економіка батога і пряника») [11]. Поряд із цим Р. Лукас [19] досліджував проблему недосконалої інформації у контексті концепції циклу «нових класиків».

Можна говорити про економічну інформацію як про інформаційні витрати в структурі трансакційних витрат у теорії фірми Р. Коуза [7, с. 30-48]. Широкий спектр інформаційних проблем «нової економіки» як інформаційної досліджується Дж. Стігліцем у межах нового кейнсіанства. Саме Дж. Стігліц і нове кейнсіанство, лідером якого він є, репрезентує нову парадигму теорії інформаційної економіки як постіндустріальної сервісно-інформаційної економіки постіндустріального інформаційного суспільства. Хоча означені підходи у дослідженні інформаційних проблем в економіці далеко не завжди і не всіма розуміються і підтримуються через відмінне парадигмальне сприйняття суспільної і економічної проблематики.

Література:

1. Акерлоф Дж. Рынок «лимонов»: неопределенность качества и рыночный механизм / Дж. Акерлоф // Thesis. – 1994. – Вып. 5. – С. 91–104.
2. Борисенко А.А. К теории самоорганизующихся систем / А.А. Борисенко // Вісник СумДУ. – 2000. – № 16. – С. 3–8.
3. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в живом и машине / Н. Винер. – М.: Советское радио, 1968. – 396 с.

4. Економічна енциклопедія: В 3 т. / [редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін.] – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – Т. 1. – 864 с.
5. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ.; под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
6. Корогодін В.І. Інформація як основа життя / В.І. Корогодін, В.Л. Корогодина. – Дубна: Фенікс, 2000. – 275 с.
7. Коуз Р. Природа фірми / Р. Коуз; [за ред. О.І. Вільямсона, С.Дж. Вінтера; пер. з англ. А.В. Куликова; наук. ред. пер. В.П. Кузьменко] // Природа фірми: Походження, еволюція і розвиток. – К.: А.С.К., 2002. – С. 30-48.
8. Лекція по случаю вручення Уильяму Викри Нобелевской премии. Предоставление универсальной услуги: практическое применение теории аукционов. Лекция прочитана П. Милгримом 9 декабря 1996 г. // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т., Т. V: В 2 кн., Кн. II. – М.: Мысль, 2005. – С. 127-141.
9. Маслов А.О. Інформаційна асиметричність на ринку праці та «аукціон Вікри» / А.О. Маслов // Актуальні проблеми економіки. Науковий економічний журнал. – 2012. – № 11 (117). – С. 41-48.
10. Маслов А.О. Інформаційна асиметричність на ринку праці та економіка «пряника і батога» Дж.-А. Міррліса / А.О. Маслов // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2012. – Вип. 143. – С. 57-61.
11. Миррліс Джеймс Э. Інформація и стимулы: економіка кнута и пряника. Нобелевская лекция 3 декабря 1996 г. / Джеймс Э. Миррліс // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т., Т. V: В 2 кн., Кн. II. – М.: Мысль, 2005. – С. 142-167.
12. Нижегородцев Р.М. Научно-техническая информация и рынок: Основы информационной экономики [Электронный ресурс] / Р.М. Нижегородцев // Режим доступа: <http://www.dofa.ru/student/Nigegorodcev.doc>.
13. Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник / Н.Ф. Реймерс – М.: Мысль, 1990. – 637 с.
14. Спенс А. Майкл. Передача сигналов в ретроспективе и информационная структура рынков. Нобелевская лекция 8 декабря 2001 г. / А. Майкл Спенс // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т., Т. V: В 2 кн., Кн. II. – М.: Мысль, 2005. – С. 484-534.
15. Спицнадель В.Н. Основы системного анализа / В.Н. Спицнадель – М.–СПб.: ИД Бизнес-пресса, 2000. – 376 с.
16. Стиглер Дж.Дж. Экономическая теория информации / Дж.Дж. Стиглер // Вехи экономической мысли. – Т. 2. – Теория фирмы; под ред. В.М. Гальперина. – СПб.: Экономическая школа, 2000. – С. 507-529.
17. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике / К. Шеннон. – М.: ИЛ, 1963. – 827 с.
18. Hart A. Risk, Uncertainty and Unprofitability of Compounding Profitability's. In: Studies in Mathematical Economics and Econometrics. Chicago, University of Chicago Press, 1942.
19. Lucas R. Studies in Business Cycle Theory / Lucas R. – Oxford, 1981.
20. Vickrey, William. Counterspeculation, Auction and Competitive Saled Tenders / W.S. Vickrey / Journal of Finance. 1961. – P. 8-37.

Маслов А.А. *Содержание и структура информации в рамках информационной экономики. В статье рассматривается содержание информации и структура экономической информации в рамках теории информационной экономики. Освещаются основные информационные проблемы в экономике.*

Ключевые слова: информация, экономическая информация, структура информации, асимметрия информации, теория несовершенной информации, информационная экономика, теория информационной экономики.

Maslov A.A. *Content and structure of information in the context of the theory within the information economy. The article deals with the content and structure of economic information in the context of the theory within the information economy. The major information problems in the economy are highlighted.*

Key words: information, economic information, structure of information, asymmetry of information, theory of imperfect information, information economy, theory of information economy.

УДК 332.142.6.021:330.322](477.41-21Чор)

Міщук І.С.,

канд. екон. наук, ст. викладач кафедри економіки і менеджменту
Житомирського державного університету імені Івана Франка

Проблеми відродження економіки в еколого-дестабілізованому регіоні

У статті розглядаються проблеми відродження економіки в еколого-дестабілізованому регіоні, досліджуються складні еколого-економічні проблеми та екологізація господарської діяльності регіону. Запропоновано методичку організації моніторингу соціально-економічного розвитку еколого-дестабілізованих територій Чорнобильської зони.

Ключові слова: еколого-дестабілізований регіон, інвестиції, комплексна оцінка природоохоронного механізму, економічна політика.

Найбільшою загально визнаною глобальною екологічною катастрофою стала аварія на ЧАЕС. Її особливістю є виникнення непередбачуваних наслідків, прояв яких буде відчуватися протягом багатьох років. Екологічна дестабілізація постраждалих регіонів, як свідчить світова і вітчизняна практика, впливає на загальну економічну ситуацію в країні. Необхідно визнати, що це ставить перед економікою регіону специфічні і досить складні проблеми, рішення яких вимагає обліку та оцінки екологічних та економічних криз, що збігаються за часом, гостротою і глибиною розвитку.

Території Чорнобильської зони знаходяться у складній екологічній ситуації, вони належать до кризових, еколого-дестабілізованих регіонів. Застій кризового стану територій Чорнобильської зони має затяжний характер, тому подолання негативних тенденцій розвитку, нейтралізація наслідків забруднення довкілля є складним завданням.

Еколого-дестабілізовані регіони вивчали В.Л. Куперштох, В.М. Соколов, С.А. Суспицин, М.А. Ягольниць [1, 2], В. Лексин, А. Швецов [3], І. Прокопа, Л. Шепотько [4], Я.В. Шевчук [5], Ф.Д. Заставний [6] та ін. Дослідження впливу інвестицій на розвиток окремих регіонів висвітлено в працях А.А. Пересади [7, 8], Б.В. Губського [9, 10], О.Г. Махмудова [11] та ін.

Метою цієї статті є дослідження складних еколого-економічних проблем еколого-дестабілізованого регіону та екологізація господарської діяльності регіону. Також пропонується організація моніторингу соціально-економічного розвитку еколого-дестабілізованих територій Чорнобильської зони.

Еколого-дестабілізованими регіонами слід вважати території у межах яких темпи погіршення стану навколишнього природного середовища, зростання негативних тенденцій у сфері екології вищі за макрорегіональні та загальнодержавні. Причому, погіршення стану довкілля може супроводжуватись як сповільненням економічного та соціального розвитку, так і прискоренням темпів розвитку економіки. Під еколого-дестабілізованими регіонами розуміються як відносно обмежені території (агломерації, міста, райони області), так цілі області. Об'єктивно виділена еколого-дестабілізована територія стає об'єктом першочергового державного, або обласного регулювання і розроблення обґрунтованих заходів щодо її санації. Враховуючи вищезазначене, еколого-дестабілізованим регіоном вважатимемо проблемну територію, відокремлену територіально та за галузевою структурою, де недостатньо використовуються місцеві ресурси, суттєві з перспективи розвитку регіону, країни, і якій на шляху розвитку трапляються суттєві перешкоди. Це територія, де:

- протягом останніх п'яти або більше років відбувається погіршення стану довкілля, при тому, що в минулому показники сприятливості стану природного середовища були вищими;

- протягом наступних п'яти років може відбуватися як спад економіки, так і її зростання [12].

Підвищення ефективності розвитку еколого-дестабілізованих регіонів, територій Чорнобильської зони залежить від ефективного використання внутрішніх і зовнішніх інвестицій. Цього можливо досягнути, зокрема, з допомогою ведення відповідного моніторингу територій Чорнобильської зони. Своєрідність екологічного стану цих територій створює можливості для проведення наукових експериментів, можливості для екстремального туризму, внаслідок перегляду стану територій можливий розвиток технопарків, вибір інвестиційних проектів.

Тому, з метою оздоровлення територій Чорнобильської зони, необхідне постійне відстеження стану цих територій, ефективності використання в них інвестицій, бюджетних коштів (табл. 1).

Таблиця 1

Організація моніторингу соціально-економічного розвитку еколого-дестабілізованих територій Чорнобильської зони

Стан навколишнього середовища	Концентрація шкідливих речовин у повітрі, воді, земельних ресурсах, деревинних ресурсах. Радіаційне забруднення.
Соціальна сфера	Доходи населення; Відсоток населення з середньою спеціальною та вищою освітою; Зайнятість населення; Рівень поширеності та захворюваності осіб, які підпали під дію радіації внаслідок катастрофи на ЧАЕС, за окремими нозологіями, у тому числі дітей до 14 років, дітей підліткового віку та дорослих у розрізі районів та міст областей; Народжуваність, смертність населення.
Економічна сфера	Доходи від туризму, наукової діяльності, заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи на цих територіях, інших видів економічної діяльності.

Запропонована організація моніторингу соціально-економічного розвитку еколого-дестабілізованих територій Чорнобильської зони дозволяє здійснити оцінку її стану. Використання цієї комплексної оцінки дає можливість відстежувати тренди змін, порівнювати екологічну ситуацію різних міст та обласних районів Чорнобильської зони [13].

Враховуючи критичний стан навколишнього середовища та цифри нинішніх економічних і невідворотних економічних втрат від деградації природно-ресурсної бази відтворення загальнонаціонального продукту і робочої сили, не слід пускати на самоплив вирішення екологічних проблем при формуванні ринкової економіки із соціальною орієнтацією, особливо в еколого-дестабілізованому регіоні. Сьогодні існує об'єктивна необхідність пов'язати провідні блоки державної розбудови, програми стабілізації національної економіки та переходу до соціально-орієнтованої з економічно виваженими, грамотними рішеннями екологічних завдань. Автономні заходи щодо вдосконалення взаємодії суспільства і природи не можуть дати очікуваних позитивних результатів, якщо економічна система в цілому, її господарський механізм, тактика і стратегія руху відтворення будуть «екологічно» неприйнятними. Створення і впровадження дієздатного соціально-економічного механізму екологічного регулювання можливо тільки після об'єктивного осмислення постчорнобильської ситуації, з урахуванням системної соціально-економічної кризи. Для цього необхідно створити та визначити концептуальні напрями у роботі соціально-економічного моніторингу. Задачі та функції такого моніторингу полягатимуть не тільки у фіксуванні фактів і накопиченні банку даних та знань, а й в аналізі наявних обставин та прийнятті рішень.

Особливістю природоохоронного механізму є те, що він являє собою ефективний шлях стабілізації еколого-економічної ситуації, що не потребує великих бюджетних асигнувань. Проте, держава повинна сприяти цьому, використовуючи такі важелі економічного регулювання як пільгове кредитування та оподаткування прибутку у сфері створення еко-техніки і соціальних виплат, переходу на маловідходні технології, пільги підприємствам, що

здійснюють комплексну переробку відходів, виробництво екологічно чистих товарів, роботи та послуги, спрямовані на попередження шкоди навколишньому середовищу тощо.

Процес подолання наслідків Чорнобильської катастрофи має довготривалий характер, вимагає цілеспрямованої діяльності держави. Це відображено у затвердженій Законом України від 14 березня 2006 р. № 3522-IV «Загальнодержавній програмі подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 рр.» Фінансування її передбачено за рахунок коштів Державного бюджету [14].

Поряд з екологічним напрямом важливого значення набувають соціальні аспекти, що стосуються розвитку та розширення соціальної інфраструктури. Реалізація в соціальному аспекті вимагає активної участі підприємств у здійсненні цільових (соціальних) виплат своїм працівникам і одночасному наданні з боку держави податкових пільг таким підприємствам, а також населенню, яке проживає в зоні радіоактивного забруднення. Це має спричинити зміну наявної схеми соціальних виплат за проживання в зоні радіоактивного забруднення. Наразі у соціальній політиці рівень соціальної підтримки населення еколого-дестабілізованого регіону тісно пов'язаний зі станом державних фінансів. Це призводить до того, що розміри соціальних допомог не забезпечують зростання доходів, не компенсують збиток, заподіяний здоров'ю населення, і не виконують роль реабілітаційного інструмента.

Ефективність важелів еколого-економічного регулювання залежить від політики держави, яка передбачає послідовну екологізацію господарської діяльності. Необхідною умовою останньої є прогресивні зміни галузевої структури економіки у бік зниження питомої ваги енергоємних галузей індустрії, реструктуризація і санація підприємств з урахуванням екологічного фактора, перехід до ресурсозберігаючого та екологічно безпечного типу виробництва шляхом структурної перебудови економіки.

Екологізація господарської діяльності у досліджуваному регіоні повинна визначатися еколого-економічними заходами. На мікрорівні заходи повинні мати соціальний вектор спрямованості і проводитися за такими напрямками:

1. Екологічний:

- оптимальне використання природних ресурсів;
- екологічно доцільне розташування виробництва;
- перехід до екологічно безпечного типу виробництва;
- зниження обсягів викидів;
- реалізація атмосферно-водоохоронних заходів;
- виробництво екологічно чистої продукції;
- участь у дезактиваційній діяльності.

2. Економічний – широкий комплекс заходів, спрямованих на налагодження виробництва:

- перехід від матеріаломістких та енергомістких технологій до економічно вигідних;
- перехід до ресурсозберігаючого виробництва;
- реструктуризація та санація підприємств з урахуванням екологічного фактора;
- залучення до виробництва наукового потенціалу;
- перепрофілювання законсервованих підприємств на комплексну переробку відходів;
- перехід на переробку сільськогосподарської продукції;
- виробництво споживчих товарів;
- розвиток народних промислів.

3. Соціальний – комплекс заходів, спрямованих на вирішення соціальних проблем працівників та підняття їх життєвого рівня:

- широке використання прибутку для соціальних потреб та налагодження механізму участі у розподілі прибутку трудового колективу;
- формування фондів на соціальні потреби підприємств;
- впровадження механізму соціальних виплат працівникам підприємств;
- створення робочих місць;
- надання пільгових путівок до оздоровчих закладів.

Еколого-економічний захід – це комплексне поняття, яке не можна визначити одним напрямом. Воно визначене як зростання обсягу виробництва при більш низькому темпі приросту викидів шкідливих речовин, що пов'язане з впровадженням прогресивних техно-

логій, збільшенням частки природного газу в паливному балансі, реалізацією атмосферно-водоохоронних заходів та розвитком соціальної інфраструктури.

Логіка перехідного періоду диктує необхідність використання еколого-економічного інструментарію підвищення добробуту населення еколого-дестабілізованого регіону. Але ж саме завдяки впровадженню надійних економіко-правових механізмів оздоровлення навколишнього середовища та підвищення життєвого рівня населення можливе створення таких умов виробничої діяльності, за яких господарюючим суб'єктам було б вигідно дотримуватися природоохоронних вимог і брати участь у розширенні соціальної інфраструктури.

Ожидівський «фосфорний» інцидент влітку 2007 р. засвідчив, що Міністерство надзвичайних ситуацій і органи місцевого самоврядування виявилися неготовими до аварій такого типу. Сумний досвід Чорнобиля не був врахований: мала місце неузгодженість дій органів влади, приховування й затримка інформації.

Враховуючи наявність на території України до 1000 екологічно небезпечних систем і об'єктів, зношеність обладнання і високу імовірність виникнення нових аварій та катастроф, назріла необхідність створення єдиного Національного аварійного центру для попередження і адекватного реагування на надзвичайні ситуації, що координував би дії всіх міністерств. Важливо розробити національний план захисту критичної інфраструктури, тобто енергетичних, транспортних, хімічних, ядерних, оборонних структур, систем зв'язку та ін. Про це йшлося на XVII Економічному форумі в Криниці, Польща (вересень 2007 р.).

Варто також розглянути пропозицію, що міститься в доповіді 2007 р. – створити посаду Адміністратора глобального ризику в країні, який би визначав національні пріоритети у цій сфері.

Стрижнем соціально-економічної політики в еколого-дестабілізованому регіоні має бути стимулювання природоохоронної та соціальної діяльності, яке ґрунтується на наявній методологічній базі, апробованій практикою, а також враховуються очевидні досягнення в сфері вирішення екологічних проблем, накопичених у промислово-розвинених країнах. Саме таким чином можна забезпечити більш сприятливі умови для ведення господарської діяльності підприємствами та організаціями і життєдіяльності для населення.

Література:

1. Куперштох В.Л. Методические основы выделения депрессивных и отсталых регионов / В.Л. Куперштох, В.М. Соколов, С.А. Суспицын, М.А. Ягольницер // Регион: экономика и социология. – 1996. – №2. – С. 3-33.
2. Оптимизация территориальных систем / [под ред. докт.экон.наук С.А. Суспицына] / ИЭОПП СО РАН. – Новосибирск, 2010. – 632 с.
3. Лексин В. Депрессивные территории: прежние проблемы и новые варианты их решения / В. Лексин, А. Швецов // Российский экономический журнал. – 2001. – № 1. – С. 35-63.
4. Прокопа І. Депресивність аграрних територій: український вимір / І. Прокопа, Л. Шепотько // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 59-66.
5. Шевчук Я.В. Механізм санації депресивних територіальних суспільних систем в контексті формування регіональної політики / Я.В. Шевчук. – Львів, 2004. – 63 с.
6. Заставний Ф.Д. Депресивні регіони, поселення й галузі економіки України: проблеми, оцінка, прогнози / Ф.Д. Заставний // Географія та основи економіки у школі. – 2004. – №6. – С. 24-29.
7. Пересада А.А. Управління інвестиційним процесом / А.А. Пересада. – К: Лібра, 2002. – 472 с.
8. Пересада А.А. Інвестиційний процес в Україні / А.А. Пересада. – К: «Видавництво Лібра» ТОВ, 1998. – с. 392.
9. Губський Б.В. Інвестиційні процеси в глобальному середовищі / Б.В. Губський. - К. : Наук. думка, 1998. – 390 с.
10. Губський Б.В. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі: Монографія / Б.В. Губський, Ю.М. Пахомов, Д.Г. Лук'яненко. – К: Україна, 1997. – 240 с.
11. Махмудов А.Г. Управление инвестиционными процессами в период выхода экономики из рецессии: дис. ... доктора экон. наук: 08.02.03 / Махмудов Александр Гафарович; Центр исследований научно-технического потенциала и истории науки им. Г.М. Доброва НАН Украины. – Киев, 2001. – 444 с.
12. Штомпель Б.Н. Экономические особенности производственной деятельности в эколого-дестабилизированных регионах / Б.Н. Штомпель // Материалы международной научной конференции

- (15–16 ноября 1999 г., г. Гомель) / Под общ. ред. докт. техн. наук, проф. А.С. Шагиняна. – Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 1999. – С. 24.
13. Мимандусова Г.И. Социальный мониторинг постчернобыльской ситуации / Г.И. Мимандусова, Ю.А. Привалов, Ю.И. Саенко // СОЦИС. – 1999. – № 10. – С. 114.
14. Щербак Ю. Сталий розвиток і майбутнє України / Ю. Щербак // День. – 2007. – 3 жовт. – С. 4.
15. Малахов С.А. Когда необходимо вмешаться государству? / С.А. Малахов // ЭКО. – 1998 – № 9. – С. 123.

Мищук И.С. Проблемы возрождения экономики в эколого-дестабилизированном регионе. В статье рассматриваются проблемы возрождения экономики в эколого-дестабилизированном регионе, исследуются сложные эколого-экономические проблемы и экологизация хозяйственной деятельности региона. Предложена методика организации мониторинга социально-экономического развития эколого-дестабилизированных территорий Чернобыльской зоны.

Ключевые слова: эколого-дестабилизированный регион, инвестиции, комплексная оценка, природоохранный механизм, экономическая политика.

Mishchuk I. Problems of the economic recovery in the ecological destabilized region. The article analyses the problems of economic recovery in the ecological-destabilized region. The complex ecological and economic problems and the process of ecological recovery in the region are studied. The method of socio-economic development monitoring of ecological and destabilized territories in the Chernobyl zone is proposed.

Key words: ecological-destabilized region, investments, comprehensive assessment, environmental mechanisms, economic policy.

УДК 338.48

Онищук Н.В.,

здобувач кафедри готельно-ресторанного бізнесу
Вінницького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету

Визначення складу елементів туристичних центрів як методична засада розроблення якісного турпродукту

У статті окреслюються просторові та понятійні межі термінів «туристичний простір», «туристичний регіон», «туристичний центр», «туристична зона» та «туристичний кластер». Уточнюється сутність терміну «туристичний центр» (ТЦ). Пропонується узагальнена схема елементів ТЦ та взаємозв'язків між ними. Розглядаються складові ТЦ як методичної бази формування якісного туристичного продукту.

Ключові слова: туристичний регіон, туристичний центр, туристична зона, туристичний кластер, туристичний продукт.

Важливою умовою стабільного розвитку національної економіки є рівномірний поступ усіх регіонів держави. Водночас порівняння соціально-економічних, науково-технічних, культурно-демографічних та інших важливих характеристик вказує на існування в Україні суттєвих відхилень у розвитку регіонів. Діяльність туристичних підприємств (ТП) непопулярних регіонів стримується несприятливим зовнішнім середовищем, оскільки відкрита мобільна мікросистема ТП є частиною загальнодержавної макросистеми та регіональних мезосистем. Звідси випливає, що на вдосконалення результатів діяльності будь-якого ТП позитивно сприятиме упорядкування відносин не лише всередині нього, а й зовні, у системах більш високих рівнів: мезосистемі галузі та макросистемі держави.

Наразі в Україні наукові пошуки щодо сутності туристичних центрів (ТЦ) і принципів їх розбудови перебувають на етапі постановки проблеми. Російські автори І. Зорін, О. Зорін, О. Квартальнов, Н. Сірик та інші зробили суттєвий внесок у розроблення термінології туриз-

му, а також запропонували свої визначення таких важливих понять як туристичний регіон, туристичний центр, туристичний інформаційний центр тощо [1; 2]. О. Бобришев і М. Казаков систематизували детермінанти регіонального розвитку, визначили вектори еволюції соціальної сфери «полюсів зростання» на основі активізації механізмів приватно-державного партнерства [3; 10].

Геопросторові аспекти ринку туристичних послуг досліджувала О. Любіцева, у публікаціях якої презентовано результати аналізу природних чинників формування та локалізації туристичного попиту [4; 5]. Пропозиції щодо розвитку регіональної економіки шляхом інтеграції регіонального економічного простору знаходимо у публікаціях В. Василенка [6].

З наведеного огляду випливає, що науковий доробок учених глибоко дослідив теоретико-методичні основи формування та розвитку ТЦ, однак він стосувався переважно юридичного та економіко-географічного аспектів. Водночас надзвичайно актуальним є розроблення наукових засад створення ТЦ з точки зору концепції маркетингу співпраці ТП та інших суб'єктів туристичної діяльності.

Метою цієї статті є визначення поняття «туристичний центр» та висвітлення розгляду його складових як методичної засади розроблення якісного туристичного продукту.

Важливим завданням нашої статті є уточнення сутності понять «туристичний простір», «туристичний регіон», «туристичний центр», «туристична зона», «туристичний кластер» та «туристичний інформаційний центр». Перераховані терміни досить часто трапляються у наукових публікаціях, присвячених досліджуваній проблемі, однак досі чітко не визначені їх понятійні межі та не встановлені співвідношення між ними.

Поняття «*туристичний простір*» наводиться переважно у публікаціях з економічної географії і вказує на певну територію, обмежену географічними (чи геополітичними) кордонами [6]. У туризмі під туристичним простором розуміють частину соціального простору, що об'єднує сукупність взаємопов'язаних природних та соціально-економічних умов, які використовуються для рекреації [7].

Поняттю «*туристичний регіон*» (ТР) дала досить лаконічне і водночас змістовне визначення Всесвітня туристична організація: ТЦ – це територія, на якій зосереджена розвинута мережа спеціалізованих будівель і послуг, необхідних для організації відпочинку, навчального процесу чи оздоровлення, що продаються туристу чи групі туристів виробником цих послуг [8]. Для порівняння: регіон – це поєднання вертикальної (галузевої) та горизонтальної (міжгалузевої) інтегрованих функціонально-територіальних систем [6, с. 68].

Перш ніж розглядати сутності наступного поняття – «туристичний центр» – зазначимо, що його розгляд у вітчизняних публікаціях недостатній. Усі проаналізовані визначення ТЦ можна умовно звести до трьох підходів: юридичного, організаційного та рекреаційного.

Вчений-юрист О.І. Зорін визначає ТЦ як місцевість, що приваблює туристів завдяки наявності специфічних рекреаційних ресурсів, зручностей транспортно-географічного розташування і наявністю в ньому доступної для туриста інформації [1]. На думку вченого-юриста Н.В. Сірик, ТЦ – це місцевість, що має певні туристичні ресурси, у тому числі інфраструктуру, на території якої створений комплекс туристсько-екскурсійних послуг [2].

Організаційний підхід зустрічаємо у визначеннях практиків туризму, які під ТЦ часто розуміють ті його елементи, які найбільш близькі до їх діяльності:

- туристичну компанію (туроператори часто включають цей термін до назви свого підприємства);
- засоби розміщення, наприклад, санаторій чи курорт (як це зазначено в Інструкції з обліку платних послуг Республіки Білорусь) [9];
- організацію, що сприяє просуванню регіонального туристичного продукту (ТПР) на зовнішній та внутрішній ринки;
- інформаційні центри, де можна отримати вичерпну інформацію про можливості туризму в регіоні, країні та ін.

Більшість географів під ТЦ розуміють місце відпочинку туриста, що включає усі *рекреаційні* можливості: природні, культурно-історичні, екологічні, етнічні, соціально-демографічні, інфраструктурні [10].

Останнім часом все більшої популярності набуває *кластерний* підхід до організації бізнесу. Термін «кластер» (у перекладі з англійської – пучок, скупчення, група) [11] в економічній літературі визначається як індустріальний комплекс, який сформувався на основі територіальної концентрації мереж спеціалізованих постачальників, основних виробників і споживачів, що пов'язані технологічним ланцюгом [12]. До *туристичних кластерів* (ТК), на думку Л.І.Гонтаржевської та К.В. Бровкової, відносяться групи підприємств, сконцентрованих географічно у межах регіону, які спільно використовують туристичні ресурси, спеціалізовану туристичну інфраструктуру, локальні ринки праці, здійснюють спільну маркетингову та рекламно-інформаційну діяльність [13].

На основі порівняння сутності аналізованих понять ми розробили схему їх просторово-понятійних меж (рис. 1–3).

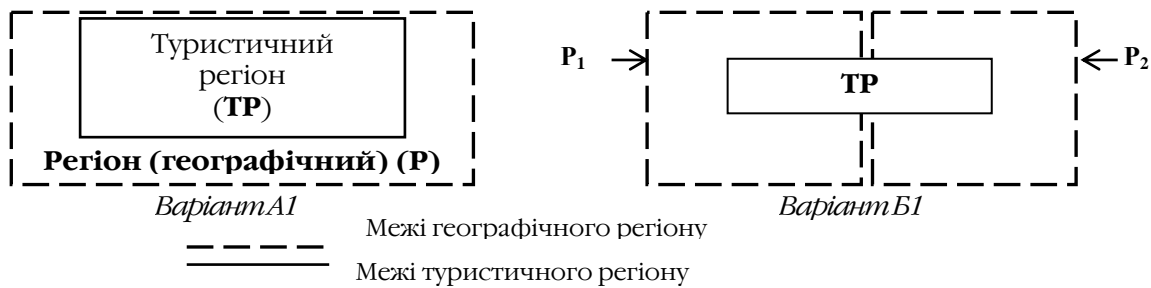

Рис. 1. Порівняння просторових меж понять «регіон» та «туристичний регіон»
* авторська розробка

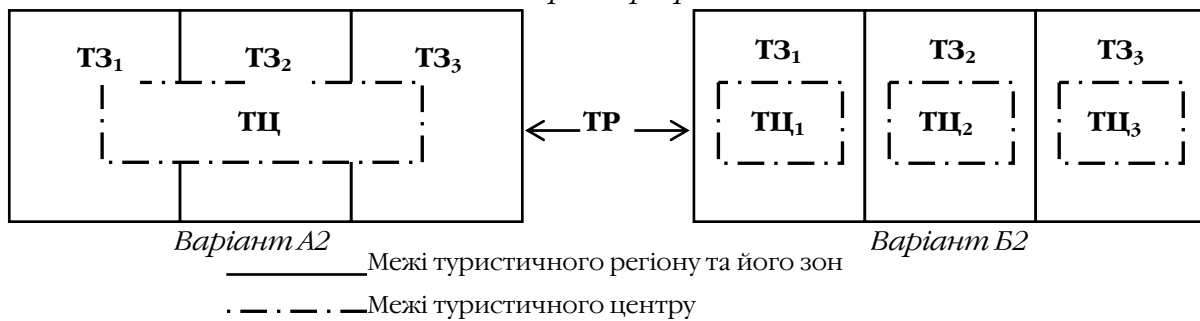

Рис. 2. Порівняння просторових меж понять «туристичний регіон» (ТР), «туристична зона» (ТЗ) та «туристичний центр» (ТЦ)
* авторська розробка

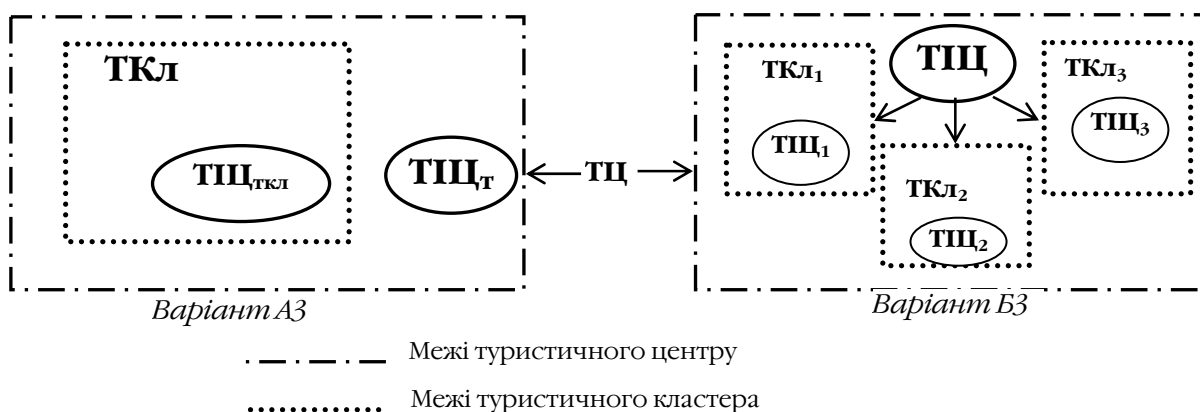

Рис. 3. Порівняння просторових меж понять «туристичний центр» (ТЦ), «туристичний кластер» (ТКл) та «туристичний інформаційний центр» (ТІЦ)
* авторська розробка

Як засвідчує рис. 1, туристичний регіон може збігатися з територією одного географічного регіону – варіант А1 (наприклад, Р – Кримський півострів і ТР – Південний берег

Криму), а може виходити за його межі і охоплювати кілька регіонів – варіант Б1 (наприклад, ТР – Карпати на території кількох областей України, Польщі, Чехії, Словаччини та Румунії).

Туристичний регіон можна уявляти неподільною туристичною зоною (наприклад, Чорнобильська ТЗ), але частіше ТР умовно поділяють на кілька ТЗ. Причому ці кілька зон можуть об'єднуватися в один ТЦ – варіант А2, рис. 2 (наприклад, Київ як туристичний центр містить у собі уявні ТЗ для пізнавального, релігійного, історико-культурного, подієвого, ділового та інших видів туризму). Ще один випадок описаний варіантом Б2 – кожна ТЗ туристичного регіону має свій ТЦ (наприклад, Полтавщина як туристичний регіон має такі ТЗ з власними ТЦ: Вельбівка – дитячий відпочинковий туризм, Нові Санжари – лікувальний туризм, Диканька – історико-пізнавальний туризм). ТЦ останнього прикладу майже збігаються із їх ТЗ.

Подальше збільшення масштабу аналізу дозволяє виділити у межах туристичного центру один (варіант А3) чи кілька (варіант Б3) туристичних кластерів. Кожен з Ткл може мати власний туристично-інформаційний центр або користуватися послугами ТЦ, що обслуговує весь ТЦ.

Таким чином, досліджувані нами поняття нерозривно пов'язані, відрізняючись при цьому масштабом території охоплення та базовою ідеєю визначення. Їх просторові межі звужуються у такому порядку: туристичний регіон, туристична зона, туристичний центр, туристичний кластер та туристичний інформаційний центр. Однак, останнє твердження завжди є справедливим лише для понять «туристичний регіон» та «туристична зона», які зосереджені на географічному аспекті їх розгляду. Водночас усі наступні поняття мають різні базові ідеї (тобто як визначальні розглядають різні види діяльності): «туристичний центр» – туристичну, «туристичний кластер» – виробничо-бізнесову, «туристичний інформаційний центр» – комунікаційно-просвітницьку.

Узагальнивши опубліковані у наукових джерелах визначення, доходимо висновку, що формування ТЦ за сучасних умов має базуватися на кластерному підході, а ідеологічною основою останнього повинна стати концепція маркетингу співпраці. Тобто нинішньої суто туристичної спрямованості ТЦ для вирішення їх актуальних завдань недостатньо. Більш доцільною для просування ТЦ є політика створення на їх території (а часто і поза її межами) Ткл відповідного типу. Інакше кажучи, за націленістю на кінцевий результат, за узгодженістю перерахованих вище цілей, за ступенем інтеграції зусиль суб'єктів туристичної діяльності, що їх просувають, ТЦ мають стати кластерами або сукупністю кластерів. Останнє є навіть більш ефективним, оскільки передбачає конкуренцію, а отже, і вищий рівень мотивації учасників кластерів, їх зацікавленість у кращому результаті у боротьбі за клієнтів та обсяги продажу туристичних продуктів.

Виходячи з концепції маркетингу співпраці, ми запропонували власне визначення *туристичного центру* як системи об'єднаних єдиною концепцією суб'єктів туристичної діяльності (представників бізнесу, науки, освіти, органів державного управління, громадських організацій), діяльність яких спрямована на постійний розвиток наявних і потенційних переваг туристичного регіону, а також розроблення шляхів його диференціації та просування.

Запропоноване визначення інтегрує всі вищезазначені базові ідеї головних елементів сучасного туристичного центру: туристичну, виробничо-бізнесову (туристичного кластера) та комунікаційно-просвітницьку (туристичного інформаційного центру).

Аналіз наукових джерел засвідчив, що досі недостатньо висвітленим є питання елементного складу ТЦ. Водночас у зарубіжній літературі представлена значна кількість публікацій, що мають переважно публіцистичний характер, у яких описується практика функціонування ТЦ [14]. На їх основі ми розробили узагальнену схему складових елементів ТЦ та взаємозв'язків між ними (рис. 4). За даними рис. 4, особливістю нашого підходу до розгляду складових елементів ТЦ є бачення їх як взаємопов'язаних частин однієї системи, мета якої – виробництво якісного ТПР.

Найважливіші складові ТЦ умовно поділені на дві частини: суб'єкти всередині кластера та поза ним. Всередину Ткл ми помістили елементи, що найбільш зацікавлені у розвитку ТЦ, а поза Ткл – ті, що є його базою. До складової «бізнес» відносяться три категорії підприємств, виділених з огляду на тему нашого дослідження. Перша – туристичні підприємства, під якими розуміємо туристичних операторів – виробників ТПР та туристичних агентів –

продавців ТПР. Друга – постачальники спеціалізованих на туризмі послуг: готелі, ресторани, транспортні організації, музеї та ін. Третя – значна кількість різного роду підприємницьких структур, що є постачальниками додаткових послуг, важливих для успіху в конкурентній боротьбі: нових технологій, спеціальних засобів, технічної підтримки.

Успішне функціонування сучасних ТКл неможливе також без впровадження досягнень науки та кваліфікованих кадрів, постачальниками яких є освітні заклади, бізнес-інкубатори, наукові установи та ін. Додатковим джерелом спеціалізованого навчання, надання необхідної інформації та підтримки (комунікаційної, організаційної, юридичної та ін.) мають стати громадські організації: асоціації, центри стандартизації тощо. На особливу увагу заслуговує ще один елемент ТКл та ТЦ – державні органи, які у досліджуваному контексті не обмежуються реалізацією фіскальних та контролюючих функцій держави. З позицій концепції маркетингу співпраці вони, як рівноправні партнери, мають бути зацікавленими у збільшенні обсягів продажу ТПР туристичними підприємствами, а отже, несуть відповідальність за розвиток ТЦ та за динаміку його внесків до ВВП.

З викладеного доходимо висновку, що запропонована нами схема наочно демонструє тісний зв'язок рівня якості ТПР із взаємоузгодженими діями усіх суб'єктів ТЦ, а не лише з діяльністю туристичних підприємств. Останні є спеціалізованими продавцями ТПР (виробництво яких залежить також від інших суб'єктів бізнесу), водночас враження споживачів (як внутрішніх, так і зовнішніх) формується під впливом усіх без винятку учасників ТЦ. Це пояснює причини недостатніх темпів зростання внутрішнього та в'їзного туризму в Україні, порівняно з виїзним.

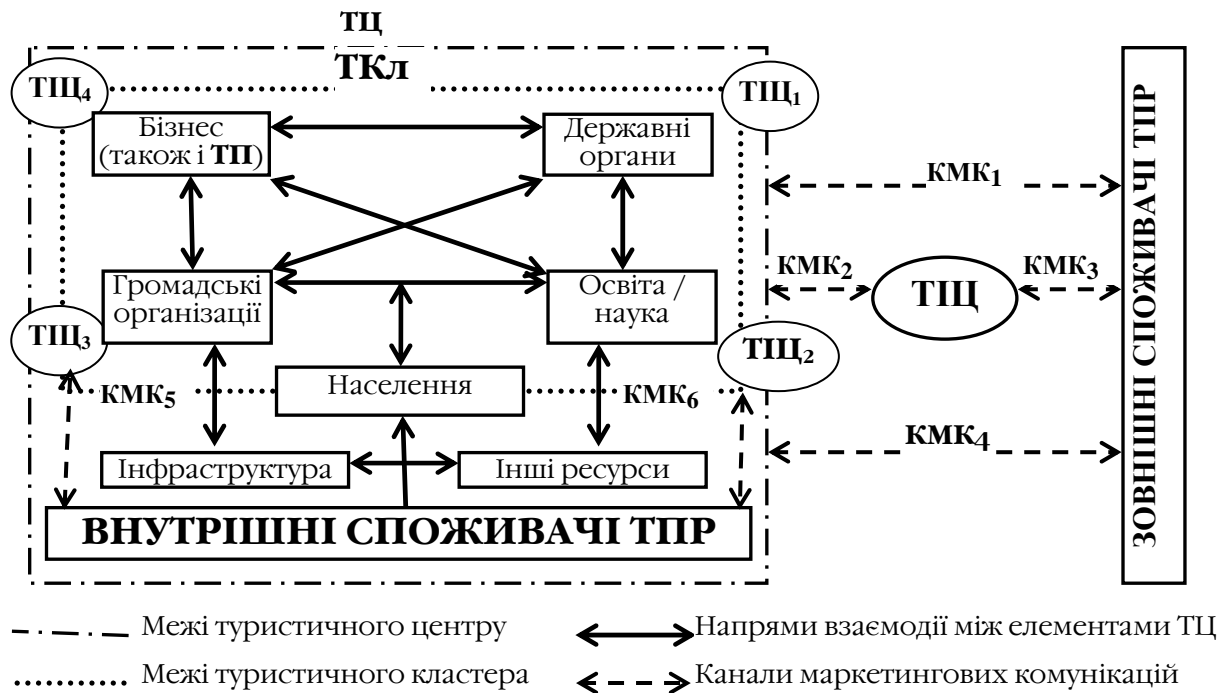

Рис. 4. Взаємозв'язки між складовими елементами ТЦ

*розроблено автором на основі: 1–15.

Чітко окреслюючи відмінності між ТЦ і ТКл, дані рисунку 4 вказують на те, що і ТЦ, і ТКл мають місце лише тоді, коли існує взаємодія між суб'єктами різної спеціалізації. При цьому слід зробити кілька ремарок:

- ❑ наявність туристичного кластера є необов'язковою;
- ❑ включення державних органів до складу ТКл є свідченням необхідності тісної співпраці саме з цим елементом ТЦ (з огляду на його нинішню незацікавленість), хоча безумовно компетенції державних органів поширюються далеко за межі ТКл та ТЦ;
- ❑ існування кількох ТЦ, по-перше, ілюструє необхідність розгортання широкої, добре спланованої дослідницької та інформаційно-просвітницької роботи, а по-друге,

їх розміщення на межі внутрішнього і зовнішнього середовища ТКЛ та ТЦ вказує на відкритість і доступність цих елементів для усіх бажаючих отримати необхідну інформацію;

- співпраця ТЦ із зовнішніми ТПЦ теж може бути взаємовигідною.

Для залучення внутрішніх і зовнішніх споживачів необхідно їх вчасно інформувати про всі зміни та події, що відбуваються у ТЦ. Виконання такого складного завдання потребує розгалуженої мережі каналів маркетингових комунікацій, що також відображено на схемі. Зрозуміло, що КМК розробляються спеціалістами ТЦ з метою впливу на споживача. Однак, враховуючи частку інформаційних технологій, які дозволяють споживачам здійснювати інтерактивний зв'язок з трансляторами інформації та зі свого боку впливати на зміст комунікаційних повідомлень, КМК на сьогодні характеризуються двостороннім комунікаційним впливом. На це вказують двосторонні стрілки на схемі.

Фундаментом і своєрідним каркасом для формування ТЦ і ТКЛ є ще три складові, а саме: інфраструктура, населення та інші ресурси. Важливими є такі елементи інфраструктури як енергопостачання, водопостачання, безпека проживання та перебування на території ТЦ, розвинуті комунікації (транспортне та інформаційне забезпечення). Крім того, наведений перелік можна розширити за рахунок центрів стандартизації, технічної та інших видів підтримки тощо.

І нарешті, «інші ресурси» – це елемент, який включає особливості економіко-географічного розташування, природно-кліматичних умов, унікальність природних ландшафтів, наявність пам'яток архітектури, культури й історії, стан розвитку різних галузей національної економіки, екологічні та економічні умови та ін. Кожна комбінація цих ресурсів є унікальною, у чому й полягає привабливість регіональних туристичних продуктів. Зважаючи на ключову роль цього елемента у визначенні виду ТЦ і, відповідно, спеціалізації та можливостей співпраці туристичних підприємств, вважаємо за доцільне у перспективі розглянути його більш детально, проаналізувати чинники формування та розвитку ТЦ, а також сформулювати систему критеріїв визначення спеціалізації ТП та показників ефективності їх співпраці.

Література:

1. Зорин І.В. Енциклопедія туризму: справочник / І.В. Зорин, А.В. Квартальнов. – М.: Финансы и статистика, 2000. – С. 356.
2. Сирик Н.В. Проблемы нормативно-правового регулирования деятельности туристических центров на территории России – Електрон. дан. (1 файл). Режим доступу: <http://www.library.shu.ru/pdf/1/sirik003.pdf> – Назва з екрану.
3. Казаков М.Ю. Развитие социальной сферы региональных «полюсов роста» на основе активизации механизмов частно-государственного партнерства / М.Ю. Казаков, А.Н. Бобрышев // КАНТ. – № 2/2. – Ставрополь: ООО «Изд-во «Ставролит»», 2011.
4. Бейдик О.О. Рекреаційні ресурси України. Термінологія. Оцінка ресурсів. Паспортизація регіонів / О.О. Бейдик. – К.: Альтпрес, 2009. – 400 с.
5. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О.О. Любіцева – 3-тє вид., перероб. та доп. – К.: Альтерпрес, 2005. – 436 с.
6. Василенко В.Н. Архитектура регионального экономического пространства: монография / В.Н. Василенко / Ин-т экономико-правовых исследований НАН Украины. – Донецк: ООО «Юго-Восток, ЛТД», 2006. – 311 с.
7. Швец І.Ю. Просторово-регіональна кластеризація туристичного комплексу / І.Ю. Швец Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2011. – № 2. – С. 66.
8. Устойчивое развитие туризма. Пособие для специалистов по местному планированию [Электронный ресурс]. – Мадрид: Всемирная туристическая организация, 2003. – Режим доступу: www.world-tourism.org/ruso – Назва з екрану.
9. Постановление Министерства по налогам и сборам Республики Беларусь и Министерства финансов Республики Беларусь 31 мая 2002 г. № 59/81 – Електрон. дан. (1 файл). Режим доступу: <http://www.busel.org/texts/cat1en/id5dwqydd.htm> – Назва з екрану.
10. Бобрышев А.Н. Совершенствование системы мониторинга социально-экономического развития региона: микро- и мезоэкономический аспект: монография / А.Н. Бобрышев, М.Ю. Казаков. – Ставрополь: ООО «Альфа-Принт», 2011. – 203 с.
11. Горлачук В.В. Кластерна модель розвитку туризму в місті. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Economy/2009_96/96-14.pdf – Назва з екрану.

12. Захарченко В.И. Кластерная форма территориально-производственной организации / В.И. Захарченко, В.Н. Осипов – Одесса: «Фаворит» – «Печатный дом», 2010. – 234с.
13. Бровкова К.В. Проблеми формування туристичного кластеру Одеського регіону // Сталій розвиток економіки: Всеукраїнський науково-виробничий журнал. – 2011. – № 3. – С. 104 – 111.
14. Николаенко Д.В. Рекреационная география: учеб. пособ. для студ. высших учеб. Заведений / Д.В. Николаенко. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 288 с.

Онищук Н.В. Определение состава элементов туристических центров как методический базис разработки качественного турпродукта. В статье очерчиваются пространственные и понятийные границы терминов «туристическое пространство», «туристический регион», «туристический центр», «туристическая зона» и «туристический кластер». Уточняется сущность термина «туристический центр» (ТЦ). Предлагается обобщенная схема элементов ТЦ и взаимосвязей между ними. Рассматриваются составляющие ТЦ как методический базис формирования качественного туристического продукта.

Ключевые слова: туристический регион, туристический центр, туристическая зона, туристический кластер, туристический продукт.

Onishchuk N. Definition of travel centers elements as a methodological basis of the effective tourist products development. The spatial and conceptual boundaries of the terms «tourist space», «tourist region», «tourist center», «tourist area» and «tourist cluster» are described. The term «tourist center» (TC) is identified. A generalized scheme of TC elements and their interrelation is proposed. The components of the tourist center as a methodological basis for the formation of high-quality tourist product are considered.

Key words: tourism region, the tourist center and tourist area, the tourist cluster, tourist product.

УДК 338.5

Суслова Т.О.,

асистент кафедри маркетингу та реклами
Київського національного
торговельно-економічного університету

Формування системи сучасних функцій ціни як результат еволюції її сутності

У статті становлено залежність визначення ціни від стану розвитку товарно-ринкових відносин. Узагальнено наукові підходи до визначення природи ціни. Доведено взаємозв'язок між теоретичним тлумаченням сутності ціни та набором її практичних функцій. Розроблено систему сучасних функцій ціни.

Ключові слова: ціна, вартість, природа ціни, підходи: об'єктивний, суб'єктивний, об'єктивно-суб'єктивний (обумовлений), об'єктивно-суб'єктивний (регульований), система функцій ціни.

Результативність діяльності підприємств за конкурентних умов ринку суттєво залежать від ефективного використання ними маркетингового інструментарію. Серед інструментів маркетингового комплексу особлива роль належить ціні, економічна сутність якої на кожному етапі розвитку ринкових відносин наповнювалася новим змістом, що виявлялося зокрема у розширенні спектру її функцій. Звідси випливає, що виявлення та обґрунтування сучасної сутності ціни, а також ідентифікація, систематизація та узгодження її функцій, належать до важливих напрямів наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив значний інтерес науковців до розгляду природи ціни як однієї з найважливіших категорій ринку, результати дослідження якої висвітлювалися у працях вітчизняних і закордонних економістів упродовж тривалого періоду [1–4]. Численні наукові пошуки не послабили увагу вчених до порушеної проблеми. Більше того, з розвитком товарно-ринкових відносин з'являлися нові теорії, які пропонували актуальні підходи до тлумачення змісту ціни та її функцій [5–8].

Метою цієї статті є дослідження наукових підходів до визначення сутності ціни та формування на цій основі системи її сучасних функцій.

Ретроспективний аналіз розвитку економічної теорії дозволив нам виділити чотири підходи до визначення природи ціни (а отже, і її функцій), хронологія виникнення яких була обумовлена станом розвитку товарно-ринкових відносин (табл. 1).

Таблиця 1

Взаємозв'язок між підходами до визначення природи ціни та її функціями

Підхід	Фактори ціноутворення	Теорія	Функції ціни
Ціна – похідна вартості, а вартість об'єктивна	Праця, кількість праці, витрати виробництва	Трудової вартості	Вимірювальна, обмінна, суспільна, стимулююча
	Уречевлена праця	Витрат виробництва	
	Праця, земля, капітал	Трьох чинників виробництва	
Ціна – суб'єктивне сприйняття людиною цінності блага	Гранична корисність, гранична продуктивність	Маржиналізм	Ідентифікаційна (1 – щодо виробника, 2 – щодо споживача), урівноважувальна
	Витрати виробництва, гранична корисність, еластичність попиту	Неокласицизм	
Ціна – результат об'єктивно-суб'єктивних обумовлених факторів	Монополії, потреби виробника, суспільні інституції	Інституціоналізм	Облікова, розподільча, розміщення, вимірювальна, порівняльна
	Рівень виробництва і зайнятості, вартість грошей, очікування	Кейнсіанство	
Ціна – результат об'єктивно-суб'єктивних регульованих факторів	Кон'юнктура ринку, доходи споживачів, співвідношення сукупного попиту та пропозиції	Неокейнсіанство	Ідентифікаційна (щодо якості), експансійна, позиційовальна, утримуюча, селекційна
	Кредитно-грошове регулювання, грошова маса, інфляційні очікування, темп зростання економічної системи	Неокласичні концепції оптимального зростання	
	Економічна рівновага, обсяги виробництва національного продукту, вартість факторів виробництва, міжнародні обміни	Неокласичний синтез	

*узагальнено автором на основі 1–8.

Перший підхід у науковій літературі прийнято називати *об'єктивним*, тому що всі економічні явища (включно з вартістю та її грошовим вираженням – ціною) розглядаються як результат дії об'єктивних чинників. На нашу думку, ціна тут виконувала обмежені функції:

- вимірювальну – була своєрідним мірилом вкладеної у товар праці, уречевленої праці та ін;
- обмінну – становила ту кількість грошей, яка була еквівалентною для обміну на товар (працю, землю, капітал) аналогічної вартості;
- суспільну – визначалася відносинами між людьми (з одного боку) і визначала ці відносини (з іншого);
- стимулюючу – формувала меркантильні цілі учасників ринку і була інструментом повернення коштів, вкладених у засоби виробництва, а також засобом збагачення та розширення виробництва.

Перераховані функції у первісній чи трансформованій формі присутні у наступних підходах. Тобто кожен підхід вміщує попередній набір функцій (або їх зміст), а також кілька нових, що з'являються як реакція на ускладнення ринкових умов.

Представники *другого – суб'єктивного* – підходу повністю ігнорували об'єктивний характер розвитку суспільного виробництва і притаманних йому законів, у результаті чого їх теорії характеризуються відсутністю зв'язку з практикою. Відповідно змінюється і перелік функцій ціни. Якщо теоретичні дослідження прихильників першого підходу сформували базу для ціноутворення, що орієнтується виключно на витрати, то у другому підході враховується також вплив на ціну суб'єктивних оцінок споживачів і їх сприйняття цінності блага, що виявляється у таких функціях:

- ідентифікуючої (щодо виробника) – дозволяє визначити доцільність (доходність) розвитку виробництва певного блага;
- ідентифікуючої (щодо споживача) – визначає цінність цього блага для представників суспільної групи, до якої належить споживач;
- урівноважувальна – узгоджує рівні попиту та пропозиції.

Третій підхід, визначений нами як *об'єктивно-суб'єктивний (обумовлений)*, з одного боку, поєднує ідеї перших двох, а з іншого – враховує вплив на ціноутворення чинників, що розглядалися вченими як такі, що обумовлені ринковою ситуацією, тобто є заданими, а не регульованими. Ці чинники актуалізували таку групу функцій ціни:

- облікова – відображає не лише величину сукупних витрат виробництва, а й розмір прибутку;
- розподільча – сприяє перерозподілу доходу між різноманітними економічними суб'єктами: між галузями економіки, між підприємствами різної форми власності, між регіонами та ін.;
- розміщення – стимулює переміщення капіталів до секторів економіки та видів виробництв з більш високою нормою прибутку;
- вимірювальна – на основі інформації про ціну робочої сили, а також величину коштів, яку покупець повинен сплатити за товар, а продавець отримати, дає можливість розрахувати величину грошових платежів за товари та послуги, що продаються та пропонуються на ринку;
- порівняльна – дозволяє враховувати співвідношення цін та визначати корисність різноманітних товарів [9].

На підставі описаного аналізу ми пропонуємо виділити *четвертий* підхід, який також інтегрує *об'єктивний і суб'єктивний* аспекти природи ціни, однак розглядає її чинники як *регульовані*. Враховуючи функції, що входять до переліку третього підходу, слід додати ті, що з'явилися під впливом загострення конкуренції і нині надали ціні характеристик важливого інструмента комплексу маркетингу підприємства у боротьбі з конкурентами:

- ідентифікаційна (щодо якості) – вказує на рівень якості (особливо це стосується послуг);
- експансійна – дозволяє вийти на конкурентний ринок і завоювати прихильність споживачів інших марок;
- позиціювальна – вказує на відповідність атрибутів товару чи діяльності підприємства заявленій позиції;
- утримуюча – допомагає сформувати і розширювати коло прихильників товару / підприємства;
- селекційна – сприяє чіткому окресленню меж цільового сегмента і, відповідно, створенню позитивної атмосфери споживання товару / послуги шляхом їх диференціації.

Таким чином, перших три підходи (визначені нами на основі узагальнення класифікацій функцій ціни, широко представлених у наукових публікаціях) зосереджені на висвітленні ролі ціни на макрорівні. Водночас ідентифікований нами четвертий підхід вперше пропонує класифікацію функцій ціни з урахуванням двох рівнів: макро- (рівень економічних відносин у державі) та мікро- (рівень економічних відносин підприємства на конкретному ринку). На нашу думку, такий підхід, пропонуючи розгляд функцій ціни з точки зору підприємства як відкритої системи, враховує характеристики сучасних умов діяльності суб'єктів підприємництва:

- по-перше, загострення конкуренції на ринку і відповідне зростання зацікавленості підприємців у зміцненні власних ринкових позицій;
- по-друге, зростання ролі маркетингу у діяльності підприємств і посилення уваги до розвитку кожного маркетингового інструмента, а особливо до ціни;
- по-третє, перетворення процесу ціноутворення на процес формування ефективної маркетингової цінової політики.

Розроблена нами система функцій ціни на макро- та мікрорівнях (рис. 1) містить у своїй основі причинно-наслідкові зв'язки. Так, внаслідок усього переліченого функції ціни на мікрорівні розглядаються з точки зору її ролі як елемента комплексу маркетингу підприємства, а також як засобу реалізації цінової маркетингової політики підприємств. Можливості ефективної реалізації функцій ціни щодо споживачів з боку певного підприємства суттєво залежать від його взаємовідносин із контрагентами на ринку. У свою чергу, функції ціни кожного учасника мікросередовища детермінуються станом фінансово-кредитної системи у державі та ступенем державного регулювання цін.

МАКРОСЕРЕДОВИЩЕ

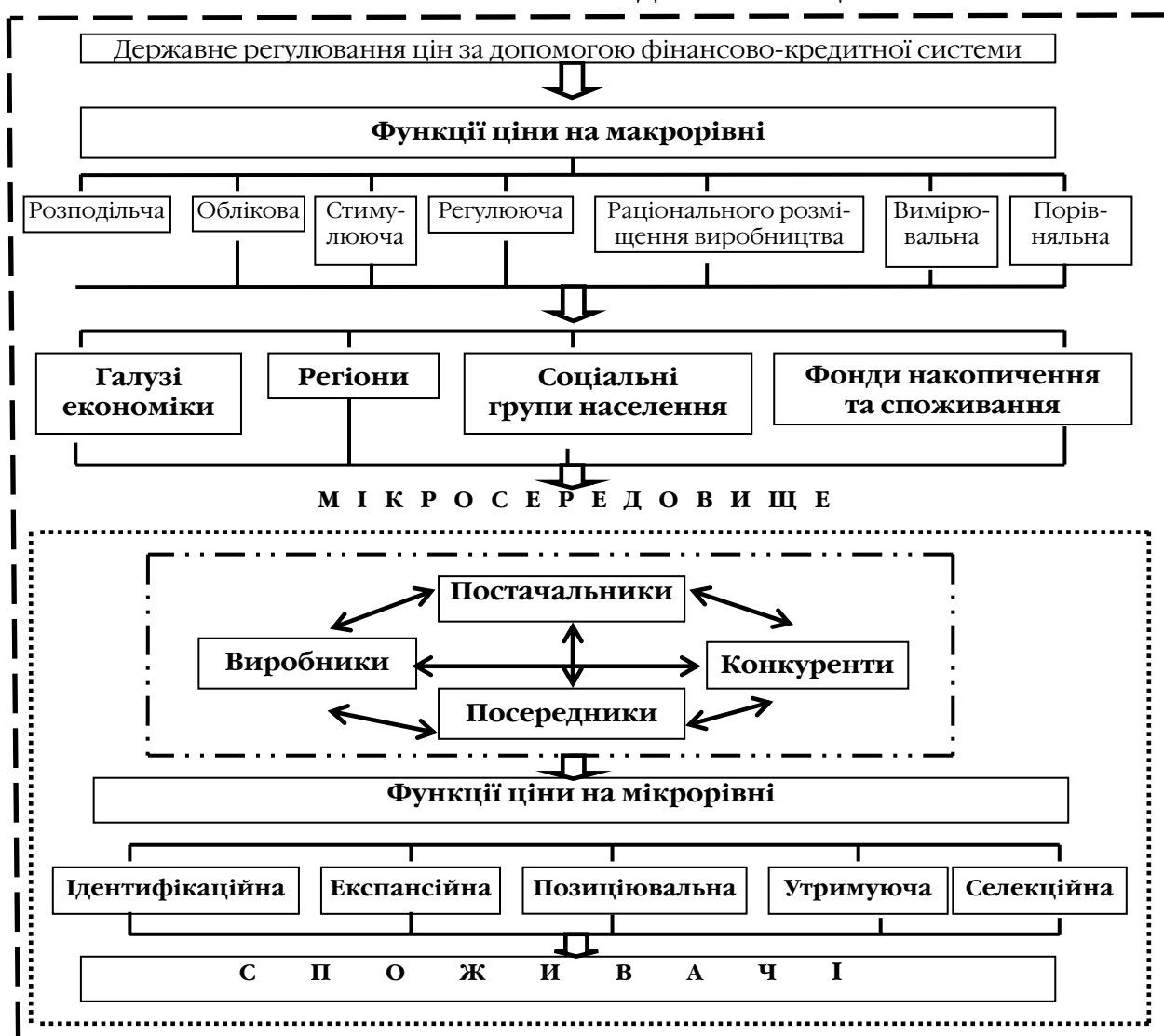

Рис. 1. Система функцій ціни на макро- та мікрорівнях

*авторська розробка

Водночас система функцій ціни є різносторонньою і різноспрямованою (внаслідок взаємодії різновекторних функцій), чим пояснюється сучасна неоднозначність тлумачень сутності ціни, на відміну від різноманіття визначень цього поняття, спричинених станом розвитку товарно-обмінних процесів і економічної теорії. Нагадаємо, по-перше, про існування

ціни як комерційного механізму з часу виникнення товарного виробництва та початку дії закону вартості і, по-друге, про суттєву трансформацію її тлумачень упродовж розвитку теорії ціни.

Інакше кажучи, нами встановлено взаємозв'язок між ретроспективою наукових поглядів на сутність ціни та розширенням спектру її функцій. Крім того виявлено, що актуальні функції ціни науковці розглядають принаймні з трьох аспектах, а саме: з точки зору економічної теорії, економіки та маркетингу.

Зокрема, сучасний науковець А. Новікова розглядає ціну як категорію *економічної теорії*: «Ціна – це грошовий вираз вартості товару, яка на ринку чистої конкуренції дорівнює граничному доходу» [10]. Близьким до наведеного є тлумачення Н. Верхоглядової, С. Ільїна та ін.: «Ціна – це грошове вираження вартості товару, що зазнає впливу всіх умов відтворювального процесу, який лежить в основі виробництва, розподілу, обміну та споживання» [11]. Цитовані визначення мають як прихильників, так і опонентів, які дискутують щодо наявності однозначного взаємозв'язку між ціною та вартістю.

На *економічній* сутності досліджуваного поняття наголошується у популярному трактуванні А. Старостіної: «Ціна – це інструмент узгодження економічних інтересів виробників та споживачів під час обміну товарами на ринку» [12]. Наголошуючи на економічному аспекті сутності ціни М. Довбенко [7] і А. Павленко [8] стверджує, що ціна формується на ринку в конкурентній боротьбі під дією попиту і в той же час впливає на обсяг виробництва товарів і послуг, тобто на їхню пропозицію. Тому ціна повинна відображати інтереси як виробників, так і споживачів товарів та послуг. Вона має забезпечувати виробнику відшкодування витрат із зумовленою прибутковістю, а споживачу – економічну вигоду від використання продукту.

Б. Райзберг, Л. Лозовський та Є. Стародубцева в укладеному ними «Сучасному економічному словнику» пропонують визначення, в якому найбільше виявляється *маркетингова* сутність ціни – це та кількість грошей, за яку продавець згоден продати, а покупець готовий купити одиницю товару [13]. Перетин завдань мікро- та макромаркетингу представлений у визначенні А. Юр'єва та К. Єрмілової: «Ціна – це один з найважливіших параметрів будь-якого продукту, що підлягає купівлі-продажу. Саме цей показник є необхідним у конкурентній боротьбі, регулюванні попиту та пропозиції, формуванні ринкової кон'юнктури» [14].

Погоджуючись із науковим змістом наведених визначень, ми вважаємо за доцільне (з огляду на предмет нашого дослідження) більше уваги приділити сучасним маркетинговим функціям ціни. У результаті проведеного аналізу наукових джерел пропонуємо таке визначення: *ціна* – це маркетинговий інструмент дійсної та перспективної диференціації товару / підприємства на ринку, який у комплексі з розповсюдженням та комунікаціями формує бажаний рівень попиту на товари компанії з боку цільових споживачів.

Запропонована нами система функцій ціни та визначення її сутності відрізняється *комплексністю*, інтеграцією двох підходів – маркетингового та економічного. Маркетинговий підхід виявляється, по-перше, у розгляді ціни як маркетингового інструмента диференціації, що, у свою чергу, є необхідним елементом позиціонування; по-друге, у трактуванні ціни як елемента неподільного комплексу маркетингу; по-третє, у наголошенні на її цільовому впливі, що виявляється у стимулюванні бажаної купівельної реакції передусім з боку цільових споживачів (тобто охоплюється також і вплив ціни на поведінку покупців); по-четверте, у маркетинговому світогляді, за яким мають передбачатись результати від дії інструментів не лише у дійсний період, а й у стратегічній перспективі. Економічний підхід виражається у тому, що бажаний рівень попиту має забезпечити економічну результативність діяльності, оскільки саме платоспроможний попит забезпечує необхідні обсяги продажу, прибутку та ін.

Із викладеного випливає, що і функції, і економічна чи маркетингова сутність ціни виявляються і викликають очікувану реакцію ринку під час реалізації цілей підприємства шляхом втілення його маркетингової політики, стратегії та тактики, розгляд сутності яких вважаємо перспективним напрямом досліджень.

Література:

1. До критики теорії цінності К. Маркса українськими економістами кінця XIX – початку XX ст. / К.А. Гордіца // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2007. – Вип. 35-36. – С. 248-256.

2. Критика теорії цінності К. Маркса українськими економістами кінця XIX – початку XX ст. / К.А. Гордіца // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2007. – Вип. 39-40. – С. 253-266.
3. Історико-економічний аналіз розробки проблеми цінності у вітчизняній та зарубіжній теорії / Т.В. Гайдай // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2005. – Вип. 37-38. – С. 276-289.
4. Войтович С.Я. Теоретичні основи ціноутворення. [Електронний ресурс] : Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/En/ETEI/2007_4/zbirnuk_ETEI_07_71.pdf – Назва з екрану.
5. Артёмова Т.І. Еволюція ринкових механізмів ціноутворення / Т.І. Артёмова // Економічна теорія. – 2004. – № 1. – С. 34-55.
6. Блауг Марк. Економічна теорія в ретроспективі [Текст]: [Історія економічної думки від Адама Сміта до Джона М. Кейнса] / Марк Блауг; пер. з англ. Іван Дзюб. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 670 с.
7. Довбенко М.В. Сучасна економічна теорія (Економічна нобелелогія) / М.В. Довбенко: – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 336 с.
8. Павленко А.Ф. Маркетингова політика ціноутворення / А.Ф. Павленко, Корінев: монографія. – К.: КНЕУ, 2004. – 332 с.
9. Чудаков А.Д. Цены и ценообразование / А.Д. Чудаков. – М.: Изд-во РДЛ, 2004. – 376 с.
10. Новикова А.М. Методическое обеспечение формирования и выбора ценовых стратегий предприятий: дис. ... на соиск. науч. степени канд. экон. наук: Уфимский государственный авиационный технический университет, 2002. – 139 с.
11. Верховлядова Н.І. Основи ціноутворення / Н.І. Верховлядова, С.Б. Ільїна, Н.А. Іваннікова, Я.Я. Слабко, Ю.В. Лисенко: навч. посіб. – К.: Кондор, 2007. – 252 с.
12. Старостина А. Противоречивые пути экономической глобализации / А. Старостина // Экономика Украины. – 2008. – №5. – С. 58-66.
13. Райзберг Б. Современный экономический словарь / Б. Райзберг, Л. Лозовский, Е. Стародубцева. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://vocabulary.ru/dictionary/88> – Назва з екрану.
14. Юр'єв А.П. Формування ціни та цінової політики на підприємствах туристичного бізнесу / А.П. Юр'єв, К.В. Єрмілова: монографія. – Донецьк: ДІТБ, 2004. – 200 с.

Суслова Т.О. Формирование системы современных функций цены как результат эволюции ее сущности. В статье устанавливается зависимость определения цены от состояния развития товарно-рыночных отношений. Обобщаются научные подходы к определению природы цены. Доказывается взаимосвязь между теоретическим толкованием сущности цены и набором ее практических функций. Разработана система современных функций цены.

Ключевые слова: цена, стоимость, природа цены, подходы: объективный, субъективный, объективно-субъективный (обусловленный), объективно-субъективный (регулируемый), система функций цены.

Suslova T.O. Formation of the system of modern price function as a result of its evolution content. The pricing dependence from the condition of development of trade and market relations is described in the article. The scientific approaches to the determination of the nature of price are summarized. The relationship between the theoretical interpretation of the nature of price and a set of practical functions is proved. The system of modern price functions is worked out.

Key words: price, value, nature of price, approaches: objective, subjective, objective-subjective (deterministic), objective-subjective (adjustable), the system of price function.

УДК 338.2:351.863

Чорнодід І.С.,

канд. екон. наук,
доцент кафедри маркетингу АПСВ ФПУ

Особливості забезпечення соціальної безпеки держави за сучасних умов розвитку національної економіки

У статті розглядаються особливості забезпечення соціальної безпеки за сучасних умов розвитку національної економіки. Дається характеристика сутності соціальної безпеки, загрози національній безпеці у соціальній сфері, показників соціальної безпеки в Україні. Розкриваються головні умови досягнення соціальної безпеки для України на сучасному етапі національної економіки.

Ключові слова: економічна безпека, національна економіка, національна безпека, соціальна безпека, загрози соціальній безпеці.

Сучасні економічні реалії переконливо засвідчують, що перспективи, темпи та напрям соціально-економічного прогресу національних господарств значною мірою залежать від сформованості стану економічної безпеки держави.

Економічна безпека можлива за умови здійснення єдиної державної політики, узгодженої, збалансованої, скоординованої системою заходів, адекватних внутрішнім та зовнішнім загарзам. Без вироблення такої політики забезпечення економічної безпеки не можна добитися збалансованого розвитку економіки, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Соціальна безпека держави та суспільства за сучасних умов набуває пріоритетності у питанні забезпечення національної безпеки адже соціальна домінанта є головною і вона стосується всіх нас, всього населення України.

Нині активно досліджуються проблеми економічної безпеки держави її соціальної складової в умовах трансформаційної економіки у працях таких вітчизняних вчених-економістів як О. Барановський, В. Бородюк, З. Варналій, О. Власюк, А. Гальчинський, Б. Губський, В. Геець, М. Єрмошенко, Я. Жаліло, С. Киреев, С. Кириленко, С. Ковальчук, Т. Ковальчук, С. Мочерний, В. Мунтіян, А. Сухоруков, М. Павловський, Г. Пастернак-Таранущенко, а також російських дослідників таких як Л. Абалкін, С. Глазьев, С. Головнін, В. Городецький, І. Лазарев, В. Медведев, Є. Олейніков, А. Пороховський, В. Сенчагов та ін.

Метою статті є аналіз сутності соціальної безпеки держави за сучасних умов розвитку національної економіки, ранжування загроз національній безпеці у соціальній сфері, показників соціальної безпеки в Україні, розкриття головних умов досягнення соціальної безпеки для України на сучасному етапі національної економіки.

Досвід ринкового реформування економіки постсоціалістичних країн засвідчив, що соціальні перетворення дуже складні, неоднозначні, часто носять суперечливий характер. У ході ринкових трансформацій визначилися соціальні пріоритети державної політики, сформувався національні моделі систем соціального захисту населення. Ринкова організаційна культура розвивається через становлення різноманітних форм власності, лібералізацію економічних відносин, демократизацію систем управління, підвищення соціальної відповідальності усіх суб'єктів господарювання. Під впливом науково-технічного прогресу змінюються зміст і характер праці, поліпшується якість людського капіталу, великого значення набуває інтелектуальна власність. Громадяни все більше усвідомлюють, що соціальний стан і добробут кожного визначають знання, вміння, досвід, інтелектуальний потенціал, а соціальними цінностями стають поняття справедливості, соціальної відповідальності, колективної солідарності, соціальний капітал, економічна культура бізнесу. Але поряд із позитивними проявами соціалізації існують негативні тенденції розвитку соціальних процесів:

- вимушене безробіття, бідність, майнове розшарування, загрозлива диференціація доходів;
- обмеження для певних категорій населення у доступі до суспільних благ, прав володіння, користування і розпорядження об'єктами власності;
- корупція, тіньові економічні відносини;
- неефективна система соціального захисту тощо.

Усе це створює загрози соціальній безпеці.

Процес ринкової трансформації економіки супроводжується кардинальними змінами у відносинах власності, принципово змінюється соціальна роль держави, формуються ринкові суспільно-економічні інститути, розширюються функції соціальної відповідальності бізнесу, зростає вплив громадянського суспільства на процеси соціалізації. Ці процеси мають закономірний характер, визначають шляхи та механізми розвитку соціально-економічних процесів та способи розв'язання соціальних проблем. Разом з тим, їх специфіка у кожній країні зумовлена об'єктивними та суб'єктивними чинниками національного характеру. Цим пояснюється неоднакова соціальна ефективність ринкового реформування економіки у різних країнах.

Соціальна безпека визначається як стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих соціальних інтересів особи і суспільства від внутрішніх та зовнішніх загроз [4].

Наразі соціальну безпеку держави дедалі частіше розглядають як одну з основних складових компонентів національної безпеки.

До основних загроз національної безпеки у соціальній сфері належать:

- низький рівень життя та соціальної захищеності широких верств населення;
- поляризація суспільства;
- наявність великої кількості громадян працездатного віку, не зайнятих суспільно корисною діяльністю;
- суспільно-політичне протистояння окремих соціальних верств населення та регіонів України;
- падіння рівня здоров'я населення, незадовільний стан системи його охорони;
- тенденції моральної та духовної деградації в суспільстві;
- низький платоспроможний споживчий попит населення;
- посилення майнового розшарування.

Основні показники стану соціальної безпеки в Україні представлені у таблиці 1. Ці дані засвідчують, що за більшістю параметрів стан соціальної безпеки в Україні протягом 2009-2011 рр. характеризувався як небезпечний.

Таблиця 1

Значення показників соціальної безпеки в Україні у 2009-2011 рр.

Показники, одиниці виміру	Порогові значення	Фактичні значення			Зона безпеки
		2009 р.	2010 р.	2011 р. станом на 01.07	
1	2	3	4	5	6
Частка населення із сукупними витратами, що є нижчими 75 % медіанного рівня сукупних витрат (рівень бідності), %	не більше 25	27,5	27	26	небезпечна
Частка населення із середніми сукупними витратами на одну особу на місяць, що є нижчими за прожитковий мінімум, %	не більше 40	50,9	29,3	21,4	безпечна
Відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму, разів	не менше 3	2,18	2,91	2,7	небезпечна

1	2	3	4	5	6
Відношення мінімального розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму, разів	не менше 1,5-2	1,01	1	1	небезпечна
Відношення індексу номінальних сукупних ресурсів домогосподарств до індексу споживчих цін, разів	не менше 1	1,10	1,5	1,03	безпечна
Відношення сукупних витрат 10 % найбільш забезпеченого населення до 10 % найменш забезпеченого, разів	не більше 8	4,7	2,4	5,3	безпечна
Частка витрат на харчування (продовольчі товари та харчування поза домом) у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств, %	не більше 50	54,2	53,2	51,8	небезпечна
Рівень безробіття (за методологією МОП), %	не більше 10	6,6	9,9	8,5	безпечна
Рівень тривалого безробіття у працездатному віці (відношення чисельності безробітних понад шість місяців до загальної чисельності безробітних), %	не більше 25-30	55,9	51,4	51,4	небезпечна
Наявність житлового фонду в середньому на одну особу, м ²	не менше 25	22,2	22,5	22,6	небезпечна
Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, % до ВВП	не менше 4	3,43	3,19	3,39 ¹	небезпечна
Обсяг видатків зведеного бюджету на освіту, % до ВВП	не менше 8,3	6,76	6,45	5,93 ²	небезпечна
Охоплення випускників 9-х класів повною середньою освітою, %	не менше 100	99,4	99,53	98,8	небезпечна

Ці показники підтверджують існування загрози соціальній безпеці, а саме: природне скорочення чисельності населення, порівняно низька очікувана тривалість життя; зростання частки населення пенсійного віку; зниження реальних доходів; недостатні показники видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, освіту; значна частка бідного населення та ін.

Серед пріоритетних соціальних інтересів виділимо: підвищення рівня та якості життя населення, формування «середнього класу» та подолання бідності, ліквідація соціальної нерівності, різкого розшарування населення та захист прав працюючих, формування високопродуктивного трудового потенціалу, підвищення ціни робочої сили, забезпечення зайнятості та соціального захисту населення, відродження соціальної інфраструктури, забезпечення житлових умов та ін.

Для якісної оцінки соціальної безпеки потрібно застосовувати такі методичні підходи: широке використання прийнятих для міжнародних порівнянь показників (матеріальний добробут населення; умови проживання населення; соціальне середовище; стан і охорона здоров'я; рівень освіти населення; демографічний розвиток; екологічна ситуація; фінансування людського розвитку); застосування порівняльних методів аналізу й оцінки поточної соціально-економічної ситуації в країні у поєднанні з експертною оцінкою рішень, що приймаються на найвищому державному рівні з питань соціальної політики та соціальної сфери; використання методів кластерного аналізу, що охоплюють окремі аспекти соціальних проблем; вивчення динаміки розвитку стану загроз у сфері соціальної безпеки України у поєднанні та з урахуванням нинішніх національних інтересів і пріоритетів системи забезпечення національної безпеки України.

Головними умовами досягнення соціальної безпеки для українського суспільства на сучасному етапі є [1]:

- ❑ тісний зв'язок чинників соціальної безпеки у суспільстві з економічними і суспільно-політичними процесами та з усіма видами економічної політики держави;
- ❑ солідарна відповідальність держави, сфери бізнесу і окремих громадян за соціальну безпеку;
- ❑ системне вдосконалення нормативно-правової бази з регуляції взаємин у соціальній сфері та підтримка розумного балансу між соціальними зобов'язаннями держави та реальними можливостями бюджету;
- ❑ орієнтація суспільства на формування та досягнення реальних цілей, спрямованих на збереження національної ідентичності і входження у світовий соціальний простір на повноправних умовах;
- ❑ впровадження соціального моніторингу та встановлення соціальних стандартів;
- ❑ пошук і впровадження в практику господарювання ринкових механізмів розвитку соціальної сфери;
- ❑ реальне впровадження стандартів соціальної відповідальності у діяльність господарюючих суб'єктів і підвищення ролі громадянського суспільства у розв'язанні соціальних проблем.

Наразі механізми розв'язання соціальних проблем та перспективи розвитку соціалізованої економіки залежать від сприятливого розвитку таких процесів і явищ:

- ❑ зростання ефективності суспільного виробництва, підвищенні рівня національної конкурентоспроможності;
- ❑ визначення пріоритетів та формуванні довгострокової стратегії розвитку країни, заснованої на дотриманні загальнонаціональних інтересів;
- ❑ підвищення ролі держави як суб'єкта соціалізації, який спрямовує зусилля та інвестує кошти у розвиток національної ідеї, що сприятиме зростанню національної самосвідомості, підтриманню принципів справедливості, гарантуватиме соціальну безпеку і збереження національних традицій;
- ❑ розширення форм та інструментів соціальної відповідальності бізнесових структур, громадянського суспільства, кожного індивіда за добробут і безпеку суспільства;
- ❑ посилення ролі національних традицій, культури, норм поведінки, моральних принципів у формуванні національної моделі організаційної культури суспільства;
- ❑ формування та нагромадження позитивного соціального капіталу. Отже, йдеться про створення національної моделі змішаної економіки з чітко визначеними, реальними і суспільно узгодженими пріоритетами майбутнього розвитку.

Література:

1. Галушка З.І. Соціалізація трансформаційної економіки: особливості, проблеми, пріоритети: монографія / З.І. Галушка. – Чернівці. – Чернівецький національний університет. – 2009. – 408 с.
2. Державний комітет статистики України за 2009-2010 рр.
3. Живко З.Б. Забезпечення соціально-економічної безпеки в умовах інформаційного суспільства / З.Б. Животко // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 6.
4. Економічна безпека: навч. посіб. / За ред. З.С. Варналія – К: Знання, 2009. – 647 с.
5. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України // Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. – № 60.

Чорнодид І.С. Особенности обеспечения социальной безопасности государства при современных условиях развития национальной экономики. В статье рассматриваются особенности обеспечения социальной безопасности за современных условий развития национальной экономики. Охарактеризовано сущность социальной безопасности, угрозы национальной безопасности в социальной сфере, показатели социальной безопасности в Украине. Раскрыты главные условия достижения социальной безопасности для Украины на современном этапе развития национальной экономики.

Ключевые слова: экономическая безопасность, национальная экономика, национальная безопасность, социальная безопасность, угрозы социальной безопасности.

Chornodid I.S. The peculiarities of social security ensuring in the current state of national economy development The article is devoted to the peculiarities of social security in the current situation of national economy. The nature of social security, threats to national security in the social sphere and indicators of social security in Ukraine are characterized in the article. The main conditions for social security achieving in Ukraine at the present stage of the national economy are revealed.

Key words: economic security, national economy, national security, social security, social security threats.

УДК 658.14/17:[005.52:519.86

Шарманська В.М.,

канд. екон. наук, доцент кафедри обліку та аудиту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Поветкіна А.О.,

студентка економічного факультету
(кафедра економіки і підприємництва)
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Економіко-математичні і статистичні методи як інструментарій економічної діагностики фінансового стану підприємства

У статті проводиться термінологічна упорядкованість в економіко-математичних і статистичних методах економічного аналізу. Розроблений алгоритм економічної діагностики фінансового стану підприємства методами кластерного аналізу.

Ключові слова: фінансовий стан, інструментарій економічного аналізу, кластерний аналіз, детерміновані моделі, стохастичні моделі, надійність підприємств, діагностика фінансового стану.

Концептуальні основи будь-якого наукового напрямку в найбільш концентрованому вигляді можуть бути виражені шляхом формулювання та ідентифікації її предмета і методу. Саме ці поняття можна розглядати як основні ідентифікаційні ознаки конкретної науки, що відмежовують її від інших наукових напрямів. Загальною тенденцією останніх десятиліть у розвитку науки стала поява нових наукових напрямів і їх взаємопроникнення.

Особливо часто це зустрічається в економічному аналізі, зокрема при проведенні аналітичних розрахунків фінансового характеру, що систематизовані і згруповані з метою проведення економічного аналізу фінансового стану підприємства.

Що стосується прийняття інших конкретних рішень економічного характеру, то вони значною мірою ґрунтуються на неформалізованих суб'єктивних методах, які незважаючи на це, у жодному разі не заперечують необхідності застосування формалізованих алгоритмів і розрахунків.

В Україні відомими вченими систематизовані наявні і розробляються нові підходи до інтерпретації та змістовного наповнення економіко-аналітичних процедур, що застосовуються до суб'єкта господарювання як найбільш важливого елемента будь-якої економічної системи, а точніше, до оцінки його фінансового стану [1, 2, 3]. Але в українській економічній науці не визначено місце і функції аналізу явищ та процесів, що формують фінансовий стан, а також відсутнє чітке категоріальне визначення аналізу фінансового стану підприємства.

Маючи на меті не розставляти акценти в дещо суперечливій системі понять та категорій інструментарію прикладного економічного аналізу, не проводити комплексну ревізію та конкретизацію дефініцій, а, для того, щоб чітко і послідовно сформулювати власне розуміння категорійного апарату, наукового і практичного інструментарію аналітика, пропонується оригінальний підхід до змісту аналізу фінансового стану підприємства.

Дослідження фінансового стану підприємства – це етап економічного аналізу щодо квантифікації економіко-математичним інструментарієм результатів виробничо-господарської та фінансової діяльності підприємства, з метою аналізу можливих варіантів розвитку, який дозволяє обґрунтовувати і обирати оптимальні стратегічні управлінські рішення.

Особливість розвитку того чи іншого напрямку науки полягає в її постійному ускладненні. Повною мірою це стосується й інструментарію економічного аналізу. При подальшому розвитку традиційних і при виникненні нових наукових напрямів атрибутом їх інструментарію є власні методи, нерідко інваріантні стосовно областей науки і практики.

Існують різні класифікації методів, що застосовуються в економічному аналізі фінансового стану підприємств. Для узагальнення досить великої кількості методів дослідження аналізу фінансового стану підприємства поділимо об'єднані методи економіко-статистичного аналізу на такі групи (рис. 1).

Рис. 1. Ареал методів економічного аналізу

У сучасній літературі при вивченні теоретико-методологічних і методичних основ інструментарію економічного аналізу, як правило, приводять інтерпретацію наявних залежностей з позицій поведінки системи, що описує певне явище, і, яка кількісно характеризується сукупністю показників [4]. Систему називають жорстко детермінованою, якщо за заданих початкових умов вона переходить до єдиного, визначеного стану; система є імовірнісною, якщо за тих самих початкових умов вона може переходити в різні стани, що мають різні ймовірності.

Звісно, така інтерпретація має право на існування, але, на нашу думку, вона є дескриптивною, а не прагматичною. Як засвідчує практичне застосування інструментарію економічного аналізу, існують досить суттєві відмінності у методах вирішення задач, за допомогою яких описуються імовірнісні моделі з відомою функцією розподілу ймовірностей і моделей з невизначеною функцією розподілу.

Тому пропонуємо класифікувати типи залежностей, що піддаються дослідженню у процесі економічного аналізу як функціональні (визначені) і невизначені, невизначені у свою чергу поділяти на імовірні і стохастичні. На рис. 2. наведена концептуально-структурна схема типів залежностей.

Залежність називається функціональною або жорстко детермінованою, якщо кожному значенню факторної ознаки відповідає цілком визначене невинядне значення результативної ознаки. Можна навести залежності, реалізовані в рамках відомої моделі факторного аналізу обсягу випуску продукції, прибутку, рентабельності підприємства.

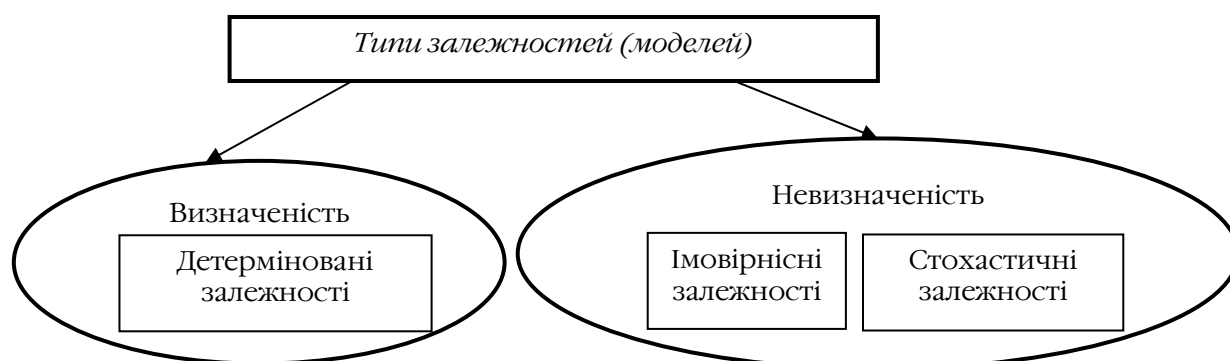

Рис. 2. Класифікація залежностей (моделей) економічного аналізу фінансового стану підприємства

Залежність має імовірнісний характер, якщо кожному значенню факторної ознаки відповідає безліч значень результативної ознаки, тобто визначений імовірнісно-статистичний розподіл. Прикладом такої залежності можуть бути регресійні рівняння, застосовувані, наприклад, при розрахунку бета-коефіцієнтів для аналізу портфельних інвестицій. Залежність називається стохастичною, коли перехід від одного значення результативної ознаки до іншої проходить під впливом зміни факторів різними способами залежно від

випадку, ймовірність настання якого є невизначеною. В таких випадках функція розподілу ймовірностей може бути вивірена методом статистичних випробувань, який за допомогою датчиків псевдовипадкових чисел дозволяє отримати незалежні реалізації.

Прикладами побудови і застосування таких моделей можуть бути моделі економічного планування, що описуються двоетапними стохастичними задачами та реалізуються за допомогою методів стохастичних квазіградієнтів, генератора псевдовипадкових чисел, методу статистичних випробувань (метод Монте-Карло) та імітаційного моделювання.

У загальному вигляді схема факторного аналізу може бути представлена рис. 3. Детерміновані моделі економічного аналізу досить поширені, особливо в просторі традиційного ретроспективного аналізу. Аналіз за допомогою детермінованих моделей має ряд особливостей.

Рис. 3. Укрупнена схема факторного аналізу

По-перше, при детермінованому підході факторна модель поширюється тільки на систему факторів, що можуть об'єднуватись у модель. Межею поширення таких моделей є довжина неперервного ланцюга прямих зв'язків. По-друге, цей підхід дозволяє розділити результати впливу одночасної дії факторів, що не можуть об'єднуватись в одній моделі. Таким чином, відбувається абстрагування від дії інших факторів, а вся зміна результативного показника повністю приписується впливу факторів, що входять до модель. По-третє, детермінований аналіз може виконуватись для одиничного об'єкту при відсутності сукупності спостережень.

Імовірнісне моделювання має набагато більше обмежень, зокрема, від того сукупність яких даних знаходиться або може бути сформована в інформаційному забезпеченні моделей, залежить можливість застосування того або іншого методу факторного аналізу. Тут істотним є інформаційне забезпечення процесу моделювання.

Стосовно стохастичних залежностей, то суттєві проблеми виникають з постановкою, економічним змістом стохастичних моделей та їх детермінованих аналогів, пошуків і алгоритмізації методів вирішення, їх збіжності, інформаційні проблеми побудови випадкових параметрів та реалізації функцій розподілу ймовірностей.

Розглядаючи економіко-математичні моделі різного типу, що дозволяють структурувати та ідентифікувати взаємозв'язок між основними показниками фінансового стану підприємства, консеквентивною можна вважати таку класифікацію: дескриптивні, предикативні і нормативні моделі.

Всі наявні види моделей детермінованого економічного аналізу певними перетвореннями можна звести до трьох типів залежностей: адитивної, мультиплікативної і кратної, що дозволяє дещо розширити моделі і усунути недолік детермінованого факторного аналізу, який полягає у неможливості включення до моделі довільного набору факторів. Так, подовження адитивної моделі пов'язане з деталізацією доданків, у мультиплікативних – із деталізацією співмножників. У кратних моделях деталізуються чисельники і знаменники на основі деталізації доданків та співмножників.

Одним із найвідоміших методів виміру впливу окремих факторів на динаміку узагальненого є методи елімінування в різних технічно спрощених варіантах. Ці методи є поширеними у факторному аналізі і витримують критику вчених кілька десятків, якщо не сотні років. Донині триває дискусія про доцільність деяких з них у використанні і висувуються точки зору про те, що недоцільність застосування їх в економічному аналізі фінансового стану підприємства, оскільки при зміні послідовності заміни базових величин окремих часткових показників-факторів фактично змінюється кількісний результат цього розрахунку впливу даного фактора на зміну узагальненого показника.

Хоча сам факт впливу послідовності підстановок, яка застосовується на результати розрахунків є беззаперечним, це не може слугувати основою для відмови від використання цих методів. Не тільки методи елімінування, а і будь-який інший економіко-математичний апарат виміру не може автоматично забезпечити достовірні результати без попереднього теоретичного розкриття та обґрунтування зв'язків між явищами, процесами і змінами під їх впливом показника, що вивчається.

Без попереднього розподілу сукупності, що вивчається, на типологічні групи, однорідні за економічним змістом, навіть середні величини, виявляються фіктивними і набагато більше спотворюють результати досліджень, ніж це може бути при довільній науково необґрунтованій послідовності ланцюгових підстановок. Саме так, один з найбільш складних і трудомістких методів виміру зв'язків між факторами і їх сукупним впливом на предмет, що досліджується – багатофакторний кореляційний і регресійний аналіз – часто призводить до цілковито абсурдних результатів, коли при попередньому якісному аналізі не була, наприклад, врахована мультиколінеарність факторів, що входять до моделі.

Задача полягає у теоретичному обґрунтуванні умов залежності факторів один від одного, при дотриманні яких методи є ефективними.

Незважаючи на істотну умовність застосування в мікроекономічному аналізі імовірнісних і стохастичних моделей, вони досить поширені, оскільки за їх допомогою можна прогнозувати динаміку основних показників, розробляти науково обґрунтовані нормативи, ідентифікувати найбільш значущі фактори. Багато економіко-математичних методів базуються на понятті нормального закону розподілу. Це обумовлено такими причинами. По-перше, виявляється, що при експериментах і спостереженнях багато випадкових величин мають розподіл, близький до нормального. По-друге, навіть якщо розподіл випадкової величини не є нормальним, то його можна певними перетвореннями звести до близького до нормального (квазінормального, як це було при застосуванні логарифмічного методу) або нормального. По-третє, нормальний розподіл може служити апроксимацією для інших розподілів (наприклад, біноміального).

Отже, для коректного використання економіко-статистичних методів (наприклад, кореляційно-регресійного аналізу) бажана перевірка, досить формальна, основних передумов цих методів, що, як відзначалося вище, зазвичай зводиться до перевірки нормальності законів розподілу змінних.

Найбільш поширеними у мікроекономічному аналізі є такі економіко-статистичні методи вивчення зв'язків:

- кореляційно-регресійного аналізу;
- сучасного факторного аналізу;
- дисперсійного аналізу;
- кластерного аналізу;
- обробки просторово-часових сукупності показників та ін.

Наразі, при використанні персональних комп'ютерів та спеціалізованих пакетів прикладних програм розрахунки коефіцієнтів регресії і статистик відповідно до заданих алгоритмів не становить жодних труднощів, але процедури перевірки мультиколінеарності і відсівання факторів повністю залежать від користувача.

Найбільшого поширення серед методів сучасного факторного аналізу отримали два: метод головних компонентів і безпосередньо сучасний факторний аналіз. Відмінності між ними полягають у тому, що:

- сучасний факторний аналіз дає можливість звести вихідні факторні ознаки до меншої кількості узагальнених факторів, кожна з яких являє собою лінійну комбінацію вихідних ознак;
- у методі головних компонентів число узагальнених факторів (вони і називаються головними компонентами) у точності дорівнює числу вихідних факторних ознак, але вони впорядковані за спадковим внеском кожної компоненти у вихідну дисперсію факторів. Дослідження, проведені в [4, с. 94; 5, с. 130] вказують на те, що перша компонента враховує 38 % загальної дисперсії, друга – 26 %, третя – 17 %, четверта – 9 % та ін.; для побудови рівняння регресії можна обмежитись першими трьома-чотирма узагальненими факторами, що у сумі покривають 81–85 % дисперсії, тобто ці фактори в значною мірою пояснюють варіацію результативної ознаки.

Відзначимо, що методи аналізу, які можуть застосовуватись при імовірнісній і стохастичній залежностях результативного та факторного показників, кількісно являють собою абсолютну більшість у загальні сукупності економіко-математичних методів, оскільки саме такі залежності є пріоритетними в соціально-економічній системі. Але, як засвідчує вивчення досвіду економічних досліджень у сфері діяльності суб'єктів господарювання, на практиці частіше використовуються методи досліджень функціональних залежностей. При цьому серед останніх найбільшого поширення набули методи вивчення мультиплікативних залежностей показників, що відносяться до категорії методів факторного аналізу – методів послідовного елімінування факторів.

Можна припустити, що основними причинами такого стану справ є те, що, по-перше, вивчення імовірнісних і стохастичних залежностей досить трудомістке, вимагає обробки великої кількості даних, які задовольняють вимоги репрезентативності вибірки, по-друге, суттєва складність математичного апарату, необхідність використання для розрахунків спеціалізованих пакетів, складність інтерпретації узагальнених факторів та ін. А складність – не завжди гарантія якості.

Практика економіко-статистичних досліджень засвідчує, що інколи ефективніше зробити припущення стосовно наявності функціональної залежності показників, ніж йти більш складним шляхом вивчення стохастичних залежностей.

Безумовно, все залежить від мети і умов аналізу. Достатньо суворе дотримання конґуренції приписуваним правилам повинно мати місце, наприклад, при проведенні тематичного аналізу, що виконується одноразово припускає наявність достатнього ресурсу за часовим, інформаційним, технічним та іншими параметрами. Тому ці методи, як і методи обробки просторово-часових сукупностей показників, рекомендуються для застосування лише в тематичному аналізі.

Якщо факторний аналіз є багатомірним аналізом залежностей між зміною факторів, то кластерний аналіз – один із методів багатомірного аналізу, що застосовується для групування (кластеризації) сукупності, елементи якої характеризуються багатьма ознаками. Процес кластеризації достатньо трудомісткий, його доцільно проводити на комп'ютері з відповідним програмним забезпеченням.

Для економічного аналізу фінансового стану підприємства, його надійності результативним є застосування принципів багатомірно-порівняльного і кластер-аналізу. Основою цих принципів є обробка інформації про «близкість» спостережень всередині самого класу та їх «віддаленості» від спостережень інших класів. Так, Г.В. Савицька вихідні економічні об'єкти (підприємства, організації, регіони та ін.) описує системою з m показників, тим самим кожен такий j -й об'єкт задається як крапка в m -мірному просторі: $x_{j1}, \dots, x_{jm}$ ($j = \overline{1, n}$; x_{ij} – значення i -го показника на j -му об'єкті; n – кількість об'єктів) [5].

Атрибутивну процедуру кластер-аналізу можна сформулювати таким чином (рис. 4). У свою чергу алгоритм кластер-аналізу, наприклад, може бути виконаний у два етапи: на першому виділяють первісні центри r класів як систему r крапок, найбільш віддалених одна від одної; на другому етапі послідовно з кожною, що залишилися ($n - r$) крапок проводяться такі операції:

- а) визначається клас, до центра якого найближче розташована ця крапка;
- б) крапка включається до класу, після чого знаходиться новий центр класу як середнє арифметичне крапок, що входять до класу.

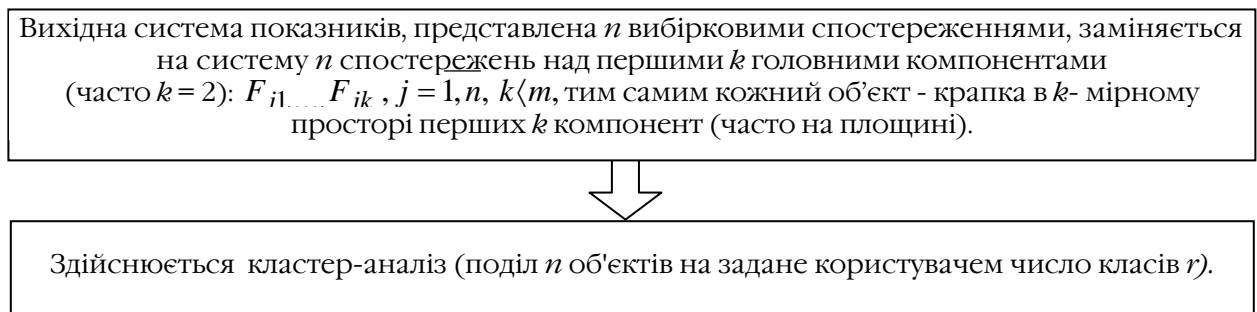

Рис. 4. Узагальнений алгоритм кластерного аналізу

Якщо сукупність всіх показників трактувати як вибірку обсягу n з багатомірної генеральної сукупності $X_1, \dots, X_m$, то необхідно мати апріорну інформацію про характер розподілу генеральної сукупності. Але на практиці такої інформації не існує.

Тому пропонуємо застосувати до оцінки надійності підприємств основні принципи кластерного аналізу, які не вимагають апріорної інформації про розподіл генеральної сукупності, що є суттєвою перевагою над іншими методами, і застосовувати їх не до кількох підприємств з метою їх рейтингової оцінки (як пропонує Г.В. Савицька [5]), а безпосередньо до визначення фінансового стану одного підприємства. Це дасть змогу оцінити надійність підприємств у динаміці та зробити прогноз його фінансової стійкості.

При цьому об'єктами спостережень у деякому m -мірному просторі є не підприємства й організації, а економічні показники діяльності цих підприємств.

Застосовуючи ці міркування до підприємства, спочатку створюємо кілька класів (r) (груп однорідних показників, наприклад, показників ліквідності, структури джерел засобів, рентабельності, ефективності використання майна, ділової активності та ін.), далі, для того, щоб уникнути обмежень і недоліків попередніх методів сформулюємо такий алгоритм (рис. 5).

Для обґрунтування реперних крапок визначення вищевказаних критеріальних значень надійності підприємства (N_n) можна провести рейтингову оцінку максимально можливої кількості підприємств і організацій (з урахуванням специфіки їх діяльності) на основі багатомірного порівняльного аналізу і з застосуванням кластер-аналізу.

При цьому економічними об'єктами (об'єктами спостереження) будуть відібрані підприємства, які необхідно ранжувати за значеннями їх надійності (N_n).

Для отримання максимально точних даних при визначенні надійності доцільно проводити аналіз за всіма напрямками діяльності підприємств і за всіма підсистемами показників.

Алгоритм оцінки фінансового стану і надійності підприємств методами кластерного аналізу був апробований нами більш як на 200 різних підприємствах, верифікований, запрограмований і реалізований в середовищі Visual Basic for Application для Microsoft Excel.

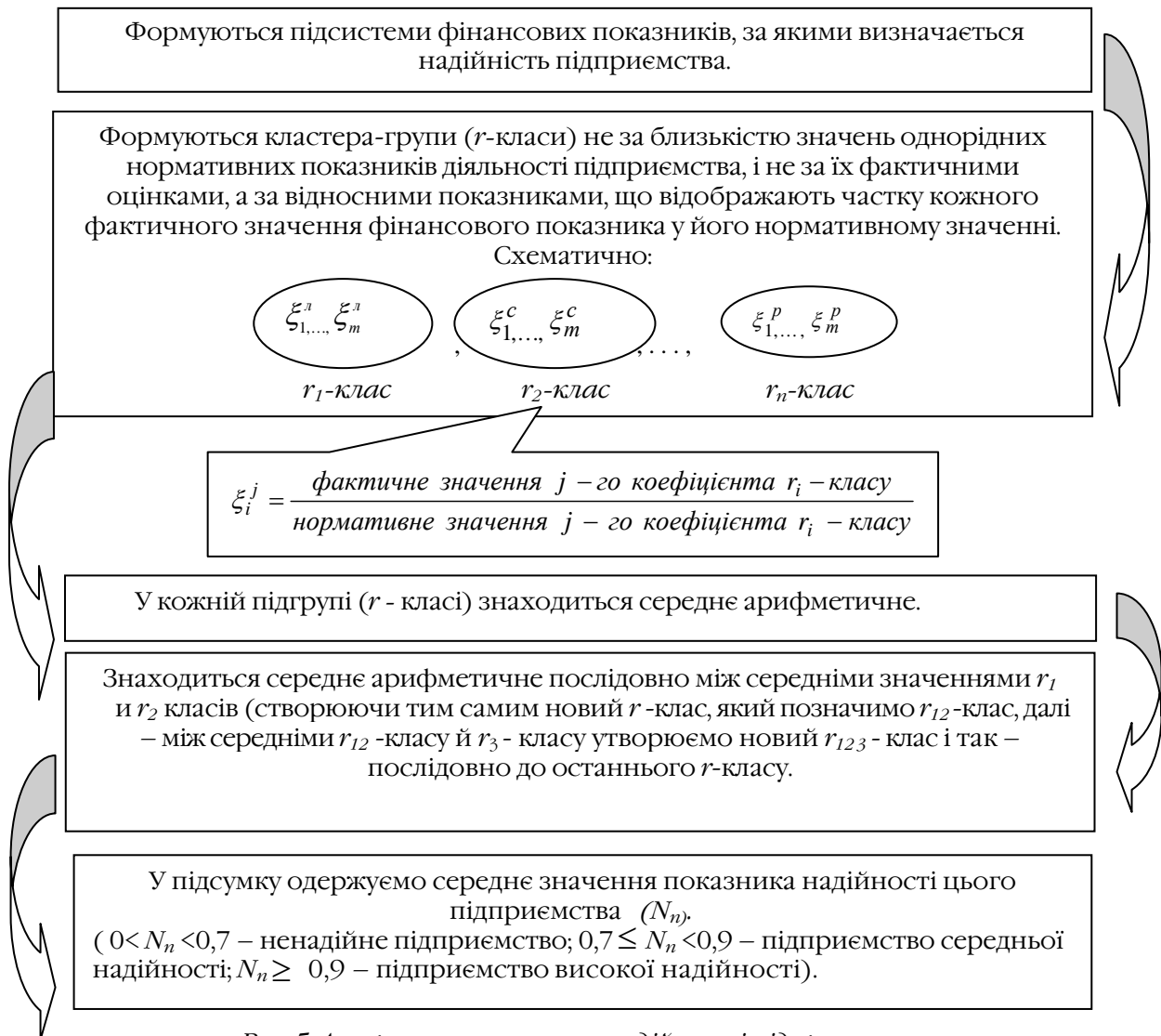

Рис. 5. Алгоритм визначення надійності підприємства методами кластерного аналізу

З викладеного доходимо висновку, що наведені у статті дефініції в жодному разі не слід абсолютизувати. Вони необхідні не з метою поставити крапку в трактовці окремих понять, а тільки для того, щоб прозоріше і послідовно сформулювати власне розуміння наведеного категорійного апарату, наукового і практичного інструментарію аналітика, процедурного боку його діяльності.

Отже, у статті проведена певна термінологічна впорядкованість в економіко-математичних і статистичних методах економічного аналізу фінансового стану підприємств і у подальшому, дотримуючись логічно найменш суперечливого ланцюга дефініцій, у подальшому будемо розробляти, верифікувати, апробувати і пропонувати методи і методики економічного аналізу (як детермінованого, так і стохастичного) фінансового стану підприємств.

Література:

1. Шморгун Н.П. Фінансовий аналіз: навч. посіб / Н.П. Шморгун, І.В. Головка. – К.: ЦНЛ, 2006. – 528 с.
2. Мних Є.В. Економічний аналіз: [підруч. для студ. вищих навч. закл.] / Є.В. Мних. – К.: Центр навчальної літератури, 2011. – 412 с.
3. Головка І.В. Основні принципи кластер-аналізу в прикладних аспектах комплексної оцінки фінансової діяльності суб'єктів господарювання // Шевченківська весна: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Формування конкурентного середовища в Україні: теорія та практика» (Київ, 1–4 березня 2007 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВЦ «Принтер-центр», 2007. – Вип. V, Ч. 4. – С. 380–383.

4. Цал-Цалко Ю.С. Методологія статистичного аналізу фінансового стану суб'єктів господарювання: дис... доктора екон. наук: 08.03.01 / Юзеф Сигізмундович Цал-Цалко. – К., 2005. – 504 с.
5. Савицька Г.В. Економічний аналіз діяльності підприємства: навч. посіб. [для студ. вищих навч. закл.] / Г. В.Савицька; [пер. з рос. Д.С. Обухова, М.Г. Обухової]. – К.: Знання, 2007. – 668 с.

Шарманская В.Н., Поветкина А.О. Экономико-математические и статистические методы как инструментарий экономической диагностики финансового состояния предприятия. В статье проводится терминологическая упорядоченность в экономико-математических и статистических методах экономического анализа. Разработан алгоритм экономической диагностики финансового состояния предприятия методами кластерного анализа.

Ключевые слова: финансовое состояние, инструментарий экономического анализа, кластерный анализ, детерминированные модели, стохастические модели, надежность предприятий, диагностика финансового состояния.

Sharmanska V.M., Povetkina A.A. Economic-mathematical and statistics methods as tools of economic diagnostics of enterprise. The terminology order in economic - mathematical and statistical methods of economic analysis is given in the article. The algorithm of economic diagnostics of financial situation by means of cluster analysis is developed.

Key words: financial condition, tools of economic analysis, cluster analysis, deterministic models, stochastic models, enterprise reliability, diagnostics of financial condition

Політика, історія, культура

УДК 331.105.44(477)(09)"18"

Берест І.Р.,

канд. істор. наук, ст. викладач
Львівського національного аграрного університету

Зародження та діяльність перших професійних спілок на українських землях у ХІХ ст.

У статті розглядаються передумови (економічні, етнокультурні, політичні, релігійні та ін.) зародження і діяльності найдавніших робітничих організацій, котрі за мету свого існування ставили соціальний захист робітництва, що стало основою формування перших професійних спілок на українських землях. Акцентовано увагу на важливому значенні професійних спілок у системі захисту економічних інтересів робітників краю, особливостях розвитку професійного руху за умов поліетнічного суспільства Галичини ХІХ ст., проблемі політизації профспілок, різних формах боротьби тощо.

Ключові слова: *робітники, професійні спілки, австрійська влада, друкарі, виступи, страйки.*

Перші професійні спілки на українських землях з'явилися за складних суспільно-політичних умов ще на початку ХІХ ст. У той час кріпацтво набувало «вишуканого» соціального значення, що гальмувало розвиток промисловості. Знекровлена війнами, селянськими виступами та повстаннями поневолених українців, в основі котрих лежали національні, релігійні, соціальні та інші суперечності, колишня могутня Річ Посполита, володарка переважної більшості українських земель перетворилася у найслабшу європейську державу. Як засвідчує історія, в 1772 р. вона була, в буквальному розумінні слова, розділена між Російською та Австрійською імперіями [1, с. 176–177].

Зауважимо, що основна маса українського населення та його земель опинилася в складі царської Росії, а значно менша стала власністю Австрії. Умовно можна визначити, що межею між імперіями стала Західна Волинь. Таким чином, з останньої чверті ХVІІІ ст. до 1918 р. західноукраїнські землі підпорядковувалися новій владі та отримали назву Королівство Галиції та Лодомерії [2, с. 22]. До Східної Галичини, Західної Волині, Закарпаття та на Буковину з корінних австро-німецьких володінь стали масово прибувати представники різних верств німецькомовного населення – барони, герцоги, рицарі, майстри-ремісники і навіть безземельні селяни, які у місцевих населених пунктах творили відмежовані колонії, або засновували нові поселення (Ернсдорф, Аннаберг, Карлсдорф, Пехерсдорф, Феліціенталь, Мільбах, Рефельд та ін.) [3, с. 6, 7, 8, 85, 86, 87].

З аналізу багатьох історичних праць вітчизняних та зарубіжних дослідників відомо, що чужоземних колоністів приваблювали не лише родючі чорноземні ґрунти, величезні неосвоені природні багатства (лісові запаси, лікувальні води, поклади нафти, газу, мінеральних солей, озокериту та інших корисних копалин), а й дешева робоча сила, що в загальному процесі нагромадження капіталу мало надзвичайно важливе значення [2, с. 22–23; 3, с. 4–186].

Крім цього, радикальні соціальні реформи австрійської імператриці Марії-Терези та її наступника імператора Йосифа у 70–80-х роках XVIII ст. дали значний поштовх суспільному і особливо економічному розвитку краю [4, с. 197–198]. Зокрема, скорочення панщини до 30 днів на рік сприяло переміщенню значної маси селянства з аграрного до промислово-виробничого сектора та стихійному формуванню нового робітництва, яке значно відрізнялося від старого цехового, хоча ще довго зберігало його архаїчні риси.

До приходу австрійської влади промисловий сектор у Галичині, в основному, опирався на ремісництво та невеличкі місцеві мануфактурні виробництва. Тільки у 1843 р. на західноукраїнських землях з'явилися перші (дві) парові машини [4, с. 195]. На основі результатів досліджень можна стверджувати, що наприкінці XVIII ст. в Прикарпатті найбільш активно почали освоювати лісові запаси. Деревина слугувала для різних житлово-господарських та виробничих потреб (будівництва, виготовлення меблів, транспортних засобів, знарядь, побутових виробів тощо) і виняткового значення вона набула у поліграфії. Потужна сировинна база лісових масивів Карпат та Прикарпатського регіону, стала вагомим й надійним основою для виробництва високоякісного паперу, на який тоді був великий попит у світі. Тому можна стверджувати, що перше робітництво у Галичині з'явилося саме у деревообробній промисловості. Важливо зазначити й те, що однією з перших промислових організацій у Королівстві Галиції і Лодомерії стала приватна поліграфічна фірма австрійського підприємця Антонія Піллера [5, арк. 1–5].

Як засвідчує відомий польський історик кінця XIX – початку XX ст. Йозеф Бялиня-Холодецький, Антоній Піллер прибув до Галичини 14 вересня 1772 р., тобто за часу військової експансії краю Габсбургами [5, арк. 1]. У 1773 р. у передмісті Львова він заснував потужне приватне поліграфічне підприємство (зараз воно є одним із навчальних корпусів Української академії друкарства). Підприємство знаходилося на нижньому Личакові (колишнє село, північно-східне передмістя Львова, зараз – вул. Личаківська 3) [8, с. 31]. Воно займалося забезпеченням державних друкарських потреб губернаторства, друком шкільних підручників, книжок польською й німецькою мовами тощо.

У своєму розвитку поліграфія спиралася на деревообробну промисловість. Адже в основі виготовлення паперу лежало добування целюлози. Тому не випадково першими промисловими підприємствами краю стали тартаки, які також забезпечували й інші деревообробні виробництва високоякісною деревиною. На тартаках широко використовувалася фізична робоча сила. Розпилювання деревини проводили вручну.

Повсякденна робота на перших поліграфічних підприємствах краю також характеризувалася значною трудомісткістю, довготривалістю, шкідливими умовами, що виникали у цехах внаслідок випаровування фарб та свинцю, відсутністю елементарних умов і охорони праці. Тому поширеним явищем серед поліграфістів були «професійні» (наприклад, легеневі) захворювання, каліцтво, виробничий травматизм, висока смертність, низька оплата за виконані роботи, використання дешевої (дитячої та жіночої) робочої сили тощо. Колишні робітники з поліграфічних виробництв, які на виробництві ставали інвалідами чи хворими, опинялися на узбіччі існування суспільства, без жодної допомоги та соціальної підтримки. Цьому, перш за все, сприяла відсутність належного законодавства в Австрійській монархії, яке хоча б у загальних рисах регламентувало правові відносини чи виробничі взаємини робітника та працедавця. Тому закономірним є те, що перша професійна робітнича організація на українських землях, яка поставила за мету свого існування організацію соціального захисту робітництва, виникла у поліграфічній галузі.

На основі результатів вивчення архівних документів львівський дослідник Роман Берест зробив унікальне відкриття в історії профспілкового руху в Україні. Своїми науковими статтями та монографічними працями ще у першій половині 90-х років минулого століття він засвідчив, що перша профспілка на українських землях була створена у листопаді 1817 р. (а не у 1905 р.) і отримала назву «Стоваришування Взаємної Допомоги Членів Друкарської Справи» [10, с. 7; 11, с. 88]. Згодом цей історичний факт підтвердили й інші історики [17, с. 77; 18, с. 101].

Зазначене наукове відкриття зараховує виникнення професійних спілок на українських землях до числа перших подібних об'єднань у європейському масштабі. Як зазначив у вступному слові до публікації «Матеріалів історії профспілкового руху в Західній Україні» (2009 р.) Голова Об'єднання профспілок Львівщини Р. М. Дацько, «...страх втрати роботи через звільнення, хворобу чи нещасний випадок та залишитися без грошей й, відповідно, неспроможністю вижити, а тим більше утримувати сім'ю наштовхував працюючих на гуртування, об'єднання й кооперування, взаємопідтримку і солідарність» [8, с. 1].

Цікавим є і те, що окремі польські дослідники, зокрема, Люціан Кіщинський [12, s. 14], приписують цю важливу історичну подію, яка відбулася в прадавньому українському місті Львові, до історії профспілкового руху в Польщі. Зазначимо, на початку XIX ст. польський народ також не мав держави, територіально був розділений і знаходився під протекторатом Російської та Австрійської імперій.

Таким чином, доволі вагомим історичним фактом стало виникнення першої професійної спілки на українських землях саме у Львові. Її організатором став найманий керівник друкарні Антонія Піллера, Йозеф (Єжи) Леонард Руль. З нагоди свого дня народження 6 листопада 1817 р. він пожертвував 10 гульденів на створення спеціального фонду для допомоги хворим й скаліченим товаришам й сім'ям померлих [5, арк. 5]. У той же день його добродійну ідею підтримало ще кілька робітників зазначеної друкарні.

Наукові дослідження писемних джерел засвідчують, що на момент своєї появи це була невелика, позапартійна організація галицького робітництва. До її складу увійшло всього кілька осіб, яких на певних ідеях товариської соціальної взаємодопомоги та взаємопідтримки зумів зорганізувати Й. Руль. Вступ до Товариства був добровільним. Кожен із вступників мав внести до скарбниці один гульден вступного (вписового) внеску і щотижнево, з метою зростання фонду, сплачувати ще по 9 крейцерів. На початку XIX ст. там працювало понад 80 робітників [8, с. 31].

Важливо підкреслити, що зазначене Товариство львівських поліграфістів поступово ставало популярним. Крім власних робітників до участі в ньому уже 15 листопада 1817 р. долучилося робітництво друкарні, яка належала Юзефу Шнайдру (Шнайдеру). На той час членами Товариства вже значилося 25 осіб, але їх прізвища поки що залишаються невідомі. Слід відзначити й те, що на загальних зборах було обговорено та накладено річний мораторій на кошти і жоден із членів не міг скористатися допомогою аж до 22 листопада 1818 р., хіба що на випадок крайньої потреби [8, с. 32; 12, s. 14].

Є також відомості, що зазначена робітничка спілка мала Статут, який розробив Й. Руль. Його було затверджено на загальних зборах 10 травня 1818 р. [8, с. 32; 16, с. 3]. Як засвідчують архівні документи, згідно зі статутними положеннями було збільшено вписові внески для нових членів. Крім вищезазначених вступного та поточного внеску кожен член Товариства у свій день народження вносив у касу 1 гульден 15 грошів. Побутувала практика фінансового покарання недисциплінованих осіб на користь організації.

На базі аналізу результатів архівних джерел та наукових досліджень можна стверджувати, що саме перші робітничі професійні спілки не тільки у Європі, а й у світі утворилися як результат практичного пошуку робітників у вирішенні проблеми соціального захисту на виробництві чи в інших сферах [6; 7, s. 1–2].

Важливо відзначити, що саме професійні спілки своєю діяльністю сприяли формуванню робітничого законодавства, яке наприкінці XVIII ст. лише переживало основи становлення. У кожній державі світу простежуються певні особливості у часі виникнення перших профспілок, різні рівні їх становлення та розвитку, виділяються характерні риси, ознаки, впливи національних та релігійних традицій тощо. Проте найбільш строкато відбувалося виникнення перших профспілок на українських землях. Це зумовлювалося політикою правлячих родин Романових та Габсбургів. Зокрема, населення підросійської території українських земель майже до останньої чверті XIX ст. залишалося закріпаченим. Слабкорозвинута промислова складова загального сектора економіки була основною причиною невеликої кількості робітників. Наприклад, на території сусідньої Волині, яка підпорядковувалася Російській імперії, ситуація була кардинально іншою. Тут жорстоко

придушувались будь-які прояви українського громадського життя. У 1845 р. було прийнято, а в 1847 р. впроваджено в усіх колоніальних володіннях Росії новий кримінальний кодекс [9, с. 295]. У результаті цього закону на учасників страйків, чи осіб, котрі самовільно залишили робоче місце, чи непокірних роботодавцю працівників, очікувало жорстоке покарання. Залежно від міри порушення того чи іншого робітника могли арештувати, етапувати на примусові роботи до Сибіру або публічно побити, що вважалося повчально-виховним заходом для інших осіб.

Впровадження цього кодексу фактично відбулося напередодні скасування кріпацтва в Галичині. Зрештою, пізніше для полегшення праці робітників на підприємствах було видано указ «Про організацію лікарської допомоги в промислових закладах». Аналіз цього документа вказує на його формальний характер. Зокрема, на підприємствах за власний рахунок передбачалась організація лікарень з розрахунком одне ліжко на 100 працюючих осіб. Враховуючи те, що Волинь вважалась не надто розвинутим регіоном Російської імперії, то практично жодне підприємство не могло реалізувати цей указ.

Порівняно пізні виникнення робітництва, його поліцейське переслідування, терор, політизація суспільного життя політичними партіями різних спрямувань та інші чинники стали основною причиною пізньої появи професійних спілок на підросійських землях України, що припадає аж на період революційних подій 1905–1907 рр. [15, с. 14].

Як відомо, процес промислового виробництва в XIX ст. був далекий від ідеальних умов, не дотримувались санітарні норми, постійно погіршувались умови праці. Робітники часто хворіли, не маючи змоги оплатити елементарне лікування. По своїй суті, утворення першої профспілки, передбачало організацію взаємної підтримки та допомоги між робітниками.

На початку 1818 р. у спілці «Стоваришування Взаємної Допомоги Членів Друкарської Справи» спостерігається активна діяльність робітничої каси взаємодопомоги. На жаль, зараз не можемо навести точну суму поточного грошового внеску, але після проведення грошової реформи на початку 20-х років XIX ст. він становив у середньому 6 злотих на рік на одного члена організації [8, с. 32]. Робітникам надавали не тільки грошову, а й матеріальну допомогу, пов'язану з хворобою та втратою працездатності, пільгову позику коштів.

Після смерті Йозефа Руля (1824 р.) друкарню та професійну спілку очолив Ян Метзлер, який за п'ять років керівництва допустив величезні на той час фінансові та матеріальні розтрати, що становили приблизно 500 злотих.

Новим управителем друкарні та керівником професійної спілки друкарів на уже значеній фірмі Піллера у 1829 р. став Ян Шульковський. Йому довелося відновлювати робітничу касу, яка виявилася порожньою. За короткий період він зумів якісно налагодити роботу організації. 11 листопада 1829 р. на загальних зборах поліграфістів було прийняте рішення про надання так званої подорожньої допомоги у розмірі 1 злота кожному, хто, прибувши до Львова з інших земель імперії, так і не зумів знайти роботу [8, с. 32–33].

Вірогідно інфляція стала причиною того, що 24 квітня 1831 р. було ухвалено рішення про підвищення допомоги при хворобі з 2 до 3 злотих, подорожню допомогу з 1 злота до 1 злота 30 грошів, про виділення на похорон 10 злотих та ін. Тоді тижневий внесок члена професійної спілки незалежно від заробітку становив 6 грошів [8, с. 33].

Грізною хвилею національно-визвольних заворушень та революцій пройшла Європою «Весна народів». У результаті соціальних потрясінь австрійський цісар Фердинанд I змушений був 16 квітня 1848 р. проголосити акт про скасування кріпосного права.

17 серпня 1848 р. під впливом революційних подій у Львові в світ з гранок фірми Піллера вийшов перший номер профспілкової газети «Приватний службовець». Вона вийшла за ініціативою та фінансуванням працівників згаданої вище професійної спілки [11, с. 89]. Вона мала стати щотижневим загальним робітничим виданням. При заснуванні друкованого органу ставилась мета не тільки об'єднання наявних спілок, а й широке сприяння створенню нових профспілок інших галузей. Незважаючи на те, що газета орієнтувалася переважно на українських робітників (її редактором був Євстахій Журавлевич), вийшла вона польською мовою [12, с. 18].

Проте це видання проіснувало недовго. У результаті антиреволюційних подій у листопаді 1848 р. поліція його закрила. У 1852 р. з невідомих обставин припинило існування «Стоваришування Взаємної Допомоги Членів Друкарської Справи» [8, с. 33].

Подібна доля спіткала профспілкове товариство, що існувало при друкарні Осолінських у Львові. Занепад організації розпочався після звільнення в 1850 р. голови спілки Лукаша Скерла. У 1856 р. було звільнено Антонія Тромпетера – керівника львівської робітничої спілки друкарні Віняра [8, с. 33].

Починаючи з середини 60-х років XIX ст., суспільно-політичний рух у Західній Україні набуває більш виразної та чіткої політичної орієнтації. 21 грудня 1867 р. в Австрії запроваджується Конституційний закон на зміну та доповнення до основного закону про імперське представництво. Його умови поширювались також на і на землі Східної Галичини. Фактично це означало прийняття першої демократичної конституції, що передбачала запровадження відповідних реформ та змін у суспільно-політичному житті держави. Окремі пункти стосувалися розвитку та діяльності профспілкового руху. Наприклад, ст. 12 надавала громадянам право на проведення зборів, а також заснування на виробництвах професійних робітничих об'єднань. Статтею 13 кожному громадянину гарантувалась воля у висловленні думок в усній чи письмовій формі, у пресі. Загалом впровадження в життя цього документа відкривало новий етап у становленні та розвитку профспілкового руху в Західній Україні [13, арк. 144].

На початку травня 1868 р. у Львові виникає молодіжне профспілкове товариство «Зоря». Ініціатором його створення став Антон Манковський, котрий на той час працював майстром-поліграфістом і вже мав певний досвід в організації профспілок робітників. Ця організація ставила за мету об'єднати підмайстрів, учнів та нефахову молодь, яка була задіяна у поліграфічній промисловості.

У січні 1869 р. у Львові починає виходити польською мовою часопис профспілкового товариства «Зоря» під назвою «Ремісник». Редакторські функції взяв на себе польський громадський діяч Кароль Лібельт [14] – один з найактивніших членів молодіжної профспілки [12, с. 22]. На сторінках цього видання він не тільки зосередився на виробничих проблемах, а й значно розширив масштаби впливу друкованого органу. На шпальтах часопису висвітлювались події, які відбувались не лише на території Австро-Угорської монархії, а й в інших державах. Завдяки статтям про страйки, виступи, протести, демонстрації, арешти, вуличні розправи, вимоги протестуючих, газета здобула значну популярність не тільки у профспілковій організації, але й у робітничому середовищі. Це у свою чергу сприяло поширенню та зростанню профспілкового руху в краї.

Згодом було проголошено конституцію та скликано парламент [9, с. 318]. Австрійський монарх змушений був робити все, аби лише утримати владу в своїх руках. Другим важливим фактором стало поширення народницьких та соціалістичних ідей. Але враховуючи те, що до початку 70-х років XIX ст. народництво як течія в робітничому русі стало себе вичерпувати, а домінантною залишалася соціалістична ідея, то і профспілковий рух значною мірою почав дотримуватися соціалістичної орієнтації.

21 листопада 1869 р. у Львові відбулися загальні збори поліграфістів, на яких було створено першу профспілкову організацію соціалістичної орієнтації. До складу цієї профспілки ввійшли лише члени державної друкарні. Ця організація отримала назву «Товариство поступове» і презентувала тоді ж свій статут. Над проектом цього документа працювали найбільш досвідчені діячі галицького профспілкового руху – Я. Гошовський, А. Манковський, Ж. Данилюк, А. Вишневський та С. Беднарський [12, с. 24].

Перший параграф Статуту містив інформацію про те, що ця професійна спілка носить характер класової організації. Цими словами автори статуту акцентували увагу на досить популярному на той час соціалістичному напрямі власної діяльності. Також, термін «класовий» давав зрозуміти, що тут є зібрана певна група чи категорія працівників, котрі підтримують соціалістичну ідею. Як зазначалося в статуті, основною метою роботи профспілки були:

- робота над загальною та професійною освітою власних діячів;

- поліпшення умов побуту та праці робітників через участь у боротьбі;
- організація робітничих кас заощаджень для економічної незалежності від працедавця.

Після таких подій не забарився і перший проведений професійною спілкою страйк у Галичині, який організували та провели у Львові 24–30 січня 1870 р. Організатором виступило згадане нами вище «Товариство поступове». Причиною виступу стало зниження розцінок на виконані роботи в поліграфії, яке провели на початку року власники друкарень. Крім того, не було обмеження тривалості робітничої праці у цій галузі [12, s. 25].

Страйк тривав безперервно протягом семи днів. За цей час було повністю паралізовано випуск усіх друкованих видань Львова. Керувала страйком Тарифна Комісія, яку обирали із членів страйкового комітету профспілки. Лише 30 січня, потрапивши у безвихідне становище, підприємці змушені були прийняти вимоги профспілки. У результаті цих подій, власники змушені були піти на поступки і майже вдвічі підвищили тарифні ставки на виконані роботи і, що найголовніше, тривалість робочого дня обмежили до десяти годин.

Враховуючи вищезазначене доходимо висновку, що професійні спілки України мають гідну власну історію. Під чужоземним пануванням вони пройшли складний і довготривалий шлях пошуків та розвитку. Логічно, що професійні спілки могли творитися там, де склалися відповідні умови. Не випадково у період заснування перших підприємств, відсутності трудового законодавства, скрутного становища робітників творцями перших профспілок виступили наймані управителі виробничих закладів та установ, які між власником та знедоленим робітництвом шукали певного соціального компромісу. Безсумнівно, що потреба створення професійних спілок на українських землях була викликана становленням та поступовою еволюцією нових капіталістичних відносин, які формувалися між працедавцем і робітництвом у площині виробничо-економічних реалій, на котрі значний вплив здійснювали різні чинники (національні, релігійні, політичні, соціальні, етнокультурні та ін.) і навіть системи державного управління. Як засвідчує історія, більш рання чи пізня поява та діяльність робітничих профспілок сприяла поступовій консолідації робітництва у його боротьбі за економічні та соціальні права. Тому не випадково наприкінці XIX ст. профспілковий рух став об'єктом прискіпливої уваги різних політичних партій, які прагнули скеровувати його у русло політичної боротьби, нерідко ігноруючи основні проблеми.

Література:

1. Мицик Ю.А. Історія України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. – К.: ВД «Кієво-Могилянська академія», 2008. – 591 с.
2. Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 359 с.
3. Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини / В. Кубійович. – Wiesbaden, 1983. – 175 с.
4. Лазарович М. Ілюстрована історія України / М. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2007. – 470 с.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф.82 (Личний фонд польського історика Юзефа Бялиня-Холодецького), оп.1, спр.24 (Гранки з коректою монографії Ю. Холодецького «Півтора століття друкарні фірми Піллер – Нейман у Львові». – 23 арк.
6. Профсоюзы мира. Справочное издание / ред. В.Е. Можаяев; В.Е. Сергеева; Д.А. Симуков. – М., 1989. – 655 с.
7. Komisja zwiazkyw zawodowych w Awstryj. – Wien. – 12 s.
8. Берест Р. Матеріали історії профспілкового руху (1817–1939) / Р. Берест. – Львів: Вид-во об'єднання профспілок Львівщини, 2009. – 36 с.
9. Історія Центрально-Східної Європи: посіб. для студ. істор. та гум. фак-ів університетів / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – С. 295.
10. Берест Р. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1817–1939 рр.) / Р. Берест. – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1995. – 126 с.
11. Нариси історії професійних спілок України / Гол. ред. О.М. Стоян. – К., 2002. – 731 с.
12. Kieszczyński L. Kronika ruch zawodowego w Polsce 1808-1939. – Warszawa, 1972. – 433 s.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 146 (Галицьке намісництво), оп. 25, спр. 8, арк. 114.

14. Либельт [Електронне видання]. – Режим доступу: www.dic.academic.ru/dic.nsf/sie/9627.
15. Очерки истории профессиональных союзов Украинской РСР. – К.: Изд-во политической литературы, 1983. – 663 с.
16. Buniak P. Zarzys historyczny organizacji drukarzy Iwovskich / P. Buniak // Ognisko. 1875–1935. Jednodniywka wybada z okazji 60-lecia istnienia Stowarzyszenia drukarzy i pokrewnych zawodow dla Malopolsky Wschodniej «Ognisko» we Lwowe. – Lwuw, 1936.
17. Боднар Г.А. Зародження та діяльність профспілкових осередків в Галичині у ХІХ – на початку ХХ ст. / Г.А. Боднар // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – №3. – С. 77–82.
18. Жерноклеев О.С. Профспілки в структурі та діяльності соціал-демократичних партій Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О.С. Жерноклеев // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – №3. – С. 100–107.

Берест И.Р. Зарождение и деятельность первых профессиональных союзов на украинских землях в ХІХ в. В статье рассматриваются предпосылки (экономические, этнокультурные, политические, религиозные и др.) зарождения и деятельности первых рабочих организаций, которые целью своего существования ставили социальную защиту трудящихся, что стало основой формирования первых профсоюзов на украинских землях. Акцентировано внимание на общественном значении профессиональных союзов в системе защиты экономических интересов рабочих края, особенностях развития профсоюзного движения в условиях полиэтничного общества Галичины ХІХ в., проблеме политизации профсоюзов, разных формах борьбы.

Ключевые слова: рабочие, профессиональные союзы, австрийская власть, печатники, выступления, страйки.

Berest I.R. Origin and activity of the first trade unions on the Ukrainian lands in the ХІХth century. Economic, ethnocultural, political and religious background for the origin and activities of the oldest labour organisations was outlined in the article. It is pointed out that the main objective of these organisations was social protection of worker and it became the basis for the formation of the first trade unions on Ukrainian lands. Much attention is paid to the importance of trade unions in the protection of economic interests of the local labour force; the development of labour movement under the conditions of polyethnic society of Galychyna in the ХІХth century and to political problems of the trade unions and various forms of struggle.

Key words: labour force, trade unions, authorities of the Austrian Empire, printing workers, street clashes, strikes.

УДК 94:2-78](477)"192"

Жолоб М. П.,

аспірант кафедри історії та археології слов'янських народів
Інституту педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Динаміка чисельності національних релігійних громад в Україні упродовж 20-х років ХХ ст.

У статті проаналізовано динаміку чисельності релігійних громад, що входили до складу протестантських, католицьких, старообрядницьких та іудейських релігійних організацій і культових споруд, де задовольняли власні духовні потреби представники національних меншин України протягом 20-х років ХХ ст., серед яких слід виділити поляків, німців, євреїв та росіян-старовірів. Визначено основні фактори, що впливали на зміни в чисельності національних релігійних общин та культових споруд, якими користувалися їх члени.

Ключові слова: релігійна громада, культова споруда, національна меншина, лібералізація державно-церковних відносин, молитовні будинки, православна церква.

Соціально-політичні та економічні зміни, що відбулися в Україні з початку 20-х років ХХ ст., мали безпосередній вплив на стан релігійних громад національних меншин України. Це був час відходу більшовиків від політики «воєнного комунізму» і лібералізації державно-церковних відносин, пов'язаний з реалізацією декрету про відокремлення церкви від держави й впровадженням у життя елементів НЕПу та політики коренизації. На тлі цих перетворень відбувалися певні зміни чисельного складу релігійних общин нацменшин України.

Метою цієї статті є аналіз динаміки чисельності релігійних громад національних меншин України та культових споруд, якими ті користувалися для проведення богослужінь протягом 20-х років ХХ ст.

Незважаючи на те, що комплексного наукового дослідження з цієї теми не було здійснено, все ж деяким її аспектам приділили увагу у своїх працях такі дослідники як В. Ганзуленко [1], О. Козерод [5], І. Луковенко [7], К. Пивоварська [9], Н. Рубльова [11]. Однак вони зосередилися, головним чином, на окремих конфесіях чи національних меншинах, до того ж переважно обмежувалися при цьому певним регіоном.

Складовою частиною радянської політики щодо релігії було поступове зменшення кількості наявних релігійних громад шляхом закриття культових споруд, якими вони користувалися. Комуністи, крім застосування стандартних шаблонів атеїстичної складової марксистсько-більшовицької ідеології, такі дії могли поставити в залежність від будь-яких обставин, наприклад, пов'язати їх з питаннями національного характеру. У звіті про роботу Бюро нацменшин при Катеринославському губернському виконавчому комітеті за 1924 р. говорилося: «Національно-шовіністичний дух досить сильно розвинутий серед усіх національних меншин, що частково пояснюється неправильним проведенням місцевими робітниками нашої національної політики та надмірною релігійністю нацменшин» [18, арк. 94].

Початок цієї кампанії припадає на 1921–1922 рр., вона проводилася під прикриттям відповідей на звернення трудящих щодо закриття тих або інших будинків різних релігійних культів. Щоб підтвердити, що закриття молитовного будинку проводиться на прохання народу, а не за вимогою місцевих партійних і державних органів, міліція часто змушена була шукати ініціаторів серед молодих робітників, будівельників, військових та ін. [5, с. 141]. Так, зокрема, в одному із цих звернень говорилось: «Ми, робітники міськмилини імені тов. Зінов'єва заявляємо відділу національних меншин, що вже настав час закрити синагогу Бродського, котра стала останнім часом біржею спекуляції і контрреволюційно-агітаційним центром. Тому ми просимо закрити її і замість неї відкрити робітничий клуб, орган, де буде гартуватися червона спайка робітників і селян» [19, арк. 13].

За підрахунками НКВС, у семи губерніях України 1 вересня 1924 р. кількість закритих

молитовних споруд становила 4,7 % від їх загальної кількості у дореволюційний час. Припинилося богослужіння в 12 костьолах, одній кірсі, трьох менонітських та чотирьох старообрядницьких молитовних будинках. 14,5 % від усіх закритих культових споруд становили 52 синагоги, 29 з яких знаходилися лише в Одеській окрузі та 12 – у самій Одесі [13, арк. 74]. Чимало закритих (використовуючи радянський неологізм) молбудів становили так звані домові церкви, тобто, як це було зазначено у спеціальному роз'ясненні Народного комісаріату юстиції УСРР, ними були ті культові споруди, які розташовувались у приміщеннях державних установ, лікарнях, казармах, навчальних закладах, місцях ув'язнення тощо. Через те, що до приходу більшовиків вони переважно належали Російській православної церкві, релігійні інтереси представників неправославних національних меншин УСРР в цьому питанні порушувалися меншою мірою, ніж віруючих, які належали до найбільшої церкви України, структура якої однак через кілька розколів на той час вже була порушена [2, с. 6]. Але й тут прикладом може послугувати каплиця в с. Війтівці на Вінниччині, яка розміщувалася на території цукрового заводу. Незважаючи на те, що місцеві католики мали дозвіл користуватися храмом п'ять років, Літинська ліквідаційна комісія 31 січня 1923 р. закрила і передала каплицю адміністрації заводу для обладнання там клубу або читальні. У м. Києві 1923 р. було зачинено кілька іудейських культових споруд за вимогою установ, на території яких вони знаходилися: синагогу Нахлес-Ісроель у садибі Кожтресту, Тіферес-Ісроель при дитячій бібліотеці, синагогу Зайцева в лікарні [13, арк. 40].

Разом з тим, протягом 20-х років влада позбавляла релігійні громади культових споруд, головним чином там, де не було відповідної кількості віруючих для реєстрації общини. Наприклад, «через відсутність віруючих» 1924 р. закрито католицькі каплиці в Калинівці та Черепашинцях Вінницької округи. На той час тільки при 11 з 106 каплиць на Поділлі офіційно діяли католицькі релігійні громади [10, с. 905].

Інколи віруючим вдавалося відстояти культові споруди. Так, 4 листопада 1921 р. ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову за фактом реквізиції синагоги у м. Золотоноші. Підкреслювалося, що зайняття молитовного будинку під лікарню у цьому випадку було неправомірним і визнано за необхідне підтвердити постанову ВУЦВК про відміну цієї реквізиції [2, с. 6; 5, с. 142].

Представники радянської влади у 1927 р. констатували, що іудейських культових споруд у порівнянні з їх кількістю в 1917 р. зменшилося на 23,28 % (з 1 400 до 1 034), а римокатолицьких храмів на 14,9 % (з 322 до 274). Пояснювався цей процес більшовиками так: «Зменшення кількості функціонуючих молитовних будинків є природним наслідком згасання релігійності в УСРР... Зменшення кількості членів релігійних громад сприяло зменшенню матеріальних прибутків релігійних організацій, а отже скоротило потребу в молитовних будинках і спроможності щодо їх утримання...» [16, арк. 20]. Швидше за все, необхідна для складання статистичних даних інформація навмисно була спотворена. На час формування та аналізу інформації необхідної для звіту, просто не враховано частини громад, а отже, й молитовних споруд, які знаходилися в їх користуванні. Таким чином, неправомірно збільшуючи цифру закритих культових споруд представники радянської влади мали на меті унаочнити досягнення певного успіху у виконанні поставленої комуністичною партією задачі щодо боротьби з церквою та релігією. Доказом цього є те, що на 1 жовтня 1929 р. іудейських культових будівель нараховувалося близько 1 200, а католицьких – 320, що суттєво відрізняється від вказаних цифр, хоча слід відзначити, що й ці дані є неточними і завищеними [17].

Порушуючи питання загальної чисельності релігійних громад національних меншин УСРР у 20-ті роки ХХ ст., слід зауважити, що нині відсутні достовірні дані щодо їх кількості. Статистичні відомості щодо числа общин та їх кількісного складу вимагають критичного ставлення, оскільки з метою ідеологічного насадження державного атеїзму влада свідомо занижувала показники релігійності населення. Також слід відзначити той факт, що наявні статистичні джерела не повні за своїми інформативними можливостями, представлені у них дані уривчасті та мають суперечливу природу. Слід зауважити, що на початку 20-х років робота ліквідкомів щодо обліку релігійних громад проводилася на низькому рівні та мала

фрагментарний характер. До того ж під час обліку місцеві органи влади враховували переважно зареєстровані общини, натомість досить часто у статистичних звітах були відсутні дані щодо чисельності незареєстрованих громад.

У радянській Україні у 1924 р., за даними НКВС УСРР, було зареєстровано 1 026 іудейських громад, які об'єднували 138 583 віруючих євреїв [5, с. 146]. Звичайно вказані цифри дають приблизне уявлення про релігійність єврейського населення, оскільки за офіційними документами цієї ж державної структури на 1 січня 1925 р. кількість зареєстрованих іудейських релігійних общин в Україні зросла до 1 242, які формувало 243333 особи. Найбільше таких релігійних громад було у Подільській губернії – 362, Волинській – 225 та Київській – 208 [13, арк. 141]. 292 громади, тобто 23,5 % від загальної кількості, містилися на території лише Одеської та Катеринославської губерній. Це пояснюється тим, що євреї становили вагомую частку міського населення та населення землеробських колоній регіону. За результатами перепису 1926 р., євреї становили 41 % населення Одеси, 37,7 % – Зінов'ївська, 33,1 % – Херсона, 32,8 % – Первомайська, 26,6 % – Миколаєва, 20,3 % – Запоріжжя [4, с. 810]. Разом з тим у самій тільки Запорізькій окрузі існувало 16 общин, що об'єднували 3 212 членів, або 40 % всього дорослого населення. В найбільшій єврейській сільраді округу, Новозлатопільській, нараховувалося три громади, які користувалися двома молитовними будинками. Кількість членів цих релігійних громад становила 191 особу, серед яких 113 були чоловічої статі [8, с. 73]. Частка євреїв у загальному обсязі населення округів також була значною: в Одеській – 23,1 %, в Миколаївській – 11,1 %, Єлизаветградській – 9,1 %, Балтській – 7,1 % тощо [4, с. 810]. Однак, у деяких регіонах їх частка від загальної кількості населення була порівняно незначною. Зокрема, на території Донецької губернії у цей час існувало 25 громад, що об'єднували 6 045 осіб [6, с. 42]. Незважаючи на це, синагоги цієї адміністративно-територіальної одиниці були не тільки у великих містах, таких як Юзівка (з 1924 р. – Сталіно), Маріуполь, Бахмут, Єнакієве, Горлівка, Слов'янськ, а й у невеличких робітничих поселеннях (Лозова, Дружківка, Костянтинівка та ін.) [7, с. 172]. Найбільша цифра, що відображає кількість євреїв, які заявили про свою приналежність до іудейських релігійних общин, встановлена органами влади 1 липня 1925 р. і сягає 337 360 осіб, які розподілялися серед 1 213 громад [15, арк. 4]. На початок 1928 р. кількість взятих на облік іудейських громад знову скоротилася, їх число становило 1 076 загальним обсягом 124 264 члена [16, арк. 3], а до жовтня 1929 р. ще раз зросло до більш ніж 1 200 общин з близько 110 тис. членів [17]. Необхідно зауважити, що числові показники, які вказують на кількість релігійних громад та членів у їх складі за жовтень 1929 р., і які наводитимуться й надалі у тексті щодо інших конфесій, адептами яких були представники національних меншин України, дещо завищені. Слід відзначити, що невелика кількість євреїв входила до секти євангельських християн. Так 1 січня 1928 р. було зареєстровано чотири громади вказаного типу, до яких себе зараховувала 261 особа зазначеної національності [16, арк. 2]. Тоді як майже два з половиною роки до цього, кількість таких общин з єврейським складом віруючих становила 23, 20 з яких знаходилися в Черкаській окрузі [13, арк. 138].

За офіційними відомостями НКВС, в Україні станом на 1 липня 1925 р. до 332 католицьких громад, котрі знаходилися головним чином у Правобережних губерніях, входило 118 265 членів: у Подільській – 104 громади і 33 752 членів у них, у Волинській – відповідно 65 і 21 102, у Київській – 52 і 19 029, тоді як на 1 вересня 1924 р. їх налічувалося всього 252 [15, арк. 4]. Переважну більшість громад становили поляки. На обліку НКВС було 85 ксьондзів, а вже через два роки ця кількість скоротилася до 70. Від офіційних помітно відрізнялися дані польських дипломатичних представництв в Україні, які базувалися на тодішніх костьольних відомостях. Згідно із цими даними лише у Житомирській дієцезії 1927 р. було 350 тис. віруючих, 107 костьолів і 68 священників, у Кам'янецькій – 350 тис. віруючих, 114 діючих костьолів (100 парафіяльних, один непарафіяльний та 13 філіяльних), 42 священники [12, с. 17]. Впродовж 20-х років чисельність римо-католиків Південної України порівняно з дореволюційним періодом, коли південно-українські католицькі парафії налічували 156 954 осіб, скоротилася в 3–4 рази. Різке скорочення кількісного

складу парафіян Римо-католицької церкви було спричинено як політичними, так і демографічними факторами. Серед причин зменшення кількості віруючих були: початок Першої світової війни та пов'язані з нею утиски проти місцевого німецькомовного населення, значну частину якого становили німці-католики; еміграційні процеси революційних років (римо-католики України виїжджали за межі колишньої Російської імперії у пошуках мирного життя); «червоний терор» проти «контрреволюційних елементів», до числа яких більшовики відносили духовенство та паству РКЦ; голод 1921–1922 рр. та ін. [1, с. 70]. Та все ж на Півдні України продовжували існувати 92 релігійних громади, що становили 30 % від усіх католицьких общин УСРР. На початок 1925 р. найбільше таких громад діяло в Одеській губернії – 62 (6,7 % від загальної кількості), дещо менше в Катеринославській – 19 (2,3 %) та Донецькій – 9 (0,8 %) [3, с. 142]. Чимало релігійних громад регіону формувало населення німецького етнічного походження. В цей час у Люксембурзькому районі Маріупольського округу більш як 80 % населення становили німці-колоністи (23,7 тис. осіб) які свої духовні потреби задовольняли в 13 храмах, п'ять з яких були католицькими. В Республіканському районі того ж округу діяло шість католицьких храмів. У Бахмутському (Артемівському) окрузі Донецької губернії знаходилося 11 католицьких колоній. На 1 вересня 1925 р. в Ландауському німецькому національному районі Нікопольського було зареєстровано 20 релігійних громад, серед яких дев'ять були католицькими [11, с. 347]. Проте на 1 січня 1928 р. в Україні кількість зареєстрованих польських католицьких громад скоротилося до 284 (166 628 членів), німецьких налічувалося п'ять (1 510 членів) та одна французька [16, арк. 3], а 1 жовтня 1929 р. їх загальна чисельність знову зросла до 320 при кількості членів більш як 162 тис. осіб [17].

Майже всі євангельсько-лютеранські громади в Україні склалися з представників німецької національності. Кількість лютеран на 1 вересня 1924 р. становила 19 362 особи, які формували 137 громад, але вже до кінця року їх стало налічуватися 38 431 особа, вони входили до 192 громад, з яких найбільше було у Житомирській (58 громад) та Коростенській (43 общини) округах, чимало їх налічувалося в Одеській окрузі та Катеринославській губернії [13, арк. 31]. На 1 січня 1928 р. кількість німецьких лютеранських громад дорівнювала 188 з 62 928 членами, чехи мали одну общину з 76 особами в ній, шведи 1 з 407 членами [16, арк. 3]. 1 жовтня 1929 р. загальна кількість лютеранських общин збільшилася до 217, котрі нараховувало майже 50 тис. членів [17].

З 1 травня до 1 вересня 1924 р. кількість німецьких менонітських релігійних громад в Україні у зв'язку з реєстрацією общин їх представниками протягом цього періоду в Катеринославській губернії, зросло з 24 [13, арк. 24] до 48, до складу яких входило 38 237 членів. Найбільші зареєстровані общини цього християнського напрямку були в Мелітопольській (15 громад з 15 780 членами) та Бердянській (шість громад з 16 439 членами) округах. Певна кількість релігійних громад менонітів, але із значно меншою кількістю їх прихильників були у Сталінській окрузі Донецької губернії (11 громад з 1 328 членами), Херсонській окрузі Одеської губернії (дві громади з 1 825 членами) та Ізюмській окрузі Харківської губернії (п'ять общин з 614 членами) [13, арк. 18]. Як бачимо, на одну менонітську громаду в середньому припадало 797 членів [13, арк. 19]. Кількість релігійних громад менонітів на 1 серпня 1925 р. збільшилося ще до 81 (42 974 членів), з яких найбільше було в Катеринославській (52 громади), та в Донецькій (20 громад) губерніях [13, арк. 138]. На 1 січня 1928 р. кількість общин скоротилася до 63 з 20 153 членами [16, арк. 2], а вже до 1 жовтня 1929 р. ще до 38, які налічували близько 13 тис. осіб [17]. Чи не основною причиною такого стрімкого зменшення кількості менонітських релігійних громад наприкінці 20-х років стала еміграція німецького населення, викликана втручанням радянської влади в економічне життя колоній та дискримінація, пов'язана з масовим позбавленням виборчих прав представників цієї нацменшини [20, арк. 173].

Серед німецького населення України була невелика кількість adeptів секти «Євангельські християни» – вісім громад (всього членів – 233 чоловіки, 234 жінки) та баптистів – 18 громад (станом на 1 січня 1928 р.) [16, арк. 2], тоді як 1 серпня 1925 р. останніх було зареєстровано лише шість громад [13, арк. 138]. Чимала кількість німецьких баптистів

знаходилася в Одеській окрузі, де станом на осінь 1929 р., проживало 1300 прихильників даного релігійного напрямку, які входили до складу 14 громад [17, арк.47].

На 1 січня 1925 р. по Україні налічувалося 72 російських старообрядницьких громад попівців (29 103 члени), найбільша кількість яких знаходилася в Подільській губернії (20 об'єднань віруючих) та 29 общин старовірів-безпопівців (3 908 членів), 10 з яких знаходилося тільки у Волинській губернії [13, арк. 141]. На 1 лютого 1927 р. кількість зареєстрованих громад попівців становила 63, а вже на 1 січня 1928 р. сягнула 101 при 25 219 членах [16, арк. 16], тоді як кількість общин безпопівців на цей час, порівняно з 1925 р., скоротилася до 16 з 2288 членами [16, арк. 3]. На 1 жовтня 1929 р. нараховувалося 43 громади попівців (10,5 тис.), 10 громад безпопівців (1,5 тис.), 17 громад (3,2 тис.) в статистичних даних подано як просто «старообрядницькі», без уточнення напрямку [17].

Вірменські церковні громади існували практично на всій території Лівобережної України, де проживали представники цієї національної меншини. Найбільша вірмено-григоріанська церква знаходилася у Харкові. Її статут було зареєстровано 1924 р. на засіданні Міжвідомчої комісії щодо товариств і союзів. У складі цієї громади налічувалося 570 осіб, з них 320 чоловіків і 250 жінок. Середній вік віруючих – від 30 до 50 років [9, с. 300]. Так, станом на 1 січня 1928 р. в Україні налічувалося п'ять громад віруючих з 864 членами, тоді як три роки перед цим їх було вісім [13, арк. 141]. Серед них такі великі як у Харкові і зовсім невеличкі – в Мелітопольському окрузі (47 осіб) [14, арк. 9]. Можна стверджувати, що для виникнення вірмено-григоріанських громад кількість віруючих не мала великого значення, головною була їх наявність.

Отже, попри часткову достовірність статистичних даних з обліку релігійних громад, доходимо висновку, що майже протягом всього першого десятиліття існування радянської влади в Україні кількість релігійних громад нацменшин УСРР, як і молитовних будинків, якими вони користувалися, суттєво не змінилася. Більшість культових споруд, в яких припинилися богослужіння у період з 1919 до 1929 р., нова влада ліквідувала саме на першому етапі свого існування. Початок другої хвилі закриття збігався із згортанням політики НЕПу наприкінці 20-х років ХХ ст. Закривали ті культові споруди, що знаходилися на території громадських закладів або ті, які відвідувала, на думку представників влади, мала кількість віруючих. Певну їх частину було ліквідовано «на вимогу народу» чи установ. Кількість культових споруд на 1924 р. порівняно з тими, що функціонували напередодні більшовицького перевороту, скоротилася менш як на 5 % (причому найбільше будівель в яких віруючі розглянутих національних меншин змушені були припинити задоволення власних духовних потреб, відібрали у єврейського населення, переважно Одеської округи), а на 1928–1929 рр. – вже близько 10 %. Позбавлення віруючих будинків для богослужіння фактично означало ліквідацію релігійних громад, які діяли при них. Винятком є менонітські общини, кількість яких у зв'язку з виїздом багатьох німців цієї конфесії за кордон скоротилася більш ніж удвічі. Також значно поменшало общин старовірів-безпопівців. Разом з тим число членів в громадах, при певній стійкості останніх, на кінець досліджуваного десятиліття дещо скоротилося, що в окремих випадках може пояснюватися не лише заниженими цифрами реєстраторів релігійних общин, які враховували тільки засновників громади (50 осіб), а й небажанням віруючих офіційно вказувати свою належність до тієї чи іншої общини з огляду на позицію влади щодо питань релігії та церкви.

Таким чином, сприятливий для представників національних меншин України політичний курс радянської влади, який прийшов на зміну «воєнному комунізму» та закінчився «великим переломом», впродовж більшої частини 20-х років ХХ ст. надавав їм можливість відносно вільно задовольняти власні релігійні запити, яскравою ілюстрацією чого є чисельна стабільність (за певних винятків) релігійних громад та культових споруд, що були у їх використанні протягом цього періоду.

Література

1. Ганзуленко В.П. Динаміка чисельності громад Римо-католицької церкви на Півдні України в 20–30-ті рр. ХХ ст. / В. П. Ганзуленко // Гуманітарний журнал. – 2011. – № 1-2. – С. 68–75.

2. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917 — 1990) / В.Є.Єленський. — К.: Либідь, 1991. — 72 с.
3. Ігнатуша А. Католицька церква на півдні України в 1920–1930-х рр. / А. Ігнатуша, О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ міжнародної конференції 11–13 травня 1999 р. Кн. І. — Львів: Логос, 1999. — С. 142–144.
4. Ігнатуша О. Особливості антицерковної боротьби на Півдні України у 20–30-х рр. ХХ ст. / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. Кн. І. — Львів: Логос, 2009. — С. 806–812.
5. Козерод О. Євреї України в період нової економічної політики (1921 — 1929 рр.) / О. Козерод — К., 2003.
6. Костенко Г. Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність / Г. Костенко // Схід. — 1997. — № 9–10. — С. 42.
7. Луковенко І. Іудаїзм в Донбасі: дорадянські, радянські та пострадянські реалії / І. Луковенко // Держава і церква в новітній історії України: зб. статей за матер. ІІІ Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15–16 жовтня 2009 р.). — Полтава: ПНПУ, 2010. — С. 170–175.
8. Орлянский В.С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожье). Вып. 3: 1921 — июнь 1941 г. / В.С. Орлянский. — Запорожье: ЭТГА-ПРЕСС, 1999.
9. Пивоварська К. Вірмено-григоріанська церква в Лівобережній Україні в 20-ті роки ХХ століття / К. Пивоварська // Історія релігій в Україні. Праці Х міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 р.). Кн. І. — Львів: Логос, 2000. — С. 299–301.
10. Росовський В. Доля католицьких храмів на Поділлі (20–30-ті роки ХХ ст.) / В. Росовська // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. — Кн. І. — Львів: Логос, 2009. — С. 904–910.
11. Рублева Н.С. Особенности существования немецкой католической общности в УССР (1920–1930-е гг.) / Н.С. Рублева // Немцы России и СССР, 1901–1941 гг.: Матер. междунар. научн. конференции. — М.: Готика, 2000. — С. 343–351.
12. Стронський Г. Приречена на мовчання. Римо-католицька церква в Україні в 20–30-і рр. / Г. Стронський // Людина і світ. — 1994. — № 3/4. — С. 17–20.
13. Центральний державний архів органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 213.
14. Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 1046.
15. Там само, ф. 5, оп. 2, спр. 2169.
16. Там само, ф. 5, оп. 3, спр. 1064.
17. Там само, ф. 5, оп. 3, спр. 1648.
18. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 17.
19. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 24.
20. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 99.
21. Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 372.

Жолоб М.П. Динамика численности национальных религиозных общин в Украине в течение 20-х годов ХХ в. В статье проанализирована динамика численности религиозных общин, входивших в состав протестантских, католических, старообрядческих и иудейских религиозных организаций и культовых сооружений, где удовлетворяли свои духовные потребности представители национальных меньшинств Украины в течение 20-х годов ХХ ст., среди которых следует выделить поляков, немцев, евреи и русских старообрядцев, Определены основные факторы, повлиявшие на изменения в численности национальных религиозных общин и культовых сооружений, которыми пользовались их члены.

Ключевые слова: религиозная община, культовое сооружение, национальное меньшинство, либерализация государственно-церковных отношений, молитвенные дома, синагоги, православная церковь.

Zholob M.P. Changes in the number of national religious communities in Ukraine during the 20s of the twentieth century. The article examines the dynamics of religious communities that were the part of the Protestant, Catholic, Jewish and Old Believer religious organizations and places of worship which were necessary for spiritual needs of the members of national minorities in Ukraine, among which we should highlight the Poles, Germans, Jews and Russian Old Believers during the 20s of the twentieth century. The main factors that influenced the changes in the number of national religious communities and religious buildings used by their members are identified.

Key words: religious community, religious building, a national minority, the process of liberalism in state-church relations, prayer houses, synagogues, Orthodox Church.

УДК 930(477):[001.32:39](4)(092)"19"З.Кузеля

Конта Р.М.,

канд. істор. наук,
доцент кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Етнологічна діяльність Зенона Кузеля в Науковому товаристві ім. Шевченка: дорадянська історіографія

У статті розглядається питання дослідження в дорадянській історіографії етнологічної діяльності Зенона Кузеля у Науковому товаристві ім. Шевченка.

Ключові слова: Зенон Кузеля, етнологія, етнографія, фольклористика, історіографія, Наукове товариство ім. Шевченка.

Зенон Францискович Кузеля (1882–1952 рр.) відомий нині як видатний український етнограф, фольклорист, мовознавець, бібліограф, історик, журналіст та громадський діяч. Народився майбутній вчений у с.Поручин (нині – Бережанський район Тернопільської області). Навчаючись у Бережанській гімназії, З.Кузеля почав активно цікавитися етнографією та розпочав роботу по збиранню етнографічного матеріалу. У подальшому етнографічні наукові інтереси вченого формувалися у Львівському університеті під впливом таких викладачів як М. Грушевський, О. Колесса, К. Студинський та ін. З 1901 р. З.Кузеля навчався на філософському факультеті Віденського університету, який закінчив у 1906 р., отримавши звання доктора слов'янської філології та історії.

Слід відзначити, що саме етнографічні зацікавлення вченого сформували його як науковця. Зокрема, саме етнографічні пошуки З.Кузеля спонукали його до дослідження мовознавчих проблем, а також питань, пов'язаних з українською фольклористикою та історією.

Причому етнографічні дослідження вченого з часом лише поглиблювались, чому сприяла його діяльність в Етнографічній комісії Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ). Навіть бібліографічна діяльність науковця переважно була підпорядкована вирішенню етнологічних завдань. Ще з 1901 р. вчений за дорученням М. Грушевського починає розробку бібліографічних оглядів наукових праць з етнології, антропології та археології, які виходили у західноєвропейських виданнях на початку ХХ ст. У подальшому важливе значення для З.Кузеля як етнолога мала його участь в етнологічно-антропологічних експедиціях до Карпат у 1904–1906 рр. Будучи членом Етнографічної комісії НТШ (з 1904 р.) вчений працював разом з Ф. Вовком, І. Франком та В. Гнатюком.

Таким чином, збираючи українську та іноземну бібліографію з проблем української етнології, З. Кузеля займався дослідженням української усної словесності, обрядів, вірувань. Він не обмежувався лише фіксуванням етнографічного матеріалу, а й робив теоретичні узагальнення зібраного матеріалу, публікував матеріали з методики та техніки фольклористичних досліджень та ін. У подальшому вчений виявив неабияке зацікавлення історією української етнографії. На замовлення НТШ З.Кузеля написав «Огляд української етнографії» і надрукував дослідження про відомих українських етнографів, зокрема, Ф. Вовка, Б. Грінченка та інших членів зазначеної вище наукової інституції.

Тобто, відзначимо, що етнографічна робота З.Кузеля в НТШ була досить плідною та відіграла важливу роль у становленні та розвитку етнологічної науки в Україні. Але зазначена проблема лише останнім часом почала активно розроблятися українськими вченими. Тому література, яка стосується діяльності вченого у НТШ, має свої характерні особливості, що відображають різні підходи до оцінки наукових здобутків З.Кузеля в етнології. В цілому слід наголосити, що суто наукових праць, які стосуються цієї проблеми,

порівняно небагато, оскільки до останнього часу виходили лише спогади та мемуари, що висвітлювали етнологічну діяльність ученого.

Лише від недовго починають з'являтися праці, які безпосередньо стосуються діяльності З. Кузеля як етнологів в НТШ. Історіографію ж з цієї проблеми можна розділити на кілька етапів, що характеризуються спільними підходами до висвітлення творчості вченого. До першого етапу дослідження діяльності науковця варто віднести рецензії, спогади, праці колег та наставників З. Кузеля в НТШ, які почали з'являтися на початку ХХ ст., коли ще формувалася науковий світогляд вченого, закінчуючи 30-и роками. Другий етап вивчення його творчості пов'язаний із працями представників української діаспори. І, нарешті, третій етап дослідження етнологічних здобутків З. Кузеля в НТШ розпочався в 90-ті роки ХХ ст., коли вказана проблема стає актуальною у наукових колах.

У цій статті ми зупинимось на аналізі першого етапу дослідження діяльності вченого, який можна узагальнити під назвою «дорадянська історіографія», оскільки, з одного боку, відгуки на праці З. Кузеля починають з'являтися ще до 1917 р., а з іншого, для цього етапу є характерною відсутність праць радянських дослідників навіть після жовтневого перевороту, оскільки у радянській історіографії зазначена проблема замовчувалась. Це було пов'язано з тим, що сам вчений підпав під визначення «український буржуазний націоналіст», а тому дослідження наукової спадщини етнологів було можливим лише для вчених Західної України до часу її входження до Радянського Союзу в 1939 р.

Тому, характерною особливістю історіографії наукової спадщини вченого є фактична відсутність радянської літератури, що стосується етнологічної діяльності З. Кузеля. Загалом, зазначений підхід радянських вчених був притаманний для висвітлення творчості переважної більшості вчених-етнологів членів НТШ, але у кожному конкретному випадку ми маємо свою специфіку у трактуванні етнологічних досягнень окремих науковців. У деяких випадках радянські вчені намагалися переформатувати етнологічні погляди членів цієї організації та подати їх у дусі марксистсько-ленінської методології (Ф. Колесса, І. Франко) або критикувати їх за націоналістичні ухили та ідеологічну незрілість з подальшим приписуванням ознак соціалістичного світогляду (Ф. Вовк).

У цьому ж випадку виразно простежується тенденція до замовчування етнологічних наукових здобутків З. Кузеля в радянській історіографії, що яскраво демонструє той факт, що в жодній радянській енциклопедії немає згадки про науковця, а його праці зберігалися в основному в спецфондах. У тих же виняткових випадках, коли оминати творчість ученого не вдавалося, його етнологічні здобутки кваліфікувалися за класичним радянським підходом як прояв «буржуазного націоналізму», а інформація про вченого подавалася лише фрагментарно [1]. Хоча, на думку В. Старкова, радянські вчені, напевно, знали про праці З. Кузеля, особливо ті, які стосувалися поховальної обрядовості про що свідчить наявність посилань на дослідження вчених в окремих статтях радянських вчених історіографічного характеру [2].

Таким чином, перші згадки про З. Кузеля містяться в рецензіях на його праці інших членів НТШ, які знали його особисто. Враховуючи те, що на час вступу до Етнографічної комісії З. Кузеля був ще досить молодим ученим, його наукову діяльність скеровували більш досвідчені члени Товариства, які у подальшому і залишили найбільше відгуків про його наукові досягнення. Вчителями та наставниками З. Кузеля можна назвати М. Грушевського, Ф. Вовка, І. Франка та В. Гнатюка, які залишили помітний слід у розвитку української етнології. Саме ці вчені фактично і сформували З. Кузеля як етнографа та народознавця.

Так, М. Грушевський, долучивши молодого вченого до роботи в НТШ, спрямовував його діяльність у напрямі формування бібліографічних оглядів зарубіжної та вітчизняної етнологічної літератури, що привело до формування широкого наукового світогляду З. Кузеля. У той же час, наполеглива робота вченого у цьому напрямку принесла свої результати. Так, М. Грушевський у своїх рецензіях на бібліографічні огляди З. Кузеля відзначав їх ґрунтовність та давав високу оцінку [3]. Цей відгук на наукову роботу вченого, як і наступні, були вміщені до друкованих органів НТШ, зокрема в «Хроніках НТШ».

Важливе значення для оцінки етнологічних наукових досягнень З. Кузелі мають рецензії на відповідні етнографічні праці І. Франка, які дозволяють сформулювати загальну картину наукових підходів ученого до роботи з етнографічним матеріалом. І. Франко, як досвідчений на той час етнограф, подав комплексну оцінку методологічних прийомів З. Кузелі разом з його принципами систематизації та узагальнення зібраного етнографічного матеріалу. Автор відзначав скрупульозність етнологічної роботи З. Кузелі, який, фіксуючи етнографічні факти на певній території, зіставляв їх із відповідними матеріалами інших регіонів, намагаючись при цьому простежити їх генезу та взаємозв'язок [4].

Наступною помітною подією, що пов'язана з оцінкою етнологічних наукових заслуг вченого став вихід у світ матеріалів, що пов'язані зі святкуванням 30-ліття наукової діяльності З. Кузелі. З цієї нагоди 30 грудня 1930 р. у Львові відбулося спільне засідання секцій НТШ, на якому було виголошено доповіді. Одна з них збереглася та була надрукована в окремому томі «Записок НТШ» під назвою «Збірник на пошану Зенона Кузелі», що був приурочений до десятої річниці смерті вченого та вийшов у закордонному осередку НТШ у 1962 р. [5].

Але хоча, з одного боку, це видання формально належить до другого етапу висвітлення творчості З. Кузелі в історіографії як продукт видавничої діяльності науковців діаспори, з іншого боку, статтю покійного на той час Ф. Колесси, яка ввійшла до вищевказаного збірника можна розглядати як документ попереднього історіографічного етапу. Цей матеріал зберігся у особистому архіві З. Кузелі як доповідь Ф. Колесси з нагоди святкування 30-ліття наукової діяльності вченого та був надрукований у незмінному вигляді [6].

Така ситуація пояснюється тим, що у міжвоєнний період НТШ переживало не найкращі часи та мало обмежені фінансові можливості, які не дозволили надрукувати матеріали доповідей виголошених на пошану З. Кузелі з нагоди його ювілею у вигляді статей у виданнях цієї наукової інституції, а в радянський час ця доповідь не могла бути надрукована з ідеологічних міркувань. Лише порівняно недавно цей матеріал вийшов друком у збірці, присвяченій дослідженню внеску родини Колесів у духовне та культурне життя України кінця XIX – XX ст. під оригінальною назвою «Огляд праць проф. д-ра Зенона Кузелі з обсягу етнографії й етнології» [7].

Стаття Ф. Колесси важлива ще й тому, що у ній ідеться винятково про етнографічні здобутки З. Кузелі та міститься ґрунтовний аналіз його етнологічних наукових досягнень. У першу чергу автор подає огляд етнологічної діяльності вченого в НТШ, починаючи з бібліографічних оглядів літератури у сфері етнографії, антропології та археології, зазначаючи при цьому, що до 1909 р. З. Кузеля видав близько 90 рецензій та рефератів на відповідні праці за 1900-1906 рр. [8].

Крім того, Ф. Колесса виділяє пріоритетні напрями наукових досліджень вченого, до яких відносить: «...1) дослідження мандрівних тем усної словесності; 2) дослідження старовинних обрядів і звичаїв та зв'язаних із ними вірувань українського народу» [9]. Автор аналізує також методологічні прийоми роботи з етнографічним матеріалом, які використовував у своїй діяльності З. Кузеля, зазначаючи при цьому, що вчений активно використовував порівняльний метод, яким передбачалось використання найновіших на той час досягнень європейської етнологічної науки та широке знання з етнографії сусідніх народів.

Ф. Колесса відзначив також вплив різних наукових шкіл на етнографічні дослідження вченого: «...в студіях Кузелі з обсягу усної словесності видно філологічну обґрунтованість і всесторонність школи Ягіча, в дослідах над обрядами й віруваннями помітний вплив провідних ідей Ф. Вовка» [10]. Відповідно до поділу наукових зацікавлень ученого на дві групи автор подав ґрунтовний аналіз праць, що належать до цих напрямів, яким дав високу оцінку, відзначаючи, що З. Кузеля «...зв'язує завжди досліди з обсягу української етнографії з найновішими здобутками європейської науки, виявляючи незвичайну ерудицію й обізнаність з відповідною просто необсяжною літературою, які можна здобути тільки довголітньою науковою працею і тільки у великих наукових центрах», а сам учений разом з І. Франком та В. Гнатюком є одним з найкращих представників порівняльного напрямку в українській етнографії [11].

Таким чином, здібності З. Кузели у сфері етнографії були відзначені вже відомими на той час етнологами членами НТШ І. Франком, В. Гнатюком, Ф. Колессою, які під керівництвом М. Грушевського залучили молодого вченого до роботи у цій організації. З. Кузеля розвивав українську етнологію у руслі західноєвропейської науки, що дозволило наблизити її до світового рівня. Вчений порушив та фактично започаткував певні етнологічні проблеми, які потребували подальшого дослідження. Це, зокрема, стосується вивчення поховальної обрядовості українців, етнографії дитинства, статевої культури українців та ін.

Підсумовуючи висвітлення етнологічних здобутків З. Кузели як члена НТШ у дорядянській історіографії, варто відзначити, що заслуги вченого у цій сфері були вперше відзначені його колегами по вказаній науковій інституції. У рецензіях на етнографічні праці З. Кузели таких відомих науковців як М. Грушевський, І. Франко, Ф. Колесса вказувалося на талант вченого, його працелюбність, ґрунтовне знання етнологічної літератури. Дослідники наголошували також на високому рівні методологічної роботи вченого з опрацювання етнографічних даних, що позитивно відобразилися на його етнологічних дослідженнях.

Слід також зазначити, що радянська історіографія наукової діяльності З. Кузели фактично відсутня. Відомостей про вченого немає у жодній радянській енциклопедії, а ті короткі дані, які подекуди зустрічаються в літературі радянського періоду, містять фрагментарну та суперечливу інформацію, узагальнену під визначенням «український буржуазний націоналіст». Лише після здобуття Україною незалежності вийшло кілька праць вітчизняних дослідників, в яких порушена нами проблема стала предметом наукових пошуків.

Література:

1. Коментарі / І. Франко. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Іван Франко. Зібрання творів. В 50 т. – Т. 36. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 448; Коментарі / І. Франко. Празник Святого Спаса // Там само. – Т. 39. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 656.
2. Старков В. До питання про ігровий елемент української традиційної обрядовості (Внесок Зенона Кузели у дослідження «ігор та забав при мерці») / В. Старков // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 283.
3. Засідання історично-філософської секції // Хроніка НТШ. – 1904. – Ч. 19. – Вип. 3. – С. 19-20.
4. Засідання філологічної секції // Хроніка НТШ. – 1905. – Ч. 24. – Вип. 4. – С. 13-14.
5. Збірник на пошану Зенона Кузели Праці філологічної та історично-філософської секції / [за ред. В. Яніва] // Записки НТШ. – 1962. – Т. 169. – 584 с.
6. Колесса Ф. Огляд праць проф. д-ра Зенона Кузели з обсягу етнографії й етнології / Ф. Колесса // Записки НТШ. – 1962. – Т. 169. Збірник на пошану Зенона Кузели / за ред. В. Янева. – 1962. – С. 69-77.
7. Колесса Ф. Огляд праць проф. д-ра Зенона Кузели з обсягу етнографії й етнології / Ф. Колесса // Родина Колессів у духовному та культурному житті України кінця XIX – XX століття: зб. наук. праць та матеріалів / упоряд. А. Вовчак, І. Довгалюк; відп. ред. В. Івашків; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л.: [б.в.], 2005. – 476 с.: фотогр. – (Серія «Українська філологія: школи, постаті, проблеми». – Вип. 5. – С. 357-363.
8. Колесса Ф. Огляд праць проф. д-ра Зенона Кузели з обсягу етнографії й етнології / Ф. Колесса // Записки НТШ. – 1962. – Т. 169. Збірник на пошану Зенона Кузели / За ред. В. Янева. – 1962. – С. 70.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само. – С. 75.

Конта Р.М. *Этнологическая деятельность Зенона Кузели в Научном обществе им. Шевченко: досоветская историография. В статье рассматривается вопрос исследования в досоветской историографии этнологической деятельности Зенона Кузели в Научном обществе им. Шевченко.*

Ключевые слова: *Зенон Кузеля, этнология, этнография, фольклористика, историография, Научное общество им. Шевченко.*

Konta R.M. *The ethnological activity of Zenon Kuzelya in Shevchenko Scientific Society: pre-Soviet historiography. The article deals with the problem of ethnological activity research of Zenon Kuzelya in Shevchenko Scientific Society in pre-Soviet historiography.*

Key words: *Zenon Kuzelya, ethnology, ethnography, folkloristics, historiography, Shevchenko Scientific Society.*

УДК 339.9(73:47)"1981/1989"

Крисенко Д.С.,

канд. істор. наук,
ст. викладач кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету культури і мистецтв*Торговельна політика адміністрації Р. Рейгана щодо СРСР
(1981–1989 рр.)*

У статті висвітлюється перебіг та закономірності торговельно-економічної війни США проти СРСР на завершальному етапі «холодної війни»; основну увагу приділено чинникам еволюції цієї політики.

Ключові слова: США, СРСР, торгівля, ембарго, зерно, нафта, технології.

Одним із глобальних трендів міжнародного життя є поглиблення глобалізації в усіх сферах людської життєдіяльності. Нині жодна з країн світу не є повністю самодостатньою. Стосувалося це і двох надпотуг XX ст. – США та СРСР. Існує стереотип, що однією з причин розвалу Радянського Союзу було його економічне виснаження, зокрема, упор на важку та оборонну промисловість на шкоду споживчим галузям. Ситуація могла бути виправлена за рахунок оптимізації ролі держави у світовій торгівлі, у тому числі із США. Отже, об'єктом цієї статті є міжнародні відносини, предметом – торгівля США та СРСР.

Економічна війна США проти країн соціалістичної співдружності була невід'ємною частиною «холодної війни». Договірні-юридичну базу для нормального розвитку радянсько-американської торгівлі та умови для зростання товарообігу було створено лише у 70-х роках, під час розрядки у відносинах Москви та Вашингтона. Проте ситуація докорінно змінилася у 1981 р., коли посаду президента обійняв Р. Рейган. Своєю головною метою він оголосив перемогу над Москвою шляхом розхитування радянської системи та використання її внутрішніх слабкостей. В основі політики адміністрації Рейгана лежали дві головні посилки: СРСР розглядався як загроза найбільш важливим інтересам США та як головне джерело проблем, з якими останні стикалися на міжнародній арені; по-друге, у Вашингтоні дотримувалися думки, що СРСР знаходиться у складному з економічної точки зору становищі.

П. Швейцер (співробітник Стенфордського університету та Гуверівського інституту війни, революції та миру) у своїй праці «Перемога», наводить дані про те, що навесні 1981 р. проти СРСР була розпочата масштабна економічна війна. Деталі її реалізації трималися від громадськості та Конгресу у секреті, оскільки вони виходили за межі міжнародної законності. Безпосереднім автором цієї стратегії був відомий своїми антирадянськими поглядами співробітник Ради національної безпеки Р. Пайпс. Завдання економічного виснаження Москви мало бути досягнуто за декількома напрямками. Передусім, це розрив більшості торговельних зв'язків, а також енергетика, технології та фінанси. У США існувала усталена думка про слабкість радянської економіки та можливість здійснення політичного тиску на Москву посередництвом цих галузей. Серед західних аналітиків також були поширені думки про вповільнення темпів економічного зростання СРСР, серйозні недоліки у функціонуванні провідних галузей його промисловості та сільського господарства, викривлену структуру зовнішньої торгівлі у зв'язку з гіпертрофованою залежністю від експорту енергоносіїв та великомасштабного експорту зерна.

Щодо тактики дій у вищих колах американської адміністрації існували розбіжності. «Яструби», очолювані міністром оборони К. Уайнбергером, закликали розширити введені незадовго до того санкції (передусім, у справі будівництва газопроводів). «Голуби» на чолі з держсекретарем А. Хейгом, навпаки, вважали, що такі спроби можуть внести розкол у табір

НАТО. На його думку, більш ефективним міг бути тиск через кредитну сферу. Готовність США розвивати торгівлю з СРСР повинна була бути ув'язана з його «більш відповідальною та стриманою поведінкою» у міжнародних справах. Певний час такі погляди були найбільш популярними.

Приводом для обструкції стали питання та вимоги, що не стосувалися економіки та становили пряме втручання до внутрішніх справ СРСР. У подальшому як привід для відновлення санкцій було використано радянську присутність в Афганістані та встановлення військового стану у Польщі. Впродовж короткого часу було зруйновано усю систему радянсько-американських відносин і на її місці зведено іншу – систему всеосяжних обмежень: запроваджено жорсткий контроль над експортом, ліквідовано режим найбільшого сприяння, встановлено обмеження на імпорту з країн соціалістичного табору.

Важливе значення для продовольчої безпеки СРСР (передусім, його Далекосхідного регіону) мав імпорту зерна. З середини 70-х років радянськими економістами обстоювалася думка про доцільність імпорту зерна саме з США (який збільшувався з кінця 1960-х), а не, скажімо, з Аргентини чи Австралії. Тим самим СРСР давав зрозуміти, що він буде «допомагати» північноамериканському агропромислому комплексу в обмін на геополітичні поступки з боку США [1]. Отже, першим кроком підривних дій проти Москви було ембарго на продаж саме цієї продукції. Втім, такі дії відчутно вдарили лише по інтересах американського сільського господарства та фермерів, підірвали репутацію США на міжнародному ринку. Невдовзі Рейган був змушений скасувати ембарго, але обсяг поставок американського зерна на радянський ринок значно скоротився через переорієнтацію Радянського Союзу на більш надійних постачальників (передусім, країни Латинської Америки).

Іншим напрямом економічної війни проти Москви був газовий сектор. Деталізація цієї лінії відбулася у відповідних документах Рейгана. Зокрема, підписана ним 9 лютого 1982 р. директива NSDD-24, передбачала протидію співпраці країн Західної Європи із СРСР у нафтогазовому та фінансовому секторах [6]. Для уточнення умов реалізації цього завдання, 22 червня 1982 р. було підписано ще одну директиву за номером NSDD-41 [7]. Документ забороняв ввезення до СРСР нафтогазового обладнання, створеного за участю американських підприємств. Проте перемога на цій «ділянці фронту» могла бути досягнута тільки за наявності єдиного фронту західних держав. Створити його можна було, лише розірвавши енергетичний ланцюг СРСР – Західна Європа, адже ще продовжувалося будівництво трансконтинентального експортного газопроводу Уренгой–Помари–Ужгород. Ця лінія мала з'єднати Радянський Союз із західноєвропейською газовою системою, що закінчувалась у Франції, ФРН та Італії. В цілому, цей проект можна було охарактеризувати як перспективний та надзвичайно важливий для Кремля, адже його щорічний дохід від продажу газу становив 32 млрд. дол. Проте перспективи розширення співпраці СРСР із Західною Європою суперечили планам США, оскільки вони відображали прагнення європейців до «самостійного діалогу зі Сходом», з чим Рейган, який узяв курс на ведення «економічної війни» проти Москви не міг погодитися. Відповідно, для США максимальне подорожчання та затримка будівництва становила важливу задачу, на реалізацію якої спрямовувалися значні сили.

Завдання американських політиків ускладнювалося й тим, що Європа була дуже зацікавлена у цьому будівництві. Особливо привабливою була ціна на газ: Москва запропонувала безпрецедентні умови – фіксовані ціни на 25 років. Натомість радянський уряд розраховував на участь західних банків у фінансуванні закупівель обладнання, а також самого будівництва при знижених відсоткових ставках, гарантованих їх урядами. Разом з тим, західні підприємства запропонували продаж високоякісного обладнання за майбутні поставки газу. Така економічна «ідилія» штовхала Вашингтон до контрдій, спрямованих на її руйнування та значне ускладнення функціонування всього господарського комплексу СРСР.

Як інструмент впливу на країни Заходу було використано Координаційний комітет з експортного контролю (КОКОМ). Цю міжнародну організацію зі штаб-квартирою у Парижі було створено у 1949 р. для багатостороннього контролю над експортом до країн соціалістичної співдружності. Крім США, її членами були 16 держав: Канада, Австралія, Японія, Велика Британія, Бельгія, Данія, Франція, ФРН, Греція, Італія, Люксембург, Нідерланди, Нор-

вегія, Португалія, Іспанія та Туреччина [5]. Разом із основним завданням, Вашингтон використовував КОКОМ для підриву концепції «загальноєвропейського дому» і тому прагнув залучити до участі у роботі організації якомога більше держав. Наприклад, у питаннях експорту, з ними співпрацювали Австрія, Фінляндія, Ірландія, Нова Зеландія, Швеція та Швейцарія. Адміністрація Рейгана проводила курс на пожорсткішання чинних правил до останніх днів існування соціалістичної системи. Учасники КОКОМ розробили та реалізували стратегію «контрольованого технологічного відставання», яка передбачала укладення реєстрів стратегічних товарів і технологій, що не підлягали експорту до країн східного блоку, а також встановлення обмежень з використання товарів, дозволених для поставок як виняток.

На організованій 19 січня 1982 р. зустрічі КОКОМ США оголосили пакет економічних заходів, спрямованих проти СРСР. По-перше, це заборона на продаж Москві стратегічних технологій, включно з електронним обладнанням, напівпровідники та технологію металургійних процесів. По-друге, американці висунули пропозицію передачі на розгляд КОКОМ усіх контрактів з соціалістичними країнами на суму понад 100 млн. дол. – для уникнення можливої передачі секретних технологій. Як наслідок, такий стан речей давав Вашингтону право вето на усі європейські торговельні угоди з Москвою. Третя пропозиція стосувалася створення суворо секретного списку технологій і товарів, що підпадали під ембарго. Такі пропозиції суперечили інтересам багатьох західноєвропейських країн, тому спроби Вашингтона змусити їх піти потрібним собі шляхом не увінчалися успіхом. Економічний шантаж США зустрів опір міністрів закордонних справ країн «Спільного ринку». У своєму документі від 24 червня 1982 р., продубльованому через два місяці, вони заявили, що дії США «суперечать міжнародному праву» і, що вони не мають наміру їм підкорятися. При цьому уряди Франції, ФРН, Великої Британії та Італії підкреслили, що не збираються відмовлятися від взаємовигідної співпраці з СРСР. На зустрічі «сімки» у Версалі у липні 1982 р. США доклали максимум зусиль, щоб схилити на свій бік головних союзників, але не зустріли з їхнього боку «розуміння» щодо цього питання. Інтенсивний тиск Сполучених Штатів на дочірні фірми своїх транснаціональних корпорацій, які діяли на території західноєвропейських країн, з метою їх відмови від торгівлі з Радянським Союзом, також зазнав фіаско. У відповідь на це США оголосили про заборону західноєвропейським фірмам, що виробляли устаткування за американськими ліцензіями, торгувати з СРСР і поставили їх перед перспективою введення санкцій.

10 листопада 1982 р. було відзначене двома важливими подіями, а саме – смертю Л.І. Брежнєва та долученням західноєвропейських країн до економічної війни США проти СРСР, що було відображене у директиві NSDD-66. Документ санкціонував пошук шляхів підриву життєвих елементів радянської економіки, рекомендуючи учасникам НАТО не підписувати та не погоджувати нових контрактів для закупівлі радянського газу та не збільшувати постачання сировини із завершенням будівництва сибірського газопроводу [8]. Зустрівши опір, через три дні після схвалення директиви, США були змушені оголосити про скасування своїх санкцій стосовно західноєвропейських компаній.

Одночасно у самих США була розгорнута інспірована адміністрацією кампанія дискредитації та залякування (головним чином шляхом судового переслідування за звинуваченням у порушенні законодавства про контроль над експортом) тих представників ділових кругів, які продовжували підтримувати торговельні та науково-технічні зв'язки з радянськими зовнішньоторговельними організаціями. До законодавства про регулювання експорту було внесено зміни, згідно з якими штраф за порушення правил експортного контролю, встановленого адміністрацією з міркувань «національної безпеки», збільшився в 10 разів, до 100 тис. дол., а у разі серйозного порушення кампанія могла бути оштрафована на суму 1 млн. дол.

Втім, до середини десятиліття адміністрація США все ж була змушена відмовитися від тотальної торговельної війни проти СРСР і через інші фактори. Початок 80-х років увійшов до американської історії як час безпрецедентної для мирного часу інфляції, безробіття та вповільнення виробничого зростання. Американська економіка зіштовхнулася з найсерйоз-

нішим спадом з часів «великої депресії» 30-х років Зростання споживчих цін, поєднання стагнації з інфляцією, породили феномен «стагфляції». Про низьку ефективність американського господарства говорило те, що до середини 80-х років США займали лише 10-е місце серед членів Організації економічної співпраці та розвитку за розміром доходів на душу населення. За макроекономічними показниками США випереджали усіх учасників організації, проте розрив між ними зменшувався, і конкуренти (передусім, Японія та ФРН) впритул наближалися до американських стандартів. За цих обставин скидати з рахунку місткий радянський ринок було б принаймні нерозумно. Особливо беручи до уваги те, що японські та західноєвропейські конкуренти США отримували відчутні вигоди від розвитку економічних зв'язків з СРСР.

Наприкінці першої президентської каденції Рейгана його торговельно-політичний курс у результаті зіткнення з реальністю набув більш поміркованого характеру. Проголошений на початку 1984 р. «новий підхід» до відносин з СРСР передбачав, згідно із заявами американських посадовців, створення «більш конструктивних робочих відносин» з Москвою, у тому числі, через покращення ситуації у торгівлі. Зберігаючи створені перепони на шляху нормалізації умов взаємної торгівлі, Вашингтон висловлювався відтоді за збільшення торговельного обміну так званими нестратегічними товарами, переслідуючи дві цілі: по-перше, сприяти зростанню експорту американських промислових компаній, які були явно стурбовані майже повною втратою позицій на радянському ринку, і, по-друге, розширити матеріальну базу для політики «ув'язки».

З початком радянської перебудови, у Вашингтоні відбувалося переміщення акценту з питання про те, чи варто торгувати з СРСР на питання про те, яким чином та в яких обсягах робити це. У грудні 1986 р. відбулося 10-е річне зібрання Америко-радянської торговельно-економічної ради та 9-а сесія спільної Радянсько-американської комісії з питань торгівлі. Ці заходи продемонстрували зростання інтересу як ділових кіл, так і адміністрації США до можливостей розширення ділових зв'язків з СРСР. Голова радянської делегації Б.І. Арістов був прийнятий Рейганом та представниками його кабінету, які висловлювалися за розширення взаємної торгівлі. На сесії комісії американська сторона демонструвала зацікавленість у розвитку економічних відносин з СРСР та збільшенні її обсягу у межах чинного на той момент законодавства. Американська сторона інформувала, зокрема, про рішення продовжувати роботу зі скасування ембарго на імпорту радянського хутра та зняття заборони на постачання до США радянського нікелю.

У ході засідання була досягнута домовленість активізувати роботу з виявлення та надання сприяння практичній реалізації проектів, що становили взаємний інтерес, зокрема, у таких галузях як харчова промисловість, виробництво будівельного обладнання, збагачення залізної руди, будівництво вуглепроводів, виробництво іригаційного обладнання, хімічна промисловість.

Втім, позиція офіційного Вашингтона щодо нормалізації умов двосторонніх торговельно-економічних зв'язків на недискримінаційній основі як і до того, залишалася фактично негативною. Як і раніше, питання взаємної торгівлі прив'язувалося до питань, що не мали до неї стосунку [3, 46]. Характерною рисою політики Рейгана була широко розгорнута кампанія з метою попередити продаж до СРСР тих видів передової техніки і технології, які, на думку США, могли сприяти посиленню його військового потенціалу. Причому американська сторона свідомо намагалася надати цьому списку вельми широкого тлумачення, включаючи до нього продукцію і технології цивільного призначення. Кампанія з обмеження торгівлі технологіями (основною рушійною силою якої виступав Пентагон) співпала з безпрецедентним для мирного часу нарощуванням військової потужності США. За цих умов лінія на те, щоб максимально ускладнити доступ СРСР до західних технологій під приводом боротьби з утіканням наукомістких товарів, вписувалася до американської «великої стратегії», у межах якої економічні відносини з СРСР розглядалися як продовження військового суперництва.

Певний стабілізуючий вплив на обсяги двосторонньої торгівлі чинили укладені ще у 70-х роках довготривалі угоди з компаніями «Оксидентал петролеум» (про взаємні поставки

хімічної продукції) та «Пепсіко» (про продаж до США радянської горілки в оплату закупок концентрату напою «пепсі-кола» та обладнання з його розливу). На долю поставок за цими угодами доводилася майже третина двосторонньої торгівлі несільськогосподарськими товарами.

У ході радянсько-американських переговорів, що відбулися під час візиту держсекретаря Дж. Шульца до Москви у квітні 1987 р., серед інших проблем оговорювалися і перспективи торговельно-економічного партнерства. У той момент на СРСР та США доводилося 45 % світового промислового виробництва, їхня питома вага у світовій торгівлі перевищувала 17 %, за багатьма напрямками науково-технічного прогресу вони займали провідне місце. Проте частка США у зовнішній торгівлі СРСР становила лише 1,3 %, а у зовнішньоторговельному обігу США доля СРСР – і того менше, причому абсолютні норми радянсько-американської торгівлі продовжували знижуватися [2, с. 23].

П. Швейцер у своєму дослідженні вказує на те, що «заборона відносно експорту технології радянському блоку залишилася практично незмінною до самого розвалу Радянського Союзу в 1991 р. Низькі ціни на енергоносії і зменшення доходів у твердій валюті лякають Москву і до цього дня... Параметри перегонів наддержав у сфері стратегії і ресурсів, встановлені на початку терміну повноважень Рейгана, не змінилися і до самого розвалу СРСР» [4, 298].

Узагальнюючи наведене вище, зазначимо, що торговельна війна США проти СРСР становила невід'ємну частину «холодної війни». Економічна криза Радянського Союзу кінця 80-х років значною мірою була наслідком цієї добре розробленої та деталізованої лінії. Тим не менш, питання про економічну приреченість СРСР та центральну роль господарських факторів у його подальшій політичній дезінтеграції потребує додаткового дослідження.

Література:

1. Куницын А.В. Экономические отношения стран СЭВ с США / А.В. Куницын. – М.: Наука, 1981. – 171 с.
2. Прокудин Е.В. Администрация Рейгана и торговля с СССР / Е.В. Прокудин // США: экономика, политика, идеология. – 1986. – № 3.
3. Спандарьян В.Б. Советско-американские экономические отношения: прошлое, настоящее, будущее / В.Б. Спандарьян // США: экономика, политика, идеология. – 1987. – № 11.
4. Швейцер П. Тайная стратегия развала СССР / П. Швейцер. – М.: ЭКСМО, 2010. – 304 с.
5. Military Technology and Conventional Weapons Export Controls: The Wassenaar Arrangement. CRS Report for Congress. September 29, 2006 [Електронний ресурс] // Federation of American Scientists. – Режим доступу: <http://www.fas.org/sgp/crs/weapons/RS20517.pdf>.
6. NSDD 24. Mission to Certain European Countries Concerning Oil and Gas Equipment Exports to USSR and Restricting Credits to Soviet Bloc Countries, 09 February 1982 [Електронний ресурс] // Federation of American Scientists. – Режим доступу: <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/index.html>.
7. NSDD 41. December 30, 1981 Sanctions on Oil and Gas Equipment Exports to USSR, June 22, 1982 [Електронний ресурс] // Federation of American Scientists. – Режим доступу: <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/index.html>.
8. NSDD 66. East-West Relations and Poland Related Sanctions, November 29, 1982 [Електронний ресурс] // Federation of American Scientists. – Режим доступу: <http://www.fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-066.html>.

Крысенко Д.С. Торговая политика администрации Р. Рейгана в отношении СССР (1981–1989 гг.). В статье освещается ход и закономерности торгово-экономической войны США против СССР на завершающем этапе «холодной войны»; основное внимание уделено факторам эволюции этой политики.

Ключевые слова: США, СССР, торговля, эмбарго, зерно, нефть, технологии.

Krysenko D.S. The Reagan's administration trade policy towards the USSR (1981–1989). The article is devoted to the progress and patterns of US trade and economic war against the Soviet Union in the final stage of the «cold war»; the main attention is paid to the condition and causes of this policy evolution.

Key words: the USA, the USSR, trade embargo, grain, oil, technologies.

УДК 94:[27-156-662:3]"04/14"

Лукашенко А.І.

канд. істор. наук, доцент
кафедри країнознавства та міжнародного туризму
Київського міжнародного університету

Вплив християнського дуалізму на формування повсякденної соціальної парадигми раннього середньовіччя

У статті аналізується соціальна сфера життя середньовічного суспільства з огляду на релігійно-моральні орієнтири дуальної основи християнської віри: божественного та диявольського симбіозу. У статті визначаються дуалістичні витоки повсякденної сімейної традиції, виховання дітей, ставлення до жінки, формування соціальних станів, соціальних ідеалів тощо.

Ключові слова: ціннісні орієнтири, Бог, Диявол, сім'я, подружжя, соціальний стан, Церква, соціальний ідеал, монахи.

Передусім зазначимо, що під повсякденною соціальною сферою ми маємо на увазі такі категорії: шлюб і сім'я, соціальні групи, спосіб життя, соціальна поведінка, соціальні норми, соціальний ідеал та елементи соціальної стратифікації (статус, стать, вік). Чимало науковців, серед яких Адальбер Гюстав Аман, Арон Гуревич, Едмон Поньон, Жак Ле Гофф, звернули увагу на релігійні аспекти повсякденного життя християн. Проте, часто дослідники повсякденної історії не враховували основу релігійності: християнський дуалізм (протиставлення добра і зла, Бога і Диявола). Дослідження соціальної парадигми та її практичної реалізації через призму класичної реалізації добра і зла, Бога та Диявола дасть змогу оцінити по-новому соціальні ціннісні орієнтири доби раннього середньовіччя, раннього християнства, у чому і полягає мета цієї статті, що є актуальною у період калейдоскопічних змінюючих одна одну систем цінностей.

Пропонуємо розглянути структуру соціальної сфери, розпочавши з найпростішого її елементу – сім'ї, від якої ми перейдемо до розгляду соціальних станів та соціальних норм соціуму в цілому. В епоху раннього середньовіччя шлюб рідко пов'язувався з романтикою і любов'ю. Ранні християни взагалі мали про шлюб дуже туманне і суперечливе уявлення. Панували три точки зору. Відповідно до першої з них, шлюб – це дар божий, а його мета – дітонародження. При цьому існували різні його інтерпретації, наприклад твердження, що створення великої родини – святий обов'язок подружжя. Друга точка зору зводилася до того, що шлюб – це необхідне зло, що краще вступити в шлюб, ніж згоріти від любовної пристрасті. Ідея задоволення пристрасті за допомогою шлюбу ґрунтувалася на реалістичному усвідомленні інтимної близькості як природної потреби людини, яку необхідно тим чи іншим способом узаконити. Третя думка про шлюб зводилася до того, що його слід повністю уникати. Ця точка зору набула поширення у зв'язку з очікуванням ранніми християнами кінця світу, тобто Другого Пришестя Христа. Вони вважали, що необхідно бути вільними від подружніх обов'язків, щоб повністю присвятити себе релігії. Таке ставлення пов'язане з останньою битвою добра і зла, протистоянням Диявола та архангела Михаїла, Христа та Антихриста. Так, саме віра в це міфічне протистояння породила згадану відмову від шлюбу.

У період раннього християнства було радикально змінено багато законів про шлюб. Наприклад, під забороною опинилися полігамні шлюби і левірат. Полігамія патріархів Старого Заповіту була оголошена культурною необхідністю як засіб населити світ «обраними людьми». Впливовий письменник того часу Тертуліан (160-230 рр.) дотепно зауважив, що якби Господь хотів заохотити полігамію, то не зупинився б на одному

адамовому ребрі для створення Єви: він узяв би, напевно, кілька ребер і створив би Адаму кілька дружин. Уявлення про шлюб зазнавали серйозних змін, у зв'язку з чим у II ст. набирає силу критика шлюбу християнством. Шлюб був затаврований, визнавався «справою рук Сатани», а фокусом зла вважалося жіноче тіло. Той же Тертуліан заявляв, що жінка – це гарний храм, споруджений над великою прірвою: «Жінка, ти – врата Сатани, Ти збиваєш з істинного шляху того, кого він не може вразити відкрито» [9]. Розвиток монашества нічого не дав для виправлення релігійних уявлень про шлюб. Церква, що мала величезний вплив, послідовно виступала проти сексуального задоволення і самого шлюбу. Навіть подружні пари Церква закликала відмовлятися від інтимного життя заради цнотливості. Ці погляди на шлюб зберігалися практично протягом усього періоду середньовіччя. Так, помічаємо, як один із смертних гріхів – хіть, який віддаляв людину від Бога, вплинув на те, що жінка стала, фактично, служницею Диявола. А це, у добу пізнього середньовіччя визначило трагічну долю жіноцтва.

Тепер з'ясуємо специфіку подружніх відносин, що сформувалися на базі християнського дуалізму в період раннього середньовіччя. Сутність християнського вчення про шлюб та сім'ю зводилася до того, що зразком для таїнства шлюбу залишався союз Христа з Церквою: цей союз вічний, тому й шлюб нерозривний. Христос – глава Церкви, а чоловік – глава сім'ї. Жінка нехай боїться свого чоловіка. Мета шлюбу – народження і християнське виховання дітей. Якщо сімейне життя не переслідувало цілей дітонародження, то воно визнавалася блудом. Вважалося, що утихомиріння плоті – єдиний шлях до порятунку. Жінці пропонувалося дотримуватися певних правил. Вона не повинна була заплямовувати честь чоловіка, лінуватися, пиячити, зобов'язувалася стежити за чистотою в домі, бути охайною, вулицями ходити, не озираючись навсібіч, одягатися скромно, не оголюючи ні рук, ні ніг, ні грудей. Досить було доносу, щоб чоловік вбив свою дружину. Батько і брати зганьбленої дівчини могли відправити її в монастир чи вбити за допомогою отрути. Суворо каралися нерівні шлюби. Чоловік міг програти і продати дружину. В Англії дружинами можна було торгувати на базарі, у Франції чоловік міг бити і катувати дружину скільки завгодно. Абсолютно безправним було становище селян. Феодали дивилися на шлюб простолюду як на злучку коней і собак. Було поширене право першої ночі, яким користувалися навіть духівники [7].

З часів раннього середньовіччя домінуючим типом сім'ї була велика сім'я, до якої входило не тільки подружжя, а й декілька поколінь їх родичів. Мала подружня сім'я як самостійний осередок, що існує вже у цей період, починає зміцнюватися з XIII ст. При перерахуванні членів сім'ї згадуються не тільки чоловік, дружина, діти, а й домочадці – родичі, які проживають у будинку, включно з незаконними дітьми та слугами.

Проте з кінця II ст. великі сімейні групи серед знаті починають втрачати активність, і все більше поступаються місцем малої сім'ї. Помилково було б думати, що всередині ліньяжа панував мир. Насправді суперництво між братами і кузенами, між синами і батьками часом виливалося в убивство. Як влучно зауважує французький історик Ж. Ле Гофф, «феодалний ліньяж виховував своїх воїнів» [7]. Разом з тим в межах ліньяжа виростили і неповноправні особи. Це були, перш за все, позашлюбні сини, які не мали права претендувати на частину стадку, рівну із законними дітьми, хоч і були визнані.

Соціальна організація дому носила ієрархічний характер: на чолі ієрархії стояв батько, якому підпорядковувалися всі інші. Щаблем нижче знаходилися дружина і офіційно визнані діти, потім усі родичі, які проживали в будинку – по крові або по шлюбу, і, нарешті, слуги. Безумовна покора в шлюбі – одна з вимог до жінки. Порушення встановленого порядку засуджувалося. Так, у багатьох регіонах Європи в селах існував звичай осідлання осла – чоловіка, над яким панує дружина, примушували проїхати на віслиюку задом наперед по привселюдно, що ще раз підтверджує вже згадану середньовічну концепцію бачення жінки. У разі непослуху дружини допускалося фізичне покарання і примус силою. Але реальну владу в домі мала і дружина. Відмінною рисою середньовічних дружин було їх право не тільки вести домашнє господарство, а й займатися управлінням маєтку чоловіка за його відсутності – коли він був у хрестовому поході, на війні чи розбирав позови у судах,

розбираючи позови. Господині замку також доводилося виховувати не тільки своїх дітей, але і дівчаток, надісланих сюди із сусідніх замків і багатих будинків [3, с. 78]. Жінка, власниця будинку, відповідала за витрати господарства, стежила за закупівлею, зберіганням і використанням продовольчих запасів. Господиня була також свого роду інформаційним центром родини. До неї стікалися відомості про функціонування домашньої економіки, про поведінку слуг. Дидактичні трактати про управління сім'єю рекомендують жінці кожен день розповідати чоловікові про те, що відбувається в будинку, і радитися з ним з принципових питань, причому остаточне рішення найважливіших питань має бути за главою сім'ї. Ще одна функція жінки в будинку – бути емоційним центром родини. Вона піклується про чоловіка, дітей, слуг, забезпечує мир і злагоду у всій родині. Так, на жінку покладалося чимало обов'язків і її компетентність не викликала жодних сумнівів. Але, тільки-но вона починала діяти всупереч інтересам чоловіка, то відразу ж могла бути звинувачена у служінні Дияволу. Проте моральна чистота та верховенство чоловіка у родині не підлягали сумнівам навіть при можливих випадках вбивства у середині ліньяжу, а також у випадку народження позашлюбних дітей [6, с. 46].

Слід також зосередити увагу і на дитинстві. Це був короткий період – в семирічному віці діти селян починали працювати разом з батьками, а діти городян йшли навчатися ремеслу. Синів знатних батьків у підлітковому віці часто відсиляли на виховання до свого сюзерена, а дівчаток рано видавали заміж. Лише поки діти перебували вдома, мати відігравала в їх вихованні важливу роль. Вона, як правило, несла повну відповідальність за виховання дівчаток: вчила їх управління будинком і трудовим навичкам. Вихованням же хлопчиків після семирічного віку займався батько. Разом з тим необхідно відзначити, що серед робіт міститися настанови матерям вчити синів грамоті, відповідати за їх моральне виховання.

Наприклад, у гуманістичній педагогіці, яка підсумовувала виховну систему цілої епохи середньовіччя існували різні погляди щодо материнського виховання, особливо стосовно хлопчиків. Альберті, наприклад, наполягав на тому, щоб «...хлопчики з ранніх років виховувалися серед чоловіків, де вони можуть навчитися більше чеснот, ніж вад, відвикаючи від звичаїв і манер жінок». На думку іншого італійського гуманіста Маффео Веджо, зайва материнська жалість, ніжність псує дитину, матері дають дітям занадто велику вільність, сюсюкають і надмірно голубляться з ними і тим самим псують синів, послаблюючи їх чоловічу твердість, заважають їм стати мужніми і сильними людьми. Отже, функція дітонародження, що виконувала жінка, ясна річ, заохочувалася, але жінка як вихователь, знову ж таки розглядалася як джерело моральних вад [7].

Інтимна сфера життя жінки залежала як від поглядів на природу сексуальності, так і від обумовленої цими поглядами регламентації статевої активності. Ставлення до сексуальності диктувалося в першу чергу концепцією первородного гріха, який є наслідком злочину Єви; безгрішність же прабабків трактувалася як асексуальність.

Домінантну серед церковних авторів оцінку плотської любові можна представити таким чином. Найкращим для людини, яка сприяє його порятунку є подолання сексуальності і збереження цнотливості, тоді як хіть виступає гріхом і серйозною перешкодою порятунку. Проте Церква була змушена визнати допустимість сексуальних стосунків, але за умови, що вони мають на меті зачаття дитини. Так, Тертуліан пише, що «...шлюб має погані засоби – секс, але добру мету – дітей» [10, с. 58]; Августин переносив позитивну оцінку дітонародження як мети шлюбу на сексуальність взагалі, що, на його думку, є Божим даром, оскільки необхідна для зачаття, однак тільки через зачаття гріховний акт, сексуальність може стати добром [1, с. 101].

Позашлюбні зв'язки вважалися гріхом. Єдина форма регламентації подружніх відносин, яку визнавали церковні ортодокси, стосувалася встановлення періодів, заборонених для шлюбного парування. У часи раннього середньовіччя ці періоди охоплювали не тільки основні релігійні свята (Великдень, Трійцю, Різдво), недільні дні, середу, п'ятницю, суботу, а й значну частину терміну вагітності та годування. При строгому дотриманні всіх цих заборон для парування щорічно залишалося лише кілька десятків днів (в середньому 5–

6 днів на місяць). Також, гріховним вважалося злягання при світлі дня; заборонялося повністю роздягатися. Прийнятною була лише «класична» для християнського світу позиція, що найбільше сприяє, як вважалося, зачаттю.

Так, очевидним є те, що класична ранньохристиянська сім'я будувалася за принципом союзу Христа з Церквою. Проте християнська добродесність не заважала принизливо ставитися до жінки та маніпулювати нею у разі необхідності, звинувачуючи у поклонінні Дияволу.

Середньовічне суспільство, як організм з клітин, складалося з безлічі соціальних станів. Людина за народженням належала до одного з них і практично не мала можливості змінити свій соціальний стан. Кожен стан мав власні політичні і майнові права та обов'язки, був наділений привілеями позбавлений їх, мав специфічний уклад життя та навіть характер одягу. Існувала суворостанова ієрархія: два вищі стани (духовенство, феодалі – землевласники), потім купецтво, ремісники, селяни (останні у Франції об'єднувалися в «третій стан»). Чітку формулу вивів на рубежі X–XI ст. Адалберон, єпископ французького міста Лана: «...одні моляться, інші воюють, треті працюють...». Кожен стан був носієм відповідного типу культури.

Християнству, незважаючи на пропагування ідеї рівності всіх перед Богом ніщо не заважало підтримувати класову нерівність і експлуатацію. Низький рівень розвитку продуктивних сил у середні віки (наслідком чого була величезна залежність від погодних явищ, соціальний гніт над народними масами, а також культурна відсталість – все це обумовлювало панівну роль релігійної ідеології у феодальному суспільстві і створювало надзвичайно сприятливі умови для різноманітних забобонів. Влада духовенства (яке тримало під контролем освіту) над народними масами була надзвичайно велика. Стверджуючи божественність влади феодалів і освячуючи панування експлуататорів, Церква вчила, що обов'язок трудящих мас полягає в тому, щоб виконувати феодальні повинності на користь сеньйорів і покірно переносити гніт і насильство з їх боку. Але, звісно, феодальний лад підтримувався не одними лише засобами насильства. Церква тому і відігравала в середні віки значущу соціальну роль, оскільки в її розпорядженні були тонкі й універсальні засоби примусу – специфічні релігійні способи ідеологічного впливу [11, с. 85].

Церква повчала, що людина від природи схильна до гріха і не може самостійно здобути «порятунок», отримати «блаженство» після смерті. Церква використовувала в першу чергу біблійну притчу про гріхопадіння Адама та Єви, спокушених Дияволом, за якою нащадки останніх були змушені нести на собі тягар цього злочину. Крім того, вчення про гріхи, скоєні кожною людиною, та про першородний гріх стало в руках Церкви знаряддям духовного терору. Тільки вона давала можливість отримати «благодать» після смерті [13].

Носіями цієї «благодаті» Церква оголошувала представників духовенства, які отримують «божественну» силу при посвяченні їх у сан. Право посвячувати у сан священника мали лише представники вищої церковної ієрархії. Так, ще більше стверджувався авторитет усіх священнослужителів. «Благодать», згідно з тогочасним вченням, впливає на людей за допомогою особливих дій, так званих «тайнств», яких християнська церква визнає сім [11, с. 29].

Вважалося, що позбавлення «благодаті» рівносильне позбавленню надії на «порятунок». Врешті людина втрачала сенс життя та повністю віддавалась на поталу Диявола. У період середньовіччя, коли релігійна ідеологія була могутнім інструментом влади, індивідуальне або масове відлучення від Церкви (на Заході воно носило назву інтердиктів, і фактично забороняло здійснювати у певному окрузі церковні служби та обряди), було сильним засобом впливу на людей, а також дієвим аргументом при захисті Церквою своїх володінь.

З ученням про вроджену гріховність людей було пов'язане уявлення про загробні муки і про всюдисущого і всесильного Диявола, що підштовхував людину до гріха, головним з яких вважалося обурення проти феодалів: духовних і світських. Невіра в Диявола прирівнювалася до невіри в Бога.

Вчення про всемогутність Диявола знайшло своє вираження, зокрема, в уявленні про «відьом» – жінок, «одержимих Дияволом» і здатних заподіяти шкоду людям (насилати негоду, знищувати врожай тощо). Ще у 829 р. собор в Парижі ухвалив рішення проти знахарства, а в наступні століття римські папи буллами проти «відьом» поклали початок масовому спаленню жінок [7].

Кожне суспільство має своїх героїв, виробляє тип ідеальної людини, який необхідно наслідувати, цей ідеальний зразок відіграє важливу роль у моральному вихованні і тому сам може слугувати відображенням морального стану суспільства. Якщо говорити про фізичний ідеал християнського середньовіччя, то ним слугувало розп'яття, мертве тіло зі страшними слідами тортур і мук, перенесених Спасителем у спокутуванні гріхів роду людського. Доглядати за ним, обмивати його рани і бачити у ньому відображення Христове було богоугодною справою так само, як і роздавати милостиню. Ідеал середньовічного суспільства – чернець, святий, аскет, людина, яка максимально відмовилася від земних інтересів, турбот і спокус і тому наближча до Бога. Такий ідеал був загальним для всіх верств суспільства, проте, звичайно, існували й інші. Так, наприклад, можна говорити про лицарський ідеал. Але й він довго підпорядковувався універсальному аскетичному типу, шанувалися не стільки фізична сила і бойовий дух і навіть не сама по собі свідомість станової честі та дотримання кодексу поведінки, скільки служіння цих якостей вищим цілям; воїнство мало поставити свою зброю для Бога і Церкви. Хрестовий похід – найпіднесеніший образ військової практики, лицар-чернець – досконалий тип лицаря. За ідеалом не можна судити про все суспільство, але він відображає систему цінностей, якою так чи інакше керувалися його члени [13].

Суспільний ідеал середньовіччя не сприяв накопиченню матеріальних благ і був несумісний з марнославством і суетністю. Середньовічна література часто засуджує пишність одягу. Жіночі моди – важливий показник громадських смаків і схильностей – не мінялися століттями, а потреба у нововведеннях і екстравагантності виникла лише незадовго до початку епохи Відродження. Успішна заможна людина у тогочасному суспільстві теж не мігла стати предметом захоплення і взірцем поведінки. Релігійно-етичне виправдання і звеличення бідності, визнання за нею найвищої гідності знайшло своє вираження в проповіді Франциска Ассизького, який закликав «слідувати нагими за нагим Христом» і уклав «містичний шлюб» із Пані Бідністю. У наміри Франциска не входило звільнення бідняків від їх жалюгідною участі, – він говорив «так» земній матеріальній нерівності, зводячи бідність до рівня добродетельності і ставлячи її у приклад, гідний наслідування. Накопичення багатств, прихильність до земних благ служили об'єктом нападок всіх незадоволених громадськими порядками. Ідеологічно це невдоволення протягом усього середньовіччя, аж до Реформації, підживлювалася євангельськими ідеалами бідності й аскетизму [7].

Отже, зразковим у соціальній сфері раннього середньовіччя було наслідування ідеалів Святого Письма. Так, сім'я будувалася за принципом дуальної пари Христос – Церква. Хоча цьому періоду передувала апокаліптична пропаганда відмови від шлюбу. Очевидним у цьому випадку є зв'язок з антагоністичним протистоянням добра і зла, змаганням за душі людські між Дияволом та Богом. Щодо впливу християнського дуалізму на відносини між чоловіком і дружиною можна підсумувати, що чоловіче населення свідомо маніпулювало жінкою, виходячи з принципу своєї вищості, зафіксованого в Біблії. Так, у разі непокори жінка вважалася служницею Диявола, на основі чого вже в IX ст. у Франції була організована інквізиційна практика проти знахарок, а згодом проти так званих відьом. При декларуванні таких настанов зовсім забувалася заповідь: «Возлюби ближнього свого як самого себе». Крім того, функція дітонародження поважалася, але участь жінки у вихованні дітей обмежувалася. Адже м'якість, ніжність і жіноча турбота суперечили закріпленій Церквою феодально-класовій системі. Згідно з узаконеною нерівністю бідні працювали на багатих, а за такої умови місця для комфорту, втіх, жіночої турботи нема, адже останнє може привести до розбещення, низької продуктивності праці і суспільної кризи. Таким чином, як і у відносинах між чоловіком і жінкою ігнорувалася біблійна ідея рівності всіх перед Богом. З одного боку багатство і збагачення засуджувалося, вважалося гріховним, а отже Диявольським, а з іншого боку багатство узаконювалось і освячувалося самою Церквою через узаконення васальної феодальної системи. Така картина нагадує ситуацію гри в подвійні стандарти. Так, існував парадокс соціуму, який будував своє життя на власності та експлуатації, одночасно проголошуючи святість бідності та смирення. Середньовічна людина працювала, збагачувався, вела грішне життя, поклоняючись святим праведникам і каючись у своїй недоско-

налості. Людина тієї доби усвідомлювала світову дихотомію: вищому царству святості, доброти і справедливості протистоїть гріховний, наповнений спокусами світ земний. Людина, як правило, була не в змозі вирватися з його обіймів, але вона розплачувався за свою слабкість станом душевної роздвоєності і неповноцінності. У Біблії говориться: «Якщо ми відступимо від Господа нашого, то не буде нам пощади в цей день» (Ісус Навин 22:22), а також «Хто творить гріх, той від Диявола, бо спочатку Диявол согрішив» (Іоанна 3:8). Логічним є питання від кого суперечлива система, яка пропагуючи боротьбу з гріхом, його узаконює. Так, ще у ранньому середньовіччі людина починає використовувати образ Бога для створення суспільного ідеалу і можливостей його використання у своїх меркантильних інтересах, а саме побудови ієрархічної системи. Постать же Диявола використовується з метою боротьби з конкурентами, для контролю над побудованою системою. Але правила за якими жила людина були подвійними, тому, за потреби, диявольське видавалось за божественне, а божественне часто забувалось.

Література:

1. Августин Блаженный. Сповідь / Августин Блаженный. – К., 1994. – 224 с.
2. Августин. Избранные сочинения: в 4 ч. / Августин. – М., 1786. – 368 с.
3. Армстронг Карен. История Бога. Тысячелетие искания в иудаизме, христианстве и исламе / Карен Армстронг. – К., 2004. – 546 с.
4. Борисенков Е.П. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы / Е.П. Борисенков, В.М. Пасецкий. – М., 1988. – 320 с.
5. Гуревич А.Я. Культура и общество Средневековой Европы / А.Я. Гуревич. – М., 1989. – 368 с.
6. Жак Ле Гофф. Цивилизация средневекового запада / Жак Ле Гофф. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.aldebaran.ru/author/le_goff_zhak/;
7. Лукашенко А.І. Есхатологічні очікування та їх вплив на суспільно-трансформаційні процеси в Європі XV-XVII ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Лукашенко Аліса Іванівна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 20 с.
8. Тертуллиан. К жене / Тертуллиан. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.tertullian.org/russian/ad_uxorem_rus.htm.
9. Апологетические сочинения Тертуллиана. Апология. / Пер. Н. Щеглова. // Отцы и учителя Церкви III века. Антология. – М., 1996. – Т.1. – С. 317–378.
10. Тальберг Н. История христианской церкви / Н. Тальберг. – К., 2004. – 284 с.
11. Христианство энциклопедический словарь. Т. 1 / С.С. Аверинцев, А.Н. Мешков, Ю.Н. Попов – М., 1993. – 442 с.
12. Элиаде М. История веры и религиозных идей. Том 3: от Магомета до Реформации / М. Элиаде // [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Eliad_4/13.php.
13. Эдмон Поньон. Повседневная жизнь Европы в 1000 году / Эдмон Поньон. – М., 1999. – 258 с.
14. Berlinger R. Augustins dialogische Metaphysik / R. Berlinger. – Fr./M., 1962. – 548 s.
15. Mausbach J. Die Ethik des heiligen Augustin / J. Mausbach. – Freiburg, 1929. – 256 s.
16. Jaspers K. Platon. Augustin. Kant. Drei Grander des Philosophierens / K. Jaspers. – М., 1967 / – 310 s.

Лукашенко А.И. Влияние христианского дуализма на формирование повседневной социальной парадигмы раннего средневековья. В статье анализируется социальная сфера жизни средневекового общества, учитывая религиозно-нравственные ориентиры дуальной основы христианской веры: божественного и дьявольского симбиоза. В статье определяются дуалистические истоки повседневной семейной традиции, воспитание детей, отношение к женщине, формирования социальных состояний, социальных идеалов и т.п.

Ключевые слова: ценностные ориентиры, Бог, Дьявол, семья, супруги, социальное положение, Церковь, социальный идеал, монахи.

Lukashenko A.I. Influence of Christian dualism on the formation of everyday social paradigm of the early Middle Ages. The article analyzes the social sphere of medieval society taking into account the religious and moral guidance of the existing dual foundations of the Christian faith: the divine and the diabolical symbiosis. The article reveals the dualistic origins of everyday family tradition, parenting, attitudes towards women, the formation of social classes, social ideals and so on.

Key words: value orientations, God, the Devil, family, marriage, social status, church, social ideal, monks.

УДК 329.71Солідарність:272-11:316](438)"198"

Сапелкіна З.П.,

канд. істор. наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
та профспілкового руху АПСВ ФПУ

Соціальна доктрина Католицької церкви як чинник консолідації польського профспілкового руху «Солідарність»

У статті висвітлюються соціально-економічні проблеми, аналізуються трансформаційні процеси, що відбуваються у посткомуністичних країнах. Окрема увага приділяється профспілкам, зокрема тій ролі, яку покладає на них Католицька церква в контексті соціального вчення.

Ключові слова: праця, церква, держава, економічна криза, громадські організації, профспілковий рух.

Польська незалежна самоврядна профспілка «Солідарність» у 80-х роках ХХ ст. стала унікальним самостійним громадським рухом опору в країнах соціалістичного блоку. На жаль, наразі у жодній з посткомуністичних країн профспілковий рух уже не є настільки масовим і впливовим. Одним із пояснень цьому є той факт, що нинішні профспілки позбавлені тієї опори, яку «Солідарність» отримала з боку офіційної Церкви. Метою статті є дослідження цього феномену шляхом аналізу основних положень християнського соціального вчення.

Оцінка соціалізму і капіталізму в світлі соціально-економічних проблем, аспекти соціальної етики подані у документах Католицької церкви (енциклік). Перша з них «*Regum Novarum*» була опублікована у 1891 р. за Лева XIII (папа Римський з 1878 до 1903 р.). Ця енцикліка стала точкою відліку християнського соціального вчення і започаткувала систематичний підхід до складних проблем, що супроводжували становлення індустріальної цивілізації.

Через 40 років у 1931 р. Папа Пій XI видав другий соціальний документ про відновлення суспільного порядку на євангельських засадах «*Quadragesimo Anno*», де вперше проаналізована природа, основи та методи соціального вчення Церкви і запропоновані моральні принципи подолання економічних, політичних та суспільних проблем. У подальшому доктрина Католицької Церкви оновлювалася, що пов'язано з новітніми проблемами: урбанізацією, зростанням кількості населення, емансипацією жінок, екологічною та економічною кризами та ін. Не залишився осторонь соціальних питань і папа Іван Павло II, енцикліка якого «*Laborem exercens*» (1981 р.) була написана у відповідь на завдання, висунуті польським профспілковим рухом «Солідарність».

Про економічну кризу Папа Іван Павло II говорить: «Немає нічого дивного, що дух революційних перемін, який вже тривалий час вносить замішання серед народів світу, вийшов за межі політики і вплив його вже відчувається у суміжній сфері економічного життя. До сучасного конфлікту призвели прогрес у промисловому виробництві, виникнення нових галузей, зміна відносин між робітниками та підприємцями, величезні багатства небагатих при одночасному зубожінні мас, зростання самосвідомості працюючих, їх більша згуртованість, і, нарешті, помітне падіння моралі» [4, с. 17]. Людина опинилася у розколотому суспільстві, де конфлікт між працею та капіталом був особливо жорстоким і антигуманним, оскільки відкидав будь-які правила і норми.

Католицька церква здавна позитивно ставилася до громадських організацій, які об'єднують людей, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Ще в енцикліці «*Regum Novarum*» Папи Лева XIII окреслювались невідчужені права людини, такі як право на життя, свободу, власність. Одне з чільних місць серед них посідає «природне

людське право» на створення приватних співтовариств (насамперед професійних асоціацій підприємців і робітників, або самих лише робітників). Саме у цьому праві криється причина того, що Церква захищає і схвалює організацію об'єднань, які зазвичай називають профспілками, і справа не в заграванні з робітничим класом, а у тому, що такого роду право є спробою залучення людини до політичного життя через громадянське суспільство. Створення таких спілок «...державою не може заборонити, бо держава має захищати природні права, а не порушувати їх; відтак забороняючи громадянам об'єднуватись у асоціації, вона діє всупереч засадам власного існування» [3, с. 135]. В енциклопедії чітко стверджується право на обмеження кількості годин робочого дня, на законний відпочинок, право жінок і дітей на легшу і менш тривалу роботу. «Несправедливо і не по-людськи, – писав папа, – виснажувати людей надмірною працею, доводячи розум до отупіння і знесилення тіла». Він наполягав, щоб в усіх угодах між підприємцями і робітниками завжди ставилася або розумілася та умова, що дозволяє відпочинок відповідно до витрачених сил, оскільки будь-які інші угоди суперечать праву і справедливості [3, с. 129].

В енциклопедії «*Rerum Novarum*» захищаються особисті права трудівників, зокрема право на справедливу оплату праці, яку неприпустимо зводити до самої лише «...вільної згоди сторін, так начебто працедавець, виплативши обумовлену зарплату, виконав свої зобов'язання, і, здавалося б, нічого більше не має робити, адже заробітної платні має вистачати робітникові для того, щоб утримувати родину. І якщо через необхідність або страх робітник погоджується на гірші умови праці, коли працедавець чи підрядчик не можуть йому надати нічого кращого, то він стає жертвою насильства і несправедливості» [3, с. 129].

Незважаючи на те, що з часу оприлюднення енциклопедії минуло більше ста років, нині все ще існують трудові угоди між працедавцями і трудівниками, де нехтується елементарна справедливість щодо праці дітей та жінок, тривалості робочого дня, безпеки умов виробництва, справедливості оплати; і все це всупереч внутрішньому законодавству держав, міжнародним деклараціям і конвенціям з цих питань. Тому Католицька церква покладає на державну владу прямий обов'язок належним чином дбати про добробут трудящих, бо нехтування цим обов'язком порушує справедливість. Державою не може обмежуватися турботою про одну частину суспільства – багатих і заможних, і нехтувати іншими, які становлять переважну більшість суспільного загалу. «Коли йдеться про захист прав окремих осіб, особливої уваги потребують слабкі і бідні. Клас багатих має досить можливостей, аби самостійно захищати себе, і менше потребує державної допомоги, тоді як маси зубожілих не мають належних засобів, і відтак залежать від допомоги з боку держави. Тому всі, хто заробляє на життя працею, мають бути предметом особливої турботи і захисту з боку уряду» [3, с. 125]. Такий підхід не прив'язаний ані до певного типу держави, ані до конкретної політичної теорії. Одним з базових принципів функціонування політичної системи є той, що декларує позицію: чим беззахиснішими є члени певного суспільства, тим більшої турботи і опіки вони потребують з боку інших, особливо з боку державної влади. Тому у своїй енциклопедії Папа Лев XIII закликав державу поліпшити умови існування бідних, як того вимагає справедливість; робити це тому, що обов'язок держави дбати про спільне благо, про те, щоб кожний сектор суспільного життя, в тому числі економічний, сприяв наближенню цього блага; зберігаючи повагу до правомірної автономності кожного з секторів. Однак, Лев XIII не очікував від держави вирішення усіх соціальних проблем. Навпаки, він неодноразово наголошував на необхідності обмеження можливого втручання держави, на її прикладному, ужитковому характері, оскільки вищими від держави є особа, родина і суспільство, а держава існує тільки для того, щоб захищати, а не порушувати їх права [3, с. 136].

Папа Лев XIII не оминув увагою і право на особисту ініціативу на робочому місці без ризику наразитися на утиски чи образи. Він вказував не лише на посередницьку роль профспілок при укладанні угод з роботодавцями, але як «місце» самореалізації трудящих: вони сприяють повноцінній участі робітників у житті своєї установи, формують та розвивають культуру праці [3, с. 121-125].

Ще на початку XX ст. Папа Лев XIII застерігав від крайнощів соціалізму, оскільки «...щоб подолати зло несправедливого розподілу багатства і бідність робітників, соціалісти

розбурхують у бідних заздрощі до багатих і прагнення знищити приватну власність, наполягають на переході особистого майна у суспільну власність...; однак їхні пропозиції явно неспроможні вирішити проблему, адже робітники самі першими постраждають, якщо ці пропозиції втілити у життя. Вони ще більше порушують справедливість, бо пограбують законних власників, порушують функціонування держави і вкрай дезорганізують суспільне життя» [3, с. 99]. Навряд чи можна влучніше сказати про наслідки, до яких у подальшому призвела практична реалізація соціалістичної доктрини у Радянському Союзі та в країнах Східної Європи.

Подібні проблеми не минули Польщу, реакцією на що стало формування широкої опозиції комуністичному режиму у вигляді робітничого руху. У 70-ті роки ХХ ст. створювались організації, які захищали права робітників, формуючись в об'єднання профспілкового типу. Серед населення різко посилювався вплив ідей католицької церкви, особливо після обрання папою Римським поляка Івана Павла II у жовтні 1978 р., а його візит до Польщі у 1979 р. зміцнив прагнення католицьких мас до самоорганізації позалегалітних суспільно-політичних структур.

Перебуваючи у Польщі, Папа Іван Павло II висловився на підтримку соціальної справедливості, але засудив класову боротьбу. Натомість він підтримав ідею, що держава повинна поважати автономію окремих економічних суб'єктів та їх об'єднань. Папа підкреслював, що засаднича помилка соціалізму за своїм характером є антропологічною. Соціалізм вбачає у людині лише частку, молекулу суспільного організму, і тому життя індивіда цілковито підпорядковане функціонуванню соціально-економічного механізму. Вихідна теза соціалізму полягає у тому, що блага для людини можна досягти, не рахуючись зі свободою її вибору, тією виключною відповідальністю, якою людина наділена. Відтак, людина зводиться до сукупності суспільних відносин, і концепція особи, як автономного суб'єкта морального вибору, втрачається, тобто зникає власне суб'єкт, вільними рішеннями якого і твориться соціальний лад. Така помилкова концепція людської особистості призводить до спотворення законодавства, коли межі дозволених вільностей чітко окреслені і заперечується приватна власність. Якщо людина не має нічого свого і позбавлена можливості заробити на життя власною ініціативою, вона потрапляє у залежність від соціального механізму і контролюючих органів. За таких обставин людині важко усвідомити особисту гідність і будувати дійсно людяне співтовариство [4, с. 30-31].

У 1989 р. переважно у країнах Східної та Центральної Європи розгорнулися події, що набули всесвітнього значення, одним з наслідків яких стала «зустріч» Церкви з робітничим рухом, завдячуючи моральній, виразно християнській позиції останньої щодо вкрай поширеної несправедливості. Незважаючи на те, що майже століття значна частина трудового народу перебувала під сильним впливом марксизму, у переконанні, що лише економічні й матеріалістичні теорії допоможуть робітничому класу ефективно боротися проти гноблення, криза цієї ідеології вилилась у страйки з вимогами справедливості, гідності та поваги до людини праці, що збігалось з соціальним вченням Церкви. Події 1989 р. вирішальним чином вплинули на устрій Європи, поділеної до цього на закриті один від одного світи. Крах марксистської ідеології засвідчив реальну взаємозалежність народів, і підтвердив факт, що праця є фактором, який єднає, а не роз'єднує людей.

Після розпаду системи Варшавського договору у 1989 р. Іван Павло II підкреслив, що чинником системної кризи стала неефективність економіки, яку треба розглядати не суто з технічного боку, а радше з огляду на порушення прав людини, таких як право на особисту ініціативу, приватну власність і свободу підприємництва в економічній сфері [4, с. 45].

Іван Павло II розглядав право на приватну власність як на фундаментальне, але не абсолютне. З одного боку, власність випливає з людської свободи, але, з іншого боку, у неї є соціальна функція, яка виходить з принципу підпорядкування діяльності людини цілям загального блага. Людина працює не лише заради себе, а й задля інших: для забезпечення потреб сім'ї, спільноти, народу. Власність на засоби виробництва як у промисловості, так і у сільському господарстві є справедливою і законною, якщо сприяє корисній праці. Цей аргумент папа відносив також до інтелектуальної власності. Однак, «...власність стає

неправомірною, коли нею не користаються, коли вона перешкоджає праці інших у гонитві за прибутком, який не є результатом розвитку спільної праці і суспільного добробуту, а навпаки, призводить до скорочень, неправомірної експлуатації, спекуляції... Обов'язок заробляти на хліб у поті чола передбачає і відповідне на це право. Суспільство, в якому таке право постійно порушується, в якому економічна політика не дає змоги робітникам досягти належного рівня зайнятості, не має виправдання з точки зору моралі і в такому суспільстві не буде соціального миру» [4, с. 76-77].

Папа наголошував на важливості ролі громадських організацій у реалізації прав людини. Він підкреслював, що хоч обов'язком держави є дотримання прав людини в економічній сфері, однак у цій царині першочергова відповідальність лежить не на державі, а на окремих особах і різних об'єднаннях, що становлять суспільство, оскільки держава може забезпечити реалізацію права на працю, лише встановивши контроль над усією економікою і обмеживши свободу громадської ініціативи. Це не означає, що держава взагалі не повинна втручатися у цю сферу, як того хотілося б тим, хто виступає проти регулювання економіки. Держава зобов'язана сприяти діловій активності, створюючи для того належні умови, стимулюючи робітничу активність у разі її зниження і надаючи підтримку в разі кризи. Держава має не тільки гармонізувати і скеровувати розвиток, а й виконувати функцію замітника за надзвичайних обставин, коли певні суспільні сектори або виробництво є слабкими або ще тільки «спинаються на ноги» і не справляються із своїм завданням. Державне втручання необхідне й тоді, коли ті чи інші монополісти гальмують розвиток економіки або перешкоджають йому. Таке допоміжне втручання виправдане, коли треба діяти негайно заради спільного добра, але воно має бути якомога коротшим, аби на довгий час не позбавити суспільство і діловий сектор властивих їм функцій, а також щоб не допустити надмірного розширення сфери державного втручання за рахунок як економічної, так і громадянської свободи [4, с. 83-84].

Іван Павло II вважав за необхідне вдосконалення ринкових економічних інститутів і закликав до уважного ставлення до бідних та встановлення справедливості. Він акцентував увагу на тому, що сучасний світ опинився віч-на-віч із проблемою глобалізації економіки; а цим явищем неприпустимо нехтувати, бо за ним можуть стояти виняткові перспективи зростання добробуту. Однак, за умов інтернаціоналізації дедалі більше відчуватиметься необхідність створення дієвих міжнародних органів для контролю і керівництва економічними процесами, щоб спрямовувати їх до загального добра, що не під силу зробити окремій, навіть наймогутнішій, державі [4, с. 96].

Папа наголошував, що існують справедливі реформи, за допомогою яких можна відновити гідність праці як вільної діяльності людини. Ці реформи передбачають, що і суспільство, і держава візьмуть на себе спільну відповідальність, насамперед, щодо захисту робітника перед можливим безробіттям. Такий захист можна зорганізувати двома способами, що не виключають один одного: шляхом економічної політики, спрямованої на забезпечення рівноваги між зростанням кількості працюючих і повнотою їх зайнятості, шляхом страхування безробіття та шляхом професійної перепідготовки, здатної пом'якшити перехід робітників з кризових сфер до тих, що інтенсивно розвиваються.

Найважливішим завданням держави є забезпечення умов, за яких працівники і виробники могли б користуватись плодами своєї праці і тим самим мати стимул працювати добре і чесно. Економічна діяльність, особливо за умов ринкової економіки, не може відбуватися в інституційному, правовому і політичному вакуумі. Навпаки, вона потребує надійних гарантій особистої свободи і приватної власності, а також стабільної фінансової системи і ефективних суспільних механізмів. Відсутність стабільності разом із корумпованістю урядовців, поширення негідних способів збагачення і легкість отримання прибутків від протизаконної або суто спекулятивної діяльності є найсерйознішими перешкодами на шляху розвитку і нормального функціонування економіки. Тому необхідно вживати конкретних заходів для створення і консолідації міжнародних структур, здатних у разі конфлікту виконувати арбітражні функції, аби кожний народ міг відстояти власні права і без порушення прав інших досягти справедливої угоди мирного врегулювання проблем.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що католицьке соціальне вчення розглядає профспілки як конструктивний фактор соціального порядку, солідарності і як необхідний елемент громадського життя, оскільки відносини у системі праці повинні будуватися на засадах співробітництва, де відсутня ненависть і боротьба, спрямована на чиєсь знищення. Документи Церкви підкреслюють, що профспілки не повинні підпорядковуватись рішенням політичних партій, обмежуючи свою діяльність вузькими межами групового або класового егоїзму, їм слід турбуватися про загальне благо і прагнути поліпшення умов життя для якомога більшої кількості людей з усіх сфер суспільства.

Література:

1. Іван Павло II. Пам'ять та ідентичність. Бесіди на зламі століть / Іван Павло II. – Львів: Літопис, 2005. – 168 с.
2. Католическая энциклопедия. – Т. 2. – М.: Издательство францисканцев, 2005. – 1819 с.
3. Лев XIII. Енцикліка Rerum Novarum (15 травня 1891): Leonis XIII P.M. Acta, XI, Romae, 1892.
4. Папа Іван Павло II. Centesimus Annus (Сотий рік) / Іван Павло II. – К.: Кайрос, 2001. – 101 с.
5. Соціальна доктрина Церкви: зб. статей. – Львів: Свічадо, 1998. – 300 с.
6. Енцикліки Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – Киев: Институт праксеологии, 1993. – 280 с.

Сапелкина З.П. Социальная доктрина Католической церкви как фактор консолидации польское профсоюзного движения «Солидарность». *В статье освещаются социально-экономические проблемы современности и анализируются трансформационные процессы, которые происходят в посткоммунистических странах. Отдельное внимание уделено профсоюзам, в частности той роли, которую возлагает на них Католическая церковь в контексте социального учения.*

Ключевые слова: *труд, церковь, государство, экономический кризис, общественные организации, профсоюзное движение.*

Sapelkina Z.P. Social doctrine of the Catholic Church as a factor of consolidation of the Polish trade union movement «Solidarnost'». *The article is devoted to socio-economic problems of contemporaneity. The attempt of analysing the transformation processes which take a place in post communistic countries is made. Special attention is paid to trade unions and their role which the Catholic church lays on them in the context of social studies.*

Key words: *labour, church, state, economic crisis, public organizations, trade-union movement.*

Автори номера

Берест
Ігор Романович,

кандидат історичних наук, старший викладач Львівського національного аграрного університету

Гармідер
Лариса Дмитрівна,

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки підприємства Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля

Жолоб
Михайло Петрович

аспірант кафедри історії та археології слов'янських народів Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова

Зоценко
Олена Костянтинівна,

аспірантка кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Конта
Ростислав Михайлович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Крисенко
Дмитро Сергійович,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури та мистецтв

Лукашенко
Аліса Іванівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму Київського міжнародного університету

Маслов Анатолій
Олександрович,

кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Київського національного університету культури і мистецтв

Міщук
Ірина Сергіївна,

кандидат економічних наук, старший викладач кафедри економіки і менеджменту Житомирського державного університету імені Івана Франка

Онищук
Наталія Вікторівна,

здобувач кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Поветкіна
Анастасія Олегівна

студентка економічного факультету, кафедри економіки підприємства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Сапелкіна
Злата Петрівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України (далі – АПСВ ФПУ)

Сулова
Тетяна Олегівна,

асистент кафедри маркетингу та реклами Київського національного торговельно-економічного університету

Хомерікі
Олена Андріївна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціології та соціальних технологій Національного авіаційного університету

Чепак

Валентина Васи́лівна,

доктор соціологічних наук, доцент, доцент кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Чорнодід

Ігор Степанович,

кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу АПСВ ФПУ

Шапошнікова

Ірина Васи́лівна,

кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи та соціальної психології, декан факультету психології історії та соціології Херсонського державного університету

Шарманська

Валентина Миколаївна

кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку та аудиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Вимоги до статей

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 3) Політика, історія, культура
- 4) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...:

1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) прізвище та ініціали автора (рів), назва статті, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

2. одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

3. друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і дискета авторові не повертаються.